

Szegedi Tudományegyetem
Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola

Az Európában élő muszlimok házassággal kapcsolatos szokásai

Doktori (PhD) értekezés műhelyvitára

Készítette: Baranyi Emese Zsuzsanna

(Kézirat lezárva: 2024. március 15.)

Témavezetők:

Dr. Hegedűs Andrea PhD, egyetemi docens

Dr. habil Heka László PhD, egyetemi docens

Szeged, 2024.

Tartalomjegyzék

Tartalomjegyzék	3
Köszönetnyilvánítás.....	5
Táblázatok, képek, térképek, ábrák jegyzéke	6
Rövidítések jegyzéke	7
I. Bevezetés és módszertan	8
1. A kutatási probléma meghatározása és a disszertáció célja	8
2. Kutatási kérdések és hipotézis	11
3. A kutatás módszertana	13
3.1. Kutatási filozófia.....	13
3.2. Kutatási megközelítés.....	14
3.3. Kutatási stratégia	14
3.4. Az alkalmazott kutatási módszerek	15
4. Multikulturális Európa.....	17
II. Fogalmi keretek	26
1. A nemzetközi humán migráció fogalmi meghatározása és elméletei	26
2. Az iszlám jog.....	33
2.1. Az iszlám jog kialakulása és fejlődése	33
2.2. Az iszlám házasságkötés és házassági vagyonjog	37
III. Az iszlám Európában – Történeti áttekintés és bevándorlástörténet	42
1. Arabok az Ibériai-félszigeten	44
2. A mongol invázió és az Oszmán Birodalom terjeszkedése a Balkánon	46
3. Az Európába irányuló muszlim bevándorlás a 20. és a 21. században	48
3.1. Növekvő muszlim népesség? Előrejelzések az európai muszlim közösségek növekedéséről.....	53
4. Részösszegzés	56
IV. A muszlim közösségek története és jogkövetése a vizsgált európai országokban	59
1. Egyesült Királyság	59
1.1. A muszlim közösség története az Egyesült Királyságban.....	59
1.2. Az iszlám jogi döntőbírósi rendszer működése Angliában.....	64
1.3. Az iszlám házassági jog alkalmazása Angliában.....	67
1.4. Részösszegzés	73
2. Németország.....	76

2.1. Németország és az iszlám kapcsolata a történelem során.....	76
2.2. Bevándorlástörténet Németországban	78
2.3. A Németországban élő muszlim közösségek	81
2.4. Az iszlám házassági jog alkalmazása és ütközési pontjai a polgári házassági joggal Németországban.....	91
2.5. Részösszegzés	122
3. Albánia	125
3.1. Muszlimok a Balkánon, különös tekintettel Albániára	126
3.2. Az iszlám házassági jog alkalmazása napjainkban az albániai muszlimok körében	133
3.3. Részösszegzés	137
4. Magyarország	139
4.1. Az iszlám rövid története Magyarországon	139
4.2. Magyarországon élő muszlim közösségek napjainkban	142
4.3. Az iszlám házassági jog alkalmazása Magyarországon	143
4.4. Részösszegzés	160
V. Összegzés, következtetések, kutatási eredmények	163
1. Összefoglalás.....	163
2. Kutatási megállapítások és következtetések	178
3. Kutatási eredmények, ajánlások.....	188
Források jegyzéke	191
Irodalomjegyzék.....	191
Egyéb források	206
Hivatkozott jogszabályok, jogesetek jegyzéke	215

Köszönetnyilvánítás

Ezúton is köszönetemet fejezem ki mindenkinek, aki segített végighaladnom ezen a hosszú úton, amely során megszületett a doktori disszertációm. Köszönöm Prof. Dr. Meleg Attilának, hogy szakmai mentoromként, barátomként éveken át biztatott, vágjak bele a doktori képzésbe. Ő tette meg az első lökést, ültette belém a PhD képzés gondolatát. Hálával tartozom Prof Dr. Badó Attilának, akire témavezetőmként és intézetvezetőként is mindig számíthattam, kiállt mellettem, a választott témámat mindvégig támogatta, és biztosította számomra a kutatásom szakmai háttérét. Ezúton szeretnék köszönetet mondani témavezetőimnek Dr. Hegedűs Andreának és Dr. Heka Lászlónak. Mindketten több konferenciárészvételi és publikációs lehetőséget ajánlottak figyelmembe. Heka László rámutatott arra, hogyan legyen egyedi a kutatásom. Hegedűs Andrea tanárnő bevezetett a családjogba, lelkiismeretesen követte és mindig érdeklődéssel figyelte a munkámat. Dr. Dévényi Kingának és Dr. Csicsmann Lászlónak köszönöm, hogy amikor a legbizonytalanabb voltam a témám fontosságát illetően, megerősítettek és biztattak a folytatásra, illetve több szakirodalom ajánlásával támogatták a kutatásomat. Hálás vagyok Dr. Kármán Mariannának, hogy bevezetett a magyarországi muszlimok életébe, illetve segített összeállítani az online kérdőívet, és terjeszteni azt. Továbbá köszönettel tartozom Paizs Melinda PhD társamnak, aki átnézte és véleményezte az online kérdőívemet, és emellett iránymutatást adott számomra a módszertani leírással kapcsolatban is. A hálámat nem tudom elégé kifejezni a családomnak, különösen Édesanyámnak, nélkülük nem tudtam volna megírni a doktori értekezésemet. A férjem, a szüleim, az anyósom és az apósom számtalanszor felügyelte a kislányaimat, amíg én dolgoztam. Folyamatosan biztattak, és nem hagyták, hogy feladjam. Végül, de nem utolsó sorban szeretnék köszönetet mondani a SZTE ÁJTK Doktori Iskolájának, a SZTE ÁJTK Összehasonlító Jogi és Jogelméleti Intézetének, illetve a Civilisztikai Tudományok Intézetének, hogy keretet biztosítottak a doktori tanulmányaim elvégzéséhez, illetve hogy lehetőséget adtak a tudományos kutatáshoz szükséges szemlélet és ismeretanyag elsajátításához.

Táblázatok, képek, térképek, ábrák jegyzéke

1. sz. ábra *Az iszlám különböző ágai*
2. sz. ábra *Az európai muszlim népesség 2016-ban*
3. sz. ábra *Vallási hovatartozás Európában*
4. sz. ábra *Az európai muszlim népesség várható növekedése különböző migrációs forgatókönyvek esetén*
5. sz. ábra *A muszlimok aránya az európai össznépességhez képest, 1990-2003*
6. sz. ábra *Nettó bevándorlás az Új Nemzetközösségből az Egyesült Királyságba, 1953-1961.*
7. sz. ábra *A kitöltők korcsoport szerinti megoszlása*
8. sz. ábra *A kitöltők állampolgárság szerinti megoszlása*
9. sz. ábra *A kitöltők nemzetiség szerinti megoszlása*
10. sz. ábra *A kitöltők családi állapot szerinti megoszlása*
11. sz. ábra *A mahr összege a házassági szerződésben*

Rövidítések jegyzéke

KSH	Központi Statisztikai Hivatal
BAMF	Szövetségi Bevándorlási és Menekültügyi Hivatal (németül: Bundesamt für Migration und Flüchtlinge)
DITIB	Vallástudományi Intézet Török-Iszlám Szövetsége (törökül: Diyanet İşleri Türk İslam Birliği, németül: Türkisch-Islamische Union der Anstalt für Religion)
DIK	Német Iszlám Konferencia (németül: Deutsche Islam Konferenz)
AKP	Igazság és Fejlődés Pártja (törökül Adalet ve Kalkınma Partisi)
ZMD	Németországai Muszlimok Központi Tanácsa (németül: Zentralrat der Muslime in Deutschland)
IGMG	Milli Görüş Iszlám Közösség (németül: Islamische Gemeinschaft Milli Görüş)
VIKZ	Iszlám Kulturális Központok Szövetsége (németül: Verband der Islamischen Kulturzentren)
GG	Grundgesetz

I. Bevezetés és módszertan

1. A kutatási probléma meghatározása és a disszertáció célja

Az Európában élő iszlám vallású lakosságra jellemző, hogy ragaszkodik a vallási jogrendszeréhez, az úgynevezett *saría* joghoz, fontosabbnak tartja a muszlim vallási előírások betartását, mint a befogadó ország törvényeihez való igazodást, függetlenül attól, hogy mely államban tartózkodik.¹ Az állam hivatalos jogrendszerének viszont primátusa van bármely kulturális vagy vallási jogi szabályozással szemben. A nyugati államberendezkedés egyik alapvető pillére pedig a szekularizáció, vagyis az állam és a vallás szétválasztása. Ugyanakkor a személyiségi jogok védelme és az egyéni szabadságjogok is kiemelt szerepet játszanak a nyugati demokráciákban. A nagyobb muszlim kisebbségekkel rendelkező európai államoknak kihívást jelent, hogy a nyugati liberális elveket, illetve a muszlim lakosság számára fontos vallási nézeteket összhangba hozzák.

A disszertációmban négy európai országban élő muszlimok házasságkötési szokásait hasonlítom össze, amelyek az Egyesült Királyság, Németország, Albánia és Magyarország. Ahogy Európa többi országában, a kiválasztott országokban is a vallásszabadság elve érvényesül. Németország, Albánia és Magyarország szekularizált államok, ahol az állam nem avatkozik bele a vallási ügyekbe, és nem támogat semmilyen vallást sem. A szekularizált állam hivatalosan semleges vallási kérdésekben, nem tesz különbséget a különböző vallások között, és nem részesíti előnyben egyiket sem, ugyanakkor biztosítja az emberek számára a szabad vallásgyakorlást. Az Egyesült Királyság nem teljesen szekularizált állam, mert elsősorban az anglikán egyház előnyt élvez a többi vallással szemben.

A házasságkötések szabályozása eltérő az egyes országokban. A kötelező polgári házasság rendszerében csak az anyakönyvvezető vagy más hivatalosan felhatalmazott személy előtt lehet érvényes házasságot kötni, azaz a vallási házasság az állam szemében „nemlétező” házasság (*matrimonium non existens*). Németországban², Albániában³ és Magyarországon⁴ kizárólag a polgári házasságkötést tekintik hivatalosnak. Az egyházi

¹ POLLACK, MÜLLER, ROSTA, DIELER, 2016. 3.

² Bürgerliches Gesetzbuch § 1310

Marriage in Germany. German Missions in the United States.

³ *Family Code of Albania*, Law Number 9062, 2003. Article 8, Article 28.

⁴ Ptk. 4:5. §

házasság rendszerében az egyház végzi a házasságkötést. Magyarországra ez a rendszer volt jellemző az 1894. évi Házassági jogról szóló törvény (XXXI. tc.) hatályba lépése előtt. A fakultatív polgári házasság rendszerében a házasulandó feleknek van lehetőségük maguk megválasztani, hogy egyházi vagy polgári házasságot szeretnének kötni, ugyanakkor a polgári házasság feltételéül előírt szabályoknak a vallási esküvő esetében is meg kell felelniük a feleknek. Jelenleg több európai országban is a fakultatív polgári házasság rendszere működik, mint Lengyelországban, Görögországban, Spanyolországban, Olaszországban⁵ és az Egyesült Királyságban⁶.

A polgári és a vallási házasságkötés viszonyának vizsgálata azért fontos, mert számos probléma adódhat abból, hogy a felek nem kötnek jogilag érvényes házasságot. Különösen váláskor vagy az egyik házastárs halála esetén vagyoni jogi problémák (öröklés, vagyoneosztás, tartásdíj, késleltetett *mahr*⁷ kifizetése) adódhatnak, amelyeket a felek nem tudnak jogi úton elrendezni, amennyiben nem jött létre közöttük jogilag érvényes házasság, és csak vallási házasságot kötöttek. Az államilag nem elismert házasság esetén a házastársak elesnek a szociális ellátásoktól, állami támogatásoktól (özvegyi nyugdíj, hitelkedvezmények, adókedvezmények). Amennyiben a jogilag érvénytelen házasságban gyermekek születtek, a gyermekek jogi státusza bizonytalan lehet. Ezeken felül a vallási házasság felbontása is bonyolultabb lehet, mint a jogilag érvényes házasság felbontása. Összeségben kijelenthető, hogy a jogilag érvényes házasságkötés a legegyszerűbb módja annak, hogy a házastársak biztosítsák egymás számára a jogi védelmet és a házassággal járó előnyöket.

Az Európában élő muszlimok száma az elmúlt évtizedekben jelentősen megnövekedett. Ez a növekvő számú muszlim közösség számos kihívást, ugyanakkor lehetőséget is jelent Európa társadalmi számára. Az egyik ilyen kihívás, hogy a muszlimok házassági szokásai gyakran eltérnek a többségi társadalomtól. Ez a különbség számos konfliktushoz vezethet, többek között például a kulturális szokások mássága, a házasság intézményéhez való hozzáállás, a válások szabályozása, vagy a házasságon

⁵ HEGEDŰS, 2023. 52.

⁶ Marriage Act 1949

Getting married. Citizens Advice UK.

⁷ Az iszlám házasságkötés során a *mahr* a férj vallási kötelezettsége, amelyet biztosítania kell a felesége számára. A *mahr* jellemzően pénz, ingatlan vagy ingóság. A *mahr* összegét a házassági szerződésben rögzítik, amelyet az esküvő alkalmával írnak alá. A feleség szabadon felhasználhatja a *mahr*-t. A késleltetett *mahr*-ról szintén a házasságkötéskor állapotnak meg a felek. A férj a *mahr* egy részét vagy akár az egészét később fizeti ki a feleségnek. Ez az összeg általában nagyobb szokott lenni az azonnali *mahr*-nál, hiszen a késleltetett *mahr* a nő anyagi biztonságát hivatott szolgálni a házasság későbbi szakaszában, például válás vagy a férj halála esetén.

kívüli szexualitás elfogadottsága tekintetében. A disszertáció célja, hogy mélyebben megértse és megvizsgálja az Európában élő muszlimok házassági szokásait, és feltárja azokat a tényezőket, amelyek ezeket a szokásokat befolyásolják. A kutatás eredményei hozzájárulhatnak ahhoz, hogy a muszlimok és a többségi társadalom közötti tolerancia javuljon, és hogy a muszlimok házassági szokásaihoz kapcsolódó konfliktusokat hatékonyabban lehessen kezelni.

2. Kutatási kérdések és hipotézis

A kutatásom során számos olyan kérdésre szeretnék választ találni, amelyek hozzájárulnak a kutatási céloom eléréséhez, hogy feltárjam azokat a tényezőket, amelyek az Európában élő muszlimok házassági szokásait befolyásolják. Mielőtt a házassági szokásokat érintő kérdésekre összpontosítok, kitérek az iszlám, illetve az európai muszlimok történelmi múltjára.

- Melyek az iszlám szerinti házasságkötés jellemzői?
- Milyen kapcsolatban állt az iszlám és Európa a történelem során?
- Hogyan alakult a muszlim lakosság száma Európában, milyen muszlim bevándorlási hullámokról beszélhetünk? Milyenek az előrejelzések az európai muszlim lakosság számának alakulásáról?

Négy kiválasztott ország muszlim lakosságának házasságkötési szokásait vizsgáltam. A négy kiválasztott országban élő muszlim lakosság jellemzően különböző bevándorlási hullámban érkezett, vagy különböző kulturális közegben él, illetve más héttérrel rendelkezik, ezért érdemes a házasságkötési szokásaikról összehasonlító elemzést végezni.

1. Az Egyesült Királyság elsősorban a gyarmati múltjának köszönhetően rendelkezik nagyobb muszlim lakossággal, amely a 20. század közepétől vándorolt be az országba.
2. Németország az 1960-as évektől fogadott be nagy számban törökországi vendégmunkásokat, illetve a 21. század elejétől napjainkig elsősorban szír menekülteket.
3. Albániában a 15. századtól tömegesen áttért a lakosság az iszlámra az Oszmán megszállás miatt. Mivel Albánia lakosságának nagy része már régóta muszlim, azért őket már őshonos muszlimként tartják számon. Ugyanakkor nem elhanyagolható tényező, hogy a 20. században Albániában működött a vallásokat leginkább elnyomó kommunista diktatúra.
4. Magyarországon a mai napig nincsen számottevő muszlim népesség, ezért érdekes összehasonlítást végezni a magyarországi kisebbségű muszlim közösség szokásai és más nagyobb muszlim közösséggel rendelkező országban követett szokások között.

A kiválasztott országokban az iszlám házasságkötési szokásokat illetően elsősorban a *mahr* mértékét, az iszlám szerinti és polgári házasságkötés viszonyát, illetve az iszlám

jog szerinti válásokat (*talaq, khul, faskh, tafriq*) vizsgáltam. Ezekhez kapcsolódóan az alábbi kutatási kérdéseket fogalmaztam meg.

- Milyen hasonlóságok és különbségek tapasztalhatók a vizsgált országokban élő muszlimok házasságkötési szokásai között?
- Hogyan határozza meg az európai környezetben való élet és a muszlim identitás a házasságkötési szokásokat? Vegyes házasságok, azaz muszlim és nem muszlim fél között létrejött házasságok esetében, illetve az első és a másodgenerációs muszlimok házasságkötésénél hogyan érvényesülnek az iszlám házasságkötési szokások?
- Milyen mértékű *mahrt* határoznak meg a házassági szerződésben a felek a vizsgált országokban? Mi befolyásolja a *mahr* mértékének a meghatározását?
- Az iszlám szerinti házasságkötés mellett polgári házasságot is kötnek a felek a vizsgált országokban?
- Jellemzően hogyan történnek a muszlimok körében a válások a vizsgált országokban?

Az alábbi hipotézist állítottam fel.

Az európai muszlimok házasságkötési szokásait, többek között az iszlám házassági szerződésben meghatározott *mahr* mértékét, a polgári házasságkötés fontosságát az iszlám szerinti házasságkötés mellett, illetve a válások lebonyolítását befolyásolja, hogy a házasulandó felek melyik bevándorlási hullámban érkeztek Európába, hányadik generációs muszlimok, melyik kibocsátó országból érkeztek Európába, illetve hogy a befogadó országban mekkora muszlim közösség található.

Véleményem szerint a családi elvárások kulcsszerepet játszanak a muszlim közösségekben, különösen a házasságkötéskor. A hipotézisemet a családi elvárások meglétére, illetve hiányára alapozom.

3. A kutatás módszertana

3.1. Kutatási filozófia

A kutatásom során az Európában élő muszlimok házassággal kapcsolatos szokásait vizsgáltam. Az interpretativizmus a legalkalmasabb kutatási filozófia a dolgozat témája kapcsán, mivel segíti a kontextuális megértést. Az interpretativizmus a résztvevők értelmezésére fókuszál a vizsgált jelenségekről. Ebben az esetben az európai muszlimok házassági szokásairól van szó, és a kutatásnak lehetővé kell tennie a résztvevők saját perspektíváinak és értelmezéseinek feltárását. Az interpretativista megközelítés segít megérteni a házassági szokások mögött álló kulturális, vallási és társadalmi kontextust.

Társadalmi konstrukciók és kultúra kapcsán az interpretativizmus hangsúlyozza, hogy a társadalmi valóságok és kultúrák konstrukciók, amelyek az emberek által létrehozott értelmezések és normák eredményeként jönnek létre. Ezt a megközelítést használva lehetőségünk van feltárni, hogy hogyan épülnek fel és változnak az európai muszlimok házassági szokásai az egyes országokban, és hogyan alakulnak a különböző közösségek között.

Az interpretativizmus gyakran kvalitatív kutatási módszerek alkalmazásával párosul. A kutatásom a mélyinterjúkat és az online kérdőíveket is magában foglalja. Ezek a módszerek lehetővé teszik a résztvevők tapasztalatainak és értelmezéseinek részletes feltárását, ami ideális azoknak a szokásoknak a megértéséhez, amelyek személyes élményeken és értelmezéseken alapulnak.

Az interpretativizmus az egyediséget, a heterogenitást és a kontextusvariabilitást is figyelembe veszi. Az európai országok közötti kulturális és társadalmi különbségek mellett az egyes muszlim közösségek is eltérőek lehetnek. Az interpretativizmus megközelítésének köszönhetően rugalmasan lehet alkalmazni a kutatási módszereket az egyes kontextusokhoz és közösségekhez.

Az interpretativizmus segít az elméleti összefüggések feltárásában is. A korábbi kutatások, a szakirodalom felhasználása és a sajtóelemzés alkalmazása hozzájárul ahhoz, hogy az eddigi ismereteket felhasználva és azokat összehasonlítva az új kutatási eredményekkel, a tudományos közösség számára fontos elméleti eredményeket tudjak elérni.

Összességében az interpretativizmus lehetővé teszi, hogy a kutatásom során mélyrehatóan tudjam vizsgálni az európai muszlimok házassági szokásait, figyelembe

véve a kulturális, vallási és társadalmi kontextust, valamint a résztvevők saját értelmezéseit. Ezáltal a kutatásom hozzájárul a társadalomtudományok területén a kulturális sokféleség és társadalmi változások jobb megértéséhez.

3.2. Kutatási megközelítés

A dolgozat inkább induktív kutatási megközelítést alkalmaz. Kijelenthető, hogy a vallási kisebbségek tanulmányozása általánosságban kihívást jelent. Többek között olyan szempontból is, hogy nagyon nehéz elérni, illetve beazonosítani (pl. akár statisztikák alapján is) az adott vallási kisebbséghez tartozó személyeket. Ebből kifolyólag reprezentatív mintavételre nem nyílt lehetőségem, és a kutatás során elért személyek vizsgálata alapján általánosító következtetéseket tettem.

3.3. Kutatási stratégia

A kutatásom időbeli meghatározásánál fontos kiemelni, hogy a kutatásom szűkebb időkerete a jelenkorra, azaz a 21. századra összpontosít. Ugyanakkor longitudinális megközelítést alkalmazva elengedhetetlennek tartom, hogy az európai muszlimok vizsgálatánál egy történeti áttekintést is beépítsek a disszertációmba – egyrészt az iszlám és az iszlám jog történetének, másrészt pedig az iszlám és Európa kapcsolatának az áttekintésével.

A kutatásom térbeli elhatárolásánál szükséges tisztáznom, hogy bár a dolgozat címében általánosságban szerepelnek az európai muszlimok, terjedelmi korlátok és a kutatás volumenének nagysága miatt a kutatásomban négy kiválasztott országra koncentráltam, az Egyesült Királyságra, Németországra, Albániára és Magyarországra. Olyan európai országokat választottam ki, amelyeknek más viszonya volt az iszlámmal a történelem során, és ebből kifolyólag más típusú és létszámú muszlim lakossággal rendelkezik. Az Egyesült Királyság elsősorban a gyarmati múltjának és kapcsolatainak köszönheti a kiterjedt muszlim kisebbségét. Németországban a törökországi muszlimok alkotják a legnagyobb muszlim kisebbséget a két ország között kötött, az 1961-es munkaerő-felvételi, illetve munkaerő-toborzási megállapodásnak köszönhetően, emellett pedig az utóbbi évtizedben nagy számban érkeztek muszlim bevándorlók a polgárháború súlytotta Szíriából. Albániának, mint ahogyan Bosznia-Hercegovinának is, más okokból van nagy muszlim népessége. Az 500 éves Oszmán megszállásnak köszönhetően ezeken a területeken az őslakosság felvette a megszállók vallását, amelyet a több évtizedes

vallásokat elnyomó szocialista rendszer ellenére is sikerült a mai napig megőriznie a lakosságának. A magyarországi kis közösségben élő muszlimok szokásait pedig azért érdemes az előzőekben bemutatott országokban élő, kiterjedtebb muszlim közösségek iszlám jogkövetési szokásaival összehasonlítani, mert így egy képet kapunk arról, hogy mennyire befolyásolja a közösség mérete az iszlám jogkövetési szokásokat.

3.4. Az alkalmazott kutatási módszerek

A kutatásom során elméleti és empirikus kutatási módszereket ötvöztem.

Az elméleti kutatás során feltérképeztem és feldolgoztam a szakirodalmat, értelmeztem a kapcsolódó jogszabályokat, statisztikákat, illetve demográfiai adatokat. A disszertáció megírása során elsősorban angol nyelvű szakirodalomra támaszkodtam, emellett a magyar és a német nyelvű szakirodalmat használtam jellemzően a magyarországi és a németországi muszlim kisebbség vizsgálatához. Túlnyomó részt a felhasznált források elérhetőek az interneten, viszont emellett a felhasznált irodalomban fellelhetőek az iszlámmal, illetve az európai iszlámmal kapcsolatban megjelent, elsősorban magyar nyelvű kötetek. Az angliai, a német és az albániai muszlimok házassági szokásairól találtam szakirodalmat, így ezekben az országokban nem végeztem empirikus kutatásokat, hanem a már meglévő kutatási eredményekre, irodalomra támaszkodtam.

A téma aktualitása miatt kikerülhetetlen volt, hogy sajtóelemzést is végezzek, hiszen olyan társadalmi jelenségeket vizsgáltam, amelyek napjainkban alakulnak. Az aktuális sajtóanyagok vizsgálatával képes voltam bemutatni, hogyan befolyásolják a médiumok az adott társadalmi kérdéseket és hogyan tükrözik azokat. A sajtóelemzés nem csupán a jelenkori kontextust helyezte el a kutatásomban, hanem lehetővé tette, hogy az aktuális társadalmi folyamatokat is figyelembe vegyem.

Szükségesnek tartom az iszlám jog és jogalkalmazás megértése szempontjából a történeti szempontú elemzést, hiszen az iszlám jog megjelenése óta változik és alakul. Emellett szintén elengedhetetlen, hogy az iszlám és Európa kapcsolatát is áttekintsem a történelem során, mivel a történelmi múlt értelmezésem szerint minden esetben kihatással van a jelenkori társadalomra is.

A doktori értekezésem célja, hogy összehasonlítsam a kutatott európai országokban élő muszlimok házassággal kapcsolatos szokásait, ezért a fő alkalmazott módszerem az összehasonlító módszerrel történő elemzés.

Az elméleti kutatást szociológiai empirikus vizsgálatok lefolytatásával egészítettem ki a Magyarországon élő muszlimok tanulmányozása során. Az empirikus vizsgálatok során kevert módszertant alkalmaztam. A kvalitatív jellegű kutatást kvantitatív jellegű vizsgálattal egészítettem ki, hogy lássam, mennyire vannak összhangban a vizsgálatok eredményei. A kvalitatív módszerek közül a szakértői mélyinterjú empirikus módszerét választottam. A szakértői mintavételkor nagy hangsúlyt fektettem az interjúalanyok kiválasztására, és a szakmaiságot helyeztem előtérbe, ezért a magyarországi iszlám szervezetek vezetőivel, illetve azokkal a személyekkel folytattam az interjúkat, akik az adott közösségekben a házasságkötésekért felelősök, és széleskörű rálátásuk van az adott közösség jogkövetési szokásaira. A téma kapcsán az ő válaszaik a legmegbízhatóbbak és legrelevánsabbak. A mélyinterjúk elemzésénél részletesebben kifejtem a szakértői mélyinterjúk során alkalmazott módszertant.

A szakértői mélyinterjúk mellett online kérdőívet készítettem a Magyarországon élő muszlimok számára. Az online survey kvantitatív módszertani eszközként kiegészítette a kvalitatív mélyinterjúkat. Az online kérdőívet elsősorban a legnagyobb közösségi oldalon terjesztettem, így a mintavétel könnyen elérhető alanyokon alapul. Tudatosan olyan oldalakon és csoportokban osztottam meg a kérdőívet, ahol kifejezetten a célcsoportot tudtam elérni. A magyarországi muszlimok becsült létszámához képest csak kevesen töltötték ki a kérdőívet, ezért az eredmények nem reprezentatívak. Ennek ellenére úgy gondolom, hogy szükséges volt a kutatás szempontjából egy ilyen kérdőív, hogy a témát az érintettek, azaz az iszlám házasságban élők szemszögéből is megvizsgáljam, és a nyert válaszok segítségével alátámasszam a mélyinterjúk során kapott információkat. Az online survey elemzésénél részletesebben kifejtem az alkalmazott módszertant.

4. Multikulturális Európa

A dolgozat célja, hogy mélyrehatóan feltárja az Európában élő muszlim közösségek házassággal kapcsolatos szokásait, ezért szükséges kitérni a multikulturális társadalom jelenségére, mivel a kulturális háttér jelentősen befolyásolja és formálja az egyes kulturális csoportok házassági gyakorlatait.

A Földön rengeteg különböző kultúra van jelen, amelyek gyakran találkoznak egymással egy állam határain belül. A multikulturális társadalmak nem újkeletű jelenségek, mivel a történelem során jellemzően többnemzetiségű, különféle kulturális háttérrel rendelkező népcsoportok éltek együtt egy politikai entitáson belül. A többnemzetiségű birodalmakban viszont a különféle kultúrák alá- és fölérendeltségi viszonyban álltak egymással, egy vezető kultúrát részesítettek előnyben a többihez képest. A multikulturalizmus fogalma az utóbbi évszázadban vált meghatározóvá a társadalmi és politikai diskurzusokban, különösen Európában, ahol a különböző népcsoportok és kultúrák együttélése mindennapossá vált. A multikulturalizmusról szóló viták központi kérdése, hogy vajon a multikulturalizmus a legmegfelelőbb módszer-e a kulturális sokszínűség és a bevándorlók integrációjának kezelésére.

A multikulturalizmus alapvetően olyan társadalmi és politikai elv, amely a különböző kulturális identitások békés egymás mellett élését és egyenjogúságát támogatja. A multikulturalizmus fogalma és értelmezése az idők során azonban sokat változott, és napjainkban is számos különböző elmélet és értelmezés létezik a multikulturalizmusról. Számos különböző jelentése van a szociológiában és a politikai filozófiában. A kulturális pluralizmus, a kultúrák közötti párbeszéd és az etnikai sokféleség támogatásának eszméje mind-mind részei ennek a szerteágazó paradigmának. Néhány teória a kulturális diverzitás állami támogatását, míg mások a kulturális autonómiát hangsúlyozzák. A multikulturális társadalmak létrejötte és működése szorosan kapcsolódik az identitás, az integráció és az inklúzió fogalmaihoz. A multikulturális társadalom létrejötte egy részről a migráció és a globalizáció természetes következménye, másrészt tudatos politikai és társadalmi törekvések eredménye.

A multikulturális társadalom nem pusztán a különböző kultúrák egymás mellett élését jelenti, hanem az ezek közötti kölcsönhatásokat, párbeszédet, és az egyén szabad kulturális kifejeződését is magában foglalja. A különböző kulturális háttérű emberek békés együttélése egy társadalomban vagy országban nem csupán erkölcsi kötelesség, hanem a fenntartható fejlődés és a társadalmi stabilitás feltétele is. A multikulturalizmus

elősegíti a toleranciát, az empátiát és a kölcsönös megértést, csökkentve ezzel az előítéleteket és a konfliktusokat.

Számos társadalomkutató foglalkozott a multikulturalizmus értelmezésével. A dolgozatom ezen fejezetének viszont nem célja, hogy részletesen bemutassa a multikulturalizmus fogalmát érintő teljes tudományos vitát. Egy átfogó képet szeretnék nyújtani a multikulturalizmus értelmezéséről, ezért csak néhány gondolkodó nézeteit osztom meg, akik a kulturális sokféleség pozitív értékeit hangsúlyozzák, kitérve a multikulturális társadalmak kihívásaira is.

Charles Taylor kanadai filozófus az egyik legjelentősebb alakja a multikulturalizmus elméletének. Taylor elméletében a multikulturalizmust egy olyan társadalmi rendként határozza meg, amelyben a különböző kultúrák képviselői egyenlő jogokkal és méltósággal rendelkeznek, és a társadalom biztosítja számukra a kulturális identitásuk kifejezésének lehetőségét.⁸ Taylor elméletének középpontjában az elismerés fogalma áll. Taylor szerint az embereknek szükségük van arra, hogy a társadalom elismerje a kulturális identitásukat. Az elismerés hiánya ugyanis identitásuk sérülését, méltóságuk csorbítását okozhatja. Taylor szerint a kulturális elismerés két formáját lehet megkülönböztetni. A pozitív elismerés azt jelenti, hogy a társadalom értékeli és tiszteli a különböző kultúrákat. A negatív elismerés azt jelenti, hogy a társadalom nem diszkriminálja a különböző kultúrák képviselőit. A multikulturalizmusnak biztosítania kell a pozitív és a negatív elismerést is. A pozitív elismerés érdekében a társadalomnak meg kell ismernie és meg kell értenie a különböző kultúrákat. A negatív elismerés érdekében pedig a társadalomnak meg kell védenie a különböző kultúrák képviselőit a diszkriminációtól.⁹

John Gray angol politikafilozófus kritikát fogalmazott meg a multikulturalizmussal szemben. Szerinte a multikulturális társadalmaknak két fő kihívással kell szembenézniük: a kulturális konfliktusokkal és az egyenlőtlenségekkel. Nézetei szerint a multikulturalizmusnak realiztikusabbnak kell lennie, és el kell fogadnia, hogy a különböző kultúrák közötti konfliktusok elkerülhetetlenek. Gray véleménye szerint az emberiség történelme során mindig is különböző kultúrák ütköztek egymással, és ezek a konfliktusok részei a társadalmi változásnak. A multikulturalizmus nem képes megelőzni vagy kezelni a kulturális konfliktusokat. A multikulturalizmus ugyanis azt feltételezi, hogy a különböző kultúrák békésen együtt tudnak élni egymás

⁸ VÉKONY, 2017. 56.

⁹ TAYLOR, 1994. 25-74.

mellett. Ez azonban nem mindig lehetséges, mivel a különböző kultúrák között gyakran vannak ellentmondások. A multikulturalizmus nem képes csökkenteni az egyenlőtlenségeket sem, hiszen azt feltételezi, hogy a különböző kultúrák képviselői egyenlő jogokkal és lehetőségekkel rendelkeznek. Ez azonban nem mindig igaz, gyakran különböző társadalmi-gazdasági helyzetben vannak. A multikulturalizmusnak nem szabad illúziókban élnie a kulturális homogenitásról vagy egy univerzális erkölcsi rendszerről. Ehelyett el kell ismernie a különböző kultúrák sajátos jellegét és értékeit. Gray továbbá hangsúlyozza, hogy a különböző kultúrák egyidejű létezése nemcsak lehetséges, hanem kívánatos is, mivel ez gazdagabbá teheti a társadalmat. Ugyanakkor megjegyzi, hogy a multikulturalizmusnak reálisan kell kezelnie az értékkülönbségeket, és fel kell készülnie a konfliktusokra, azaz konfliktusközpontú társadalmi modellre kellene törekedni. A konfliktusközpontú társadalmi modellben a társadalom felismeri, hogy a különböző kultúrák között gyakran vannak ellentmondások. Az együttélés nem feltétlenül jelenti a teljes egyetértést és az értékek teljes körű egyezését. Gray nézetei azt sugallják, hogy a multikulturális társadalmaknak rugalmasaknak kell lenniük az értékkülönbségek és konfliktusok kezelésében. A kulturális pluralizmusnak és a kölcsönös tiszteletnek kell meghatározó szerepet játszania a multikulturális társadalmak kialakításában. A filozófus ezzel a reális megközelítéssel arra ösztönzi a multikulturalizmus híveit, hogy ne tagadják meg a különbségeket, hanem azokat fordítsák a társadalmi együttélés és fejlődés előnyére.¹⁰

Will Kymlicka kanadai filozófus a multikulturalizmus egyik legjelentősebb teoretikusa. Kymlicka és Taylor multikulturalizmus értelmezésében számos párhuzam lelhető fel. Mindketten hangsúlyozzák a különböző kultúrák egyenlőségét és az egyének kulturális identitásának elismerését. Kymlicka elméletének egyik fontos eleme a *közösségi jogok* fogalma. A *közösségi jogok* olyan jogok, amelyeket a különböző kultúrák képviselői gyakorolhatnak a saját közösségükön belül. A közösségi jogok szükségesek ahhoz, hogy a különböző kultúrák képviselői megőrizzék kulturális identitásukat. Kymlicka multikulturalizmusról alkotott nézeteit a *Multicultural Citizenship* című könyvében foglalta össze. A könyvben Kymlicka a következőket írja: „A multikulturalizmus nem azt jelenti, hogy minden kultúra egyenlő. Azt jelenti, hogy minden kultúrának lehetőséget kell adni arra, hogy saját értékeit és hiedelmeit gyakorolja, mindaddig, amíg azok nem sértik mások jogait.”¹¹ Meggyőződése szerint a

¹⁰ GRAY, 1998.

¹¹ KYMLICKA, 1996. 18.

multikulturalizmusnak biztosítani kell a különböző kultúrák elismerését, támogatnia kell a kulturális változatosságot, és párhuzamosan erősítenie kell a társadalmi kohéziót. Kymlicka multikulturalizmus csoportosítása kifejezetten hasznos olyan szempontból, hogy nem mindegy, milyen kisebbségek egymás mellett éléséről van szó. A többségi társadalom mellett Kymlicka három különféle kisebbségi csoportot különít el attól függően, hogy az adott kisebbségi csoport milyen eredettel, háttérrel rendelkezik: őslakos kisebbségek,¹² állam alatti nemzeti csoportok,¹³ illetve a bevándorló háttérű csoportok. A bevándorló multikulturalizmushoz számos politikai intézkedést vezetnek be a multikulturalizmust követő államok. Például a médiában a kisebbségek reprezentációja, mentességek bevezetése különböző területeken (öltözködés, bolti nyitvatartás, stb.), kettős állampolgárság engedélyezése, anyanyelv oktatásának a támogatása, bevándorló csoportok szervezeteinek állami támogatása a kulturális tevékenységek érdekében. A többségi társadalom a bevándorló csoportokkal kapcsolatos multikulturalizmust tudja legnehezebben elfogadni, hiszen ebben az esetben a társadalomnak teljesen meg kell változtatnia gondolkodásmódját, méghozzá hirtelen, mivel jellemzően az európai államokat felkészületlenül érte az először csak átmenetileg befogadott bevándorlók végleges letelepedése.¹⁴ ¹⁵ Kymlicka elméletét számos kritika is érte miszerint a multikulturalizmus túlságosan hangsúlyozza a kultúrák különbségeit, és figyelmen kívül hagyja a közös értékeket, illetve nem biztosítja az egyenlőséget a különböző kultúrák képviselői számára. Kymlicka elmélete azonban továbbra is fontos szerepet játszik a multikulturalizmusról szóló vitában, és segít megérteni, hogy miért fontos a kulturális elismerés a multikulturális társadalmakban.

Ziauddin Sardar brit-pakisztani muszlim társadalomtudós a multikulturalizmus egyik legkritikusabb hangja. Sardar szerint a multikulturalizmus nem képes kezelni a multikulturális társadalmakban felmerülő olyan kihívásokat, mint a kulturális konfliktusok és az egyenlőtlenségek. A multikulturalizmusra való törekvés helyett a társadalmi kohézió erősítésére, a kulturális sokszínűség értékelésére, illetve a közös

¹² Az őslakos kisebbségekre jó példák az indiánok vagy a maurik, akik az adott állam területén őslakosként élnek, de az évszázados elnyomás miatt már csak kisebbségként vannak jelen. A multikulturalizmust támogató politikák az ő esetükben azt a célt szolgálják, hogy az adott történelmi kisebbség méltó helyett kapjon a társadalomban, és sikerüljön fenntartani a kultúrájukat.

¹³ Olyan kisebbségek, amelyek egy adott államon belül a többségi társadalom mellett önálló történelmi, kulturális kisebbséget alkotnak, mint a katalánok, baszkok vagy a skótok. Ezek a csoportok nehezen különíthetők el az őslakos kisebbségektől, egy bizonyos fokú összemosódás érzékelhető, mivel nagyon szubjektív a megítélése annak, hogy egy adott kisebbség őslakos kisebbség vagy nemzeti csoport. A két csoport között leginkább az érdekérvényesítő képességük alapján lehet különbséget tenni.

¹⁴ VÉKONY, 2017. 63-64.

¹⁵ KYMLICKA, 2007. 72-73.

értékek hangsúlyozására kell összpontosítani. A társadalmi kohézió erősítése érdekében a különböző kultúrák képviselőinek meg kell tanulniuk együttműködni egymással, a kulturális sokszínűség értékelése érdekében tisztelniük kell egymást, ezen kívül pedig hangsúlyt kell fektetniük a közös értékekre, amelyekre építhetnek. Véleménye szerint a multikulturalizmus kudarca annak a következménye, hogy a multikulturalizmus nem vette figyelembe a különböző kultúrák közötti különbségeket. A multikulturalizmus akkor lehet sikeres, ha a különbségeket szem előtt tartva törekszik a társadalmi kohézió erősítésére, a kulturális sokszínűség értékelésére, valamint a közös értékek hangsúlyozására.¹⁶

Véleményem szerint a fent részletezett multikulturalizmus felfogások mindegyikében megfogalmaztak olyan tételeket, amelyek megállják a helyüket az európai országokban kialakult etnikailag, kulturálisan és vallási szempontból sokszínű társadalmak kezelésének a kialakításánál. A különböző kulturális háttérrel rendelkező csoportok elismerése mellett a konfliktusok megfelelő kezelésére kell a legnagyobb hangsúlyt fektetni. Az államok által kialakított bevándorlókat kezelő politikáknak biztosítani kell, hogy ezek a csoportok megtarthassák kulturális hátterüket, ugyanakkor megkövetelnie tőlük a befogadó ország által állított feltételek teljesítését, mint például a befogadó ország nyelvének ismerete, munkavállalás, vagy arra való törekvés, a befogadó állam jogrendszerének és kulturális hagyományainak tisztelete. A multikulturalizmus megfelelő működéséhez az államnak figyelembe kell vennie a más kulturális környezetből érkező csoportok egyéni igényeit, illetve a kisebbségben élő vallási csoportoknak törekedniük kell a befogadó állam jogrendszeréhez való alkalmazkodásra. Egy kulturálisan eltérő közösség integrációja és alkalmazkodása egy új környezethez hosszú folyamat, és mind a befogadó féltől, mind a befogadott csoporttól nyitottságot és együttműködést igényel. Egy kicsit más megközelítésből multikulturalizmusról csak akkor beszélhetünk, ha a társadalom a sokféleséget értéként ismeri el, és azt az állam politikája és a társadalom egyaránt támogatja. Több elszigetelt kulturális csoport létezése esetén nem multikulturális társadalomról van szó, hanem inkább egy heterogén népességről. Fontosnak tartom kiemelni, hogy a multikulturális társadalom célja a konfliktusok minimalizálásának a biztosítása egy gazdaságilag virágzó és politikailag stabil liberális államban, amely a társadalom valamennyi kulturális csoportjának önkéntes és teljes körű politikai integrációján alapul.

¹⁶ SARDAR, 2006. 281-286.

A *multikulturalizmus* kifejezés 1957-ben született meg Svájcban az országon belüli struktúra jellemzésére, mivel Svájc egy négy nyelvet beszélő állam, ahol emellett több különböző vallást is követnek az emberek. Európában a *multikulturalizmus* kifejezés az 1970-es években kezdett elterjedni, amikor a kontinens országai szembesültek a munkaerőpiac változásai által generált bevándorlási hullámokkal. Az Egyesült Királyság, Németország és Franciaország voltak azok az országok, ahol az elnevezés először megjelent, de gyorsan elterjedt az egész kontinensen. Az egyes országok különféle politikákat hoztak létre az integráció és a kulturális sokféleség kezelésére.

A multikulturalizmus elősegíti a különböző népcsoportok közötti megértést és toleranciát, hozzájárul a társadalmi kohézióhoz, és gazdagítja a nemzeti kultúrákat. Európában, ahol a történelem során számtalan kultúra találkozott és fonódott össze, a multikulturalizmus képessé teszi a társadalmat arra, hogy pozitív módon kezelje a diverzitásból fakadó kihívásokat és lehetőségeket. A multikulturalizmus többek között hozzájárulhat a vallásgyakorlás szabadságának és sokszínűségének megőrzéséhez is. A multikulturális társadalmak létrejöttének hátterében különböző tényezők állnak, mint például a gazdasági migráció, a háborúk következtében bekövetkező menekülthullámok, valamint az Európai Unió szabad mozgásának fokozatos kiterjesztése. Az etnikai, vallási és kulturális sokféleség egyre növekvő tendenciája azt mutatja, hogy az európai társadalmak egyre inkább multikulturális irányba fejlődnek.

A multikulturalizmus előtt álló kihívások közé tartozik a különböző csoportok közötti egyenlőtlenségek és előítéletek leküzdése, az integráció és az asszimiláció feszültségeinek kezelése, valamint a nemzeti identitás újraértelmezése egy változó világban. Ezek a kérdések különösen fontosak a bevándorló közösségek, például az Európában élő muszlimok esetében, akiknek hagyományai és életmódja gyakran eltér az őket befogadó társadalmak többségi normáitól.

Az utóbbi években különösen az Európai Bizottság prioritásai közé tartozik a multikulturalizmust kialakító politika közös európai koncepciója kidolgozásának kérdése, vagy alternatívaként olyan program kidolgozása, amely támogatja az egyes tagállamok intézkedéseit a növekvő migrációs problémával szemben. Annak ellenére, hogy az európai államokban jellemzően a 20. század közepétől tapasztalható nagyobb számban különböző kulturális háttérrel rendelkező bevándorlócsoporthoz jelenléte, az államok csak a 20. század legvégén kezdték alkalmazni a multikulturalizmus politikáját. Napjainkban a bevándorló csoportok egyre nagyobb elvárásokkal érkeznek a befogadó országokba a kulturális identitásuk és vallási szokásaik elismerésének szempontjából. A

nemzeti és kulturális kisebbségek gazdasági és társadalmi integrációja mellett a terrorizmus kezelése és a növekvő migrációs nyomás okoz gondot, és állítja kihívás elé az európai országokat és az Európai Uniót. A multikulturalizmust elősegítő politikai intézkedések általánosságban támogatják az etnokulturális sokszínűséget, ugyanakkor arról nincsen egy univerzális elképzelés, hogy ezeknek az intézkedéseknek mely társadalmi csoportokra kellene a leginkább összpontosítaniuk, illetve hogy egyáltalán milyen intézkedések sorolhatóak a multikulturalizmust támogató politikához. Kanadában és Új-Zélandon a multikulturalizmus célja, hogy a nemzetiségi sokszínűség támogatása mellett a nemzeti kisebbségi csoportokat – mindegy, hogy azok őslakosok vagy bevándorlók –, integrálják a szélesebb kulturális társadalomba. Ezzel ellentétben Európában az őslakosokból és nemzeti kisebbségekből álló társadalmakat nem tekintik multikulturális társadalmaknak. Európában a multikulturalizmus megvalósulásának egyik akadályozó tényezője, hogy nincs megfelelő párbeszéd a felek között. Az Európai Unióban szükség lenne egy közös multikulturális politika kialakítására. Kanada követendő példával szolgálhat Európa számára a multikulturális társadalom létrehozását támogató politikák implementálásával kapcsolatban. A kulturális háttér fontosságát tudatosítják az egyének szintjén, illetve a társadalmi és politikai életben egyaránt; a társadalom valamennyi kulturális csoportja képviselve van a közéletben; a különböző kulturális csoportok önkéntes alapon részleges kulturális átalakuláson mennek keresztül, hogy politikai konszenzust érjenek el a közjó érdekében (multikulturális kompromisszum); illetve támogatják a széles körű multikulturális párbeszédet. Európában jelenleg a legnagyobb kihívást a növekvő muszlim bevándorlás jelenti. Tariq Modood brit-pakisztáni társadalomtudós szerint a nyugat-európai országoknak a „*mérsékelt szekularizmus*” elvét kellene követniük, amely azon az elgondoláson alapul, hogy a politikai hatalmat nem szabad alárendelni a vallási tekintélynek, de ugyanakkor a különböző vallásokra (köztük az iszlámra is) lehet úgy tekinteni mint közjóra, amelyet az államnak támogatnia kell.¹⁷ Jellemzően az európai országok nincsenek felkészülve a bevándorlók befogadására. Ugyanakkor nemcsak a befogadó társadalom kompromisszumkészsége, illetve más kulturális hagyományok és gyakorlatok elfogadására való felkészületlensége játszik szerepet, hanem elsősorban maguk a bevándorlók nem hajlandók alkalmazkodni a más kultúrában való élethez. Azt kellene

¹⁷ MODOOD, 2015.

elérni, hogy a bevándorlók identitásának része legyen a befogadó országhoz való tartozásuk.

Összegzésként kijelenthető, hogy a multikulturalizmus nem bukott el Európában, hanem az összes eddigi kezdeményezés vele kapcsolatban kaotikus volt, és nem valósult meg egy valóban következetes multikulturalizmus politika egyik európai országban sem. A multikulturalizmus fogalma egyre inkább negatív színben van feltüntetve, és több európai állam elzárkózik tőle, inkább az európai hagyományokhoz ragaszkodva, amely magatartás véleményem szerint a jelenlegi realitások tagadását tükrözi.¹⁸

Egyre többen gondolják úgy, hogy a multikulturalizmus elbukott, és helyette egy másik paradigmát javasolnak, az *interkulturalizmust*. Az *interkulturalizmus* egy olyan társadalmi, kulturális és oktatási megközelítés, amely a különböző kultúrák közötti párbeszédre és együttműködésre törekszik. Az *interkulturalizmus* célja, hogy a különböző kultúrák képviselői megértsék és elfogadják egymást, és hogy együttműködjenek egymással a közös célok elérése érdekében. Az *interkulturalizmus* a multikulturalizmussal ellentétben nem a különböző kultúrák egymás melletti békés együttélését, hanem a különböző kultúrák közötti interakciót és együttműködést hangsúlyozza. Az *interkulturalizmus* szerint a különböző kultúrák közötti párbeszéd és együttműködés lehetőséget teremt a különböző kultúrák gazdagságának és sokszínűségének megismerésére, valamint a közös értékek és érdekek megtalálására.¹⁹ Az *interkulturalizmus* hívei szerint a multikulturalizmus elválasztja a Nyugatot és a Keletet, de az *interkulturalizmus* összekapcsolja és egyesíti őket.²⁰

Az Európában élő muszlim közösségek integrációjának és adaptációjának vizsgálata alapvető fontosságú a multikulturalizmus európai modelljének megértéséhez. A házassági szokások, mint a kulturális örökség fontos elemei, különös betekintést nyújtanak abba, hogy az egyes közösségek hogyan őrzik meg identitásukat, miközben interakcióba lépnek a többségi társadalommal.

A következő fejezetekben a multikulturális Európa kontextusában részletesen vizsgálom a muszlim közösségek történeti és társadalmi kontextusát, az európai muszlimok házassági szokásait, az ezeket befolyásoló kulturális tényezőket és az ezekre gyakorolt társadalmi hatásokat. A kutatás reményem szerint hozzájárul az európai multikulturalizmus jobb megértéséhez, és elősegíti a társadalmi harmónia és az együttélés

¹⁸ KUCHERYAVAYA, WITKOWSKA, KALINOVSKAYA, SELEZNEV, ZUBANOVA, FEDYAKIN, 2020.

¹⁹ EMERSON, 2011.

²⁰ MUZYKINA, 2019. 41.

hatékonyabb kialakítását a kulturálisan és vallásilag sokszínű európai közösségek számára. Véleményem szerint az európai országok társadalmainak egy olyan szemléletváltáson kell átmenniük, amely során megértik, hogy a kultúra nem egy bizonyos népcsoportra és vallásra épül, hanem inkább különböző tényezők együttes eredménye, amelyek folyamatosan változnak, mint a körülöttünk lévő világ.

II. Fogalmi keretek

1. A nemzetközi humán migráció fogalmi meghatározása és elméletei

A magyar migráció szó a latin „*migrare*” igéből származik, ami azt jelenti, hogy „*egyik helyről a másikra költözni*”.²¹ A Nemzetközi Migrációs Szervezet szerint a (humán) migráció helyes meghatározása a következő: „*Egy személy vagy személyek csoportjának mozgása akár nemzetközi határon, akár államon belül. Ez egy népességmozgalom, amely magában foglalja az emberek bármilyen mozgását, függetlenül annak hosszától, összetételétől és okaitól; magában foglalja a menekültek, a lakóhelyüket elhagyni kényszerült személyek, a gazdasági bevándorlók és az egyéb célokból költözők migrációját, beleértve a családegyesítést is.*”²² Az Encyclopaedia Britannica definíciója hasonló, de részletesebb és kiterjedtebb: „*Az emberi migráció egy egyén vagy csoport állandó lakhelyváltoztatása (hagyományosan legalább egy évre); kizárja az olyan mozgalmakat, mint a nomadizmus, a migráns munkaerő, az ingázás és a turizmus, amelyek mindegyike átmeneti jellegű. A migráció több nagy kategóriába sorolható. Először is megkülönböztethető a belső és a nemzetközi migráció. Bármely országon belül előfordul egyének és családok mozgása egyik területről a másikra (például vidéki területekről a városokba), és ez különbözik az egyik országból a másikba való mozgástól. Másodsor, a migráció lehet önkéntes vagy kényszerű. A legtöbb önkéntes – akár belső, akár külső – migráció jobb gazdasági lehetőségek vagy lakáskeresés céljából történik. A kényszeremigrációban általában olyan emberek vesznek részt, akiket a kormányok háború vagy más politikai megrázkódtatások idején kiutasítottak, vagy akiket erőszakkal rabszolgaként vagy fogolyként szállítottak. E két kategória között a háború, éhínség vagy természeti katasztrófák elől menekülő menekültek önkéntes migrációja áll.*”²³ A migráció sokféle léptékben fordulhat elő: interkontinentálisan (kontinensek között), intrakontinentálisan (egy adott kontinens országai között) és interregionálisan (országokon belül).

Az emberek vándorlása a feljegyzett történelem során alapjaiban átformálta az országokat és a földrészeket, azaz a lakosság faji, etnikai és nyelvi összetételét. A vándorlások végig kísérték az emberiség történelmét, kezdve kilencvenezer évvel ezelőtt,

²¹ *Migrate*. Merriam-Webster, An Encyclopaedia Britannica Company

²² *Key Migration Terms*, International Organization for Migration

²³ *Human migration*. Encyclopaedia Britannica, 2023.

amikor az első emberi csoportok elindultak Kelet-Afrikából. Ma a világ minden zugában élnek emberek. Európát például a germán, a szláv, a török és a finnugor népek korai vándorlásai népesítették be. A modern tömeges, nagy távolságokra történő vándorlás viszonylag új jelenség, amelyet az ipari forradalom idején a népességnövekedés és a közlekedés javulása idézett elő. A 16. és a 20. század között Amerikát, Ausztráliát, Óceániát, Ázsia déli felét és Afrika egyes részeit európai bevándorlók gyarmatosították. A rabszolgavándorlások és a tömeges kiutasítások is figyelemre méltó részét képezték a migráció történetének. A legnagyobb rabszolgavándorlást valószínűleg az európai rabszolgakereskedők működtették a 16. és a 19. század közötti időszakban, amikor is mintegy 20 millió afrikai rabszolgát deportáltak Amerikába. A második világháború óta jellemzően a fejlődő országokból érkeztek tömegesen a fejlett nyugati iparosodott országokba bevándorlók. Az 1960-as évek óta mintegy 13.000.000 bevándorló vált Nyugat-Európa állandó lakosává. Az 1960-as évek óta több mint 10 millióan érkeztek az Egyesült Államokba letelepedési szándékkal legálisan, és emellett az illegális bevándorlás szintén milliós nagyságrendű méreteket öltött.²⁴ A migrációs folyamatok a társadalmi, gazdasági és kulturális változások fontos tényezői voltak és továbbra is azok lesznek.

Számos elmélet létezik, amelyek megmagyarázzák a tőke és az emberek egyik országból a másikba történő nemzetközi áramlását. Az alábbiakban a teljesség igénye nélkül a legrelevánsabb elméleteket mutatom be. Jelenleg nincs egyetlen, a társadalomtudósok által széles körben elfogadott elmélet, amely a nemzetközi migráció megjelenését és állandósulását magyarázná az egész világon. A nemzetközi migráció jelenlegi mintái és trendjei azt tükrözik, hogy nem tudnánk megérteni a teljes migrációs folyamatot, ha csak egyetlen fogalomra összpontosítanánk. A nemzetközi migráció összetett és sokrétű természete megköveteli, hogy sokféle nézőpontot, szintet és feltételezést alkalmazzunk.²⁵ A migrációelméletek fő célja megmagyarázni, miért vándorolnak az emberek, és mi a nemzetközi migráció mozgatórugója. A migrációelméletek azért fontosak, mert segíthetnek megérteni a népességmozgásokat tágabb politikai és gazdasági összefüggéseikben.

A legújabb elméletek bemutatása előtt érdemes néhány alapvető fogalmat megismerni. Az egyik legfontosabb fogalom a *push-pull* tényezők. Everett S. Lee *push-pull modellje* azokat a taszító tényezőket vizsgálja, amelyek az embereket az ország

²⁴ TEITELBAUM, 2023.

²⁵ MASSEY, ARANGO, HUGO, KOUAOUCCI, PELLEGRINO, TAYLOR, 1998. 17.

elhagyására készítetik (például gazdasági, társadalmi vagy politikai problémák), és azokat a húzó tényezőket, amelyek vonzzák őket a célországba. A kevésbé fejlett államgazdaságok általában az ország elhagyására készítetik az embereket, a magasabb bérekkel és életszínvonallal rendelkezők pedig vonzzák őket. A *származási ország* az az ország, ahonnan indul (a rendszeres vagy irreguláris) migrációs hullám. A *befogadó ország* vállalja, hogy évente meghatározott számú menekültet és bevándorlót fogad be. A befogadó országot bizonyos szakirodalomban célországnak is nevezik. A *kivándorlás* során egy adott személy elhagyja az országát abból a célból, hogy egy másik államban telepedjen le. A *bevándorlás* egy olyan folyamat, amelynek során külföldiek, azaz nem az adott állam állampolgárai érkeznek egy országba letelepedés céljából.²⁶

A neoklasszikus gazdasági elmélet átalakította a *push-pull* terminológiát egy redukcionista költség-haszon elemzéssé. Ezen elmélet szerint a nemzetközi migrációt a munkaerőkínálat és a munka iránti kereslet földrajzi különbségei okozzák. Azaz a munkavállalók nemzetközi migrációját az országok közötti bérek arányának különbségei indukálják. Az emberekkel „kereskednek” a régiók közötti határokon keresztül a kínálat és a kereslet szerint.²⁷ Azok az országok, ahol szűkös a munkaerőkínálat és nagy a kereslet, illetve magasak a bérek, a munkaerő-felesleggel rendelkező országokból vonzzák be a bevándorlókat. A bérkülönbségek megszüntetése véget vetne a munkaerő mozgásának, azaz ilyen különbségek hiányában nem jön létre migráció. Ez az elmélet csak a munkaerőpiaci mechanizmusokra összpontosít, illetve hogy a munkavállalók nemzetközi áramlását elsősorban a munkaerőpiaci mechanizmusok befolyásolják. Eszerint más típusú piacoknak nincs jelentős hatása a nemzetközi migrációra. A neoklasszikus gazdasági elméletet lehet a leginkább alkalmazni a transznacionális migráció leírására, mivel ezt nem korlátozzák a nemzetközi bevándorlási törvények és a hasonló kormányzati rendeletek.²⁸ A neoklasszikus gazdasági elméletnek létezik egy mikroökonómiai modellje, amely az egyéni választáson alapszik. Ebben a mikroelméletben az egyes racionális szereplők a migráció mellett döntenek, mert a költség-haszon számítás alapján pozitív (általában monetáris) nettó hozamot várnak el a lakhelyük megváltoztatásától. Tehát az egyes emberek kiválasztják azt a célhelyet, ahol a legproduktívabbak lehetnek. Mielőtt elköltöznének, az embereknek át kell gondolniuk néhány, a migrációval kapcsolatos költséget, például az utazás anyagköltségeit, a költözés

²⁶ *Key Migration Terms*, International Organization for Migration

²⁷ HARZIG, HOERDER, GABACCIA, 2009. 62.

²⁸ FAIST, 2000. 30-59.

és munkakeresés alatt a megélhetéshez szükséges kiadások előteremtését, az új nyelv és kultúra elsajátításával járó erőfeszítéseket, az új munkaerőpiachoz való alkalmazkodás nehézségeit, illetve a régi kapcsolatok megszakításának és újak létrehozásának pszichológiai következményeit. E mikroelmélet szerint nem jön létre nemzetközi migráció az országok közötti keresetszintbeli vagy foglalkoztatási különbségek hiányában.²⁹ A neoklasszikus gazdasági modell kidolgozása Larry A. Sjaastad (*Az emberi migráció költségei és megtérülései*, 1962³⁰) és Michael Todaro (*A munkaerő-migráció és a városi munkanélküliség modellje a kevésbé fejlett országokban*, 1969³¹) nevéhez köthető.

A munkaerő-migráció új közgazdaságtana egy olyan elmélet, amely megkérdőjelezte a neoklasszikus modell számos feltételezését és következtetését. Ennek a megközelítésnek az egyik fő feltételezése, hogy a migrációs döntéseket nem kizárólag elszigetelt egyéni szereplők hozzák meg a gazdasági ösztönzőik alapján, hanem egymással kapcsolatban lévő emberek nagyobb egységei. Általában ezek az egységek családok vagy háztartások. Néha olyan közösségek is lehetnek, amelyekben az emberek nem csak a várható bevétel maximalizálása, hanem a kockázatok minimalizálása érdekében is kollektíven cselekszenek. A migrációt az elégtelen jövedelemmel rendelkező háztartás kockázatkerülésének eredményeként lehet felfogni. A háztartások migrációs modelljei számos nem gazdasági tényezőt vesznek figyelembe, amelyek befolyásolják a migrációra vonatkozó döntést. A háztartási modell olyan kifinomult változókkal egészíti ki a neoklasszikus modellt, mint az információ, a biztosítás és a társadalmi tőke. A háztartások az erőforrások, például a családi munkaerő diverzifikációja és allokációja révén képesek ellenőrizni a kockázatokat. Például, ha a háztartásnak többlettőkére van szüksége, vagy nincs elegendő jövedelme, a család a kivándorolt családtag hazautalásaira tud támaszkodni. A munkaerő-migráció új közgazdaságtanának elméletét Oded Stark és David E. Bloom 1985-ös cikke írta le.^{32,33}

A szegmentált munkaerőpiac elmélete vagy a duális munkaerőpiac elmélete Michael J. Priore³⁴ amerikai közgazdász által kidolgozott koncepció. A Priore szerint a bevándorlást nem a küldő országokban kialakult *push* tényezők (például alacsony bérek

²⁹ MASSEY, ARANGO, HUGO, KOUAOUCCI, PELLEGRINO, TAYLOR, 1998. 18-19.

³⁰ SJAASTAD, 1962, 80-93.

³¹ TODARO, 1969.

³² STARK, BLOOM, 1985.

³³ MASSEY, ARANGO, HUGO, KOUAOUCCI, PELLEGRINO, TAYLOR, 1998. 21-22.

³⁴ DOERINGER, PIRE, 1970.

vagy magas munkanélküliség) gerjesztik.³⁵ Megállapítja, hogy a nemzetközi migrációt elsősorban a fejlettebb országokban a bevándorló munkaerő iránti állandó kereslet (húzófaktorok) okozza. Ez az elmélet azt feltételezi, hogy a munkaerőpiac elsődleges és másodlagos szegmensekre van felosztva. A szegmentáció a munkaerőpiac elsődleges és másodlagos szektorokra való felosztását jelenti, amelyben a másodlagos munkavállalók nem versenyezhetnek az elsődleges munkavállalókkal az állásokért és az egyenlő feltételekért. Az elsődleges és másodlagos szegmenseket elsősorban a stabilitással összefüggő jellemzők különböztetik meg. Az elsődleges munkakörök stabil munkavégzési szokásokat követelnek meg és alakítanak ki, a munka során gyakran szükség van szakképzettségre, viszonylag magasak a bérek, és lehetőség van a ranglétrán előre lépni. A másodlagos munkák nem követelik meg, sőt gyakran kifejezetten nem támogatják a stabil munkavégzési szokásokat, alacsonyak a bérek, magas a fluktuáció, és nincsen lehetőség az előrelépésre. A másodlagos munkákat elsősorban bevándorló munkavállalók, etnikai kisebbségek, hátrányos helyzetűek, nők és fiatalok töltik be.³⁶ Ezek a munkahelyek szükségesek az egész gazdaság működéséhez, de az őshonos lakosság általában elkerüli őket a másodlagos munkaerőpiachoz kapcsolódó rossz munkakörülmények miatt. Ez igényt teremt a bevándorló munkavállalókra.

A relatív depriváció elméletét széles körben alkalmazzák a szociálpszichológiában, a szociológiában és más társadalomtudományokban. Ezen elmélet szerint az emberek objektív körülményekre adott reakciói szubjektív összehasonlításaiktól függenek.³⁷ Az elmélet a társadalmi változásokra és mozgalmakra összpontosít, és úgy véli, hogy az emberek a társadalmi változások érdekében cselekszenek azért, hogy olyasmire tegyenek szert (pl. lehetőségekre, státuszra, vagyoni), amivel mások rendelkeznek, és amiről úgy gondolják, hogy nekik is rendelkezniük kell. A migráció szempontjából ezért fontos tényező, hogy a küldő országok lakossága, háztartásai tudatában legyenek a jövedelemkülönbségeknek. A háztartások nemcsak azért küldik ki külföldre a munkavállalókat, hogy abszolút értékben javítsák a bevételüket, hanem azért is, hogy más háztartásokhoz képest növeljék, illetve egyes referenciacsoportokhoz képest csökkentsék relatív nélkülözésüket. Ezek alapján azokon a területeken, ahol nagyok a gazdasági egyenlőtlenségek, sokkal nagyobb a

³⁵ MASSEY, ARANGO, HUGO, KOUAOUCCI, PELLEGRINO, TAYLOR, 1998. 28.

³⁶ REICH, GORDON, EDWARDS, 1973.

³⁷ WALKER, SMITH, 2002. 1-2.

motiváció az elvándorlásra.³⁸ Stark és Taylor tanulmánya (1989) empirikus bizonyítékokat talált arra vonatkozóan, hogy az általuk kutatott mexikói falu háztartásainak mint referenciacsoportnak a kezdeti relatív deprivációja jelentős szerepet játszik a Mexikóból az Egyesült Államokba történő migrációban. A háztartások pozitív életvitelbeli változásai a nemzetközi migrációban való részvétellel közvetlenül összefüggött a háztartások kezdeti relatív nélkülözésével. Azaz ebben az esetben a migráció a relatív deprivációra adott válasz.³⁹

Immanuel Wallerstein tanulmánya (*The Modern World System*, 1974) vitát indított el a globális gazdasági fejlődésről és a migrációról. A világrendszer-elmélet szerint a nemzetközi migráció a globális kapitalizmus mellékterméke. Minden nemzet és ország részese az egyenlőtlen politikai és gazdasági kapcsolatok világméretű rendszerének, amely a technológiailag fejlett országok javát szolgálja a technológiailag kevésbé fejlett országok kárára. A 16. századtól a világpiacok az erőteljes kapitalista *magterületekről* a *félperiférián* át a *perifériáig* terjeszkedtek.⁴⁰ A nemzetközi migráció jelenlegi trendjei azt tükrözik, hogy az emberek a *perifériáról* (szegény országokból) a *magba* (gazdag országokba) vándorolnak, mivel az első világ (*First World*) ipari fejlődésével összefüggő tényezők strukturális gazdasági problémákat generáltak, és a harmadik világban (*Third World*) pedig *push* tényezőket. Másrészt ez az elmélet azt is állítja, hogy a kapitalista gazdaság begyűrűzése a nem kapitalista vagy prekapitalista társadalmakba mobil lakosságot hozott létre. A nagyobb profit iránti vágytól hajtva a *magországok* kapitalista vállalatai a *periféria* kevésbé fejlett országaiban kerestek nyersanyagot, munkaerőt és fogyasztói piacokat.⁴¹

Összegzésképpen, tekintve, hogy az emberek különböző okokból hagyják el otthonukat, egyetlen elmélet sem tud átfogó magyarázatot adni a migrációs folyamatokra. A legtöbb újabb elmélet a *push-pull* tényezők fogalmával foglalkozik, de más-más megközelítésben. A neoklasszikus közgazdasági elmélet a munkaerő-kínálat és -kereslet földrajzi különbségeire összpontosít. A migráció új közgazdaságtana szerint a migrációs döntéseket nemcsak egyénileg, hanem kollektíven is meghozzák a nem gazdasági tényezőket is figyelembe vevő háztartások. A duális munkaerőpiac elmélete szerint a nemzetközi migráció fő oka a bevándorló munkaerő iránti kereslet a fejlettebb

³⁸ MASSEY, ARANGO, HUGO, KOUAOUCCI, PELLEGRINO, TAYLOR, 1998. 26-28.

³⁹ STARK, TAYLOR, 1991. 1163.

⁴⁰ HARZIG, HOERDER, GABACCIA, 2009. 73.

⁴¹ MASSEY, ARANGO, HUGO, KOUAOUCCI, PELLEGRINO, TAYLOR, 1998. 36-37.

gazdaságokban. A relatív depriváció elmélete a migráció szempontjából fontos tényezőként veszi figyelembe, hogy a küldő közösség háztartásaiban tudatosulnak a jövedelemkülönbségek. A vilárendszer elmélete azt állítja, hogy az emberek jobb lehetőségek keresése miatt vándorolnak a *perifériáról* a *magországokba*. Véleményem szerint mindezek az elméletek alkalmazhatók bizonyos mértékben az Európai Unióba irányuló bevándorlással kapcsolatban.

2. Az iszlám jog

2.1. Az iszlám jog kialakulása és fejlődése

A kereszténység először a Római Birodalomban terjedt el, ahol részletesen kidolgozott jogrendszer működött, így nem volt szükség, hogy a mindennapi életben előforduló ügyeket szabályozzák. Viszont Mohamed korában Arábiában a beduin szokásjog hanyatlóban volt. Ezért szükség volt egy átfogó szabályrendszerre, amely utasításokat ad arra vonatkozóan is, hogyan kell megoldani a felmerülő gyakorlati problémákat. „Az iszlám nem csupán vallás, hanem a vallásból, az etikai normarendszerekből, a gazdasági és társadalmi doktrínákból, a jogrendszerből, a kormányzási és politikai rendszerből, a civilizációból és kultúrából álló komplex rendszer.”⁴² A szó eredeti arab jelentése: „önátadás Allahnak”. A Koránon és a Próféta cselekedetein alapuló, évszázadokon keresztül folyamatosan fejlődő iszlám jog, a *saría* rendszerezi a muszlimok vallási és társadalmi életét egyaránt. Magába foglalja mind a közjogot, mind a magánjogot, illetve a vallási előírásokat is meghatározza.⁴³ A *saría* szó eredetét tekintve itatóhelyet, vízhez vezető ösvényt, egyenes utat jelent, amely jól kifejezi a hívő emberek elhivatottságát, hogy kövessék az isten által mutatott utat. Egy iszlámjogi kézikönyv⁴⁴ lényegre törően foglalja össze az isteni törvény jelentőségét: „Istentől való; ennek a törvénynek a büntetése egyszerre evilági és túlvilági; ez a törvény általános, azaz minden emberre vonatkozik, minden helyen és örökérvényű. Ez azt jelenti, hogy időben korlátozatlan, nem törölhető el és nem cserélhető fel semmilyen másik törvénnyel.”⁴⁵

Mohamed próféta halála (Kr. u. 632.) után az iszlám két ágra szakadt. A szunniták meggyőződése szerint a vallási és vezetői rátermettséget kell figyelembe venni a kalifa (muszlim vezető) kiválasztása során, a síiták pedig úgy tartják, hogy a próféta leszármazottjait illeti a vezetői szerep. Alapvetően egy politikai nézeteltérés és a próféta utódlása körüli hatalmi harcok következményeképpen alakult ki a két irányzat, melyek között a mai napig ellentétek feszülnek. Az évszázadok során a szunniták és a síiták teológiai és jogalkalmazási gyakorlata más fejlődési utat járt be. A síiták számára kevésbé volt fontos egy hivatalos jogrendszer kialakítása az imámnak tulajdonított karizmatikus

⁴² KRÓZSER, SZENTIVÁNYI, 2009. 33.

⁴³ WATT, 2000. 104-105.

⁴⁴ ABD AL-KARIM ZAYDAN: *al-Madhal li-dirasat as-saria a al-islamiyya*, Alexandria, 1969.

⁴⁵ IVÁNYI, 2008. 1-2.

hatalom miatt. Ezért a síita mozgalomban nem alakult ki olyan átfogó jogrendszer és jogi gondolkodás, mint a szunnitáknál.⁴⁶

A *saría* tanulmányozása, a szunnita jogtudomány az úgynevezett *fikh*, melynek eredeti jelentése „megértés” vagy „jó ítélőképesség”, később viszont kifejezetten a jogalkotás folyamatára használták. A muszlim jogalkotás klasszikus alapelvei a Bagdadból uralkodó Abbászida dinasztia (750-1258) idejében alakultak ki és szilárdultak meg. A muszlim törvénykezésre hatással voltak az iszlám előtti szokások, a zsidó törvények és a római jog is. Általánosan elfogadottan az iszlám jogtudománynak négy forrását tartják számon – a Koránt, a szunnát, az idzsmát és a kijászt. A muszlimok szent könyvének, a Koránnak 6346 verséből mindössze körülbelül ötszáz vers tartalmaz jogi vonatkozású szabályokat. A korai muszlim vallástudósok (*ulemá*) ezért egy másik szent forrásra, a szunnára, a Próféta hagyományaira és szokásaira alapozva alakították ki az alapvető elveket. A szunnát a hadiszokból ismerhetjük meg, melyek a Próféta kijelentéseiről, cselekedeteiről és szokásairól szólnak. A hadízt nem teljesen pontosan hagyományoknak fordították, mivel Mohamed társaitól és a tőlük tovább hagyományozóktól származtak. Egy hadisz két részből áll: a történetet mindig megelőzi a hagyományozók sora egészen Mohamedig visszamenően, mivel az *ulemá* nagyon fontosnak tartotta a hadiszok eredetének hitelességét. Az igaz, megbízható hadiszokból hat kánoni gyűjteményt állítottak össze. A jogtudósok egybehangzó vélekedése, konszenzusa, vagyis az egész közösség közmegegyezése az *idzma*, melynek a mai napig a legnagyobb a gyakorlati jelentősége. A negyedik jogforrásként az analógián alapuló értelmezést (*kijász*) tartják számon. Az analógia elve szerint egy törvényt egy új helyzetre is lehet alkalmazni. Például a hadiszok a datolyabor fogyasztását explicit módon tiltják a részegítő hatása miatt, ezért az analógia elve alapján más alkoholtartalmú italok fogyasztása sem megengedett.

A *saría* alapelveit tekintve a síiták nem különböznek radikálisan a szunnitáktól. A Korán a síiták számára is a jogelvek alapvető forrása. A síita szunna viszont eltérést mutat a szunnitával szemben – nagyobb jelentőséget tulajdonítanak azoknak a hadiszoknak, amelyek kifejezetten a Próféta családjára vonatkoznak –, illetve a síita szövegek több olyan hadízt tartalmaznak, amelyek hiányoznak a szunnitáknál. A síiták elutasítják az analógiát és a közösség konszenzusát, és az imámjuknak tulajdonítanak kizárólagosságot arra vonatkozóan, hogy eldöntse, mi a jogszerű.⁴⁷

⁴⁶ WATT, 2000. 105.

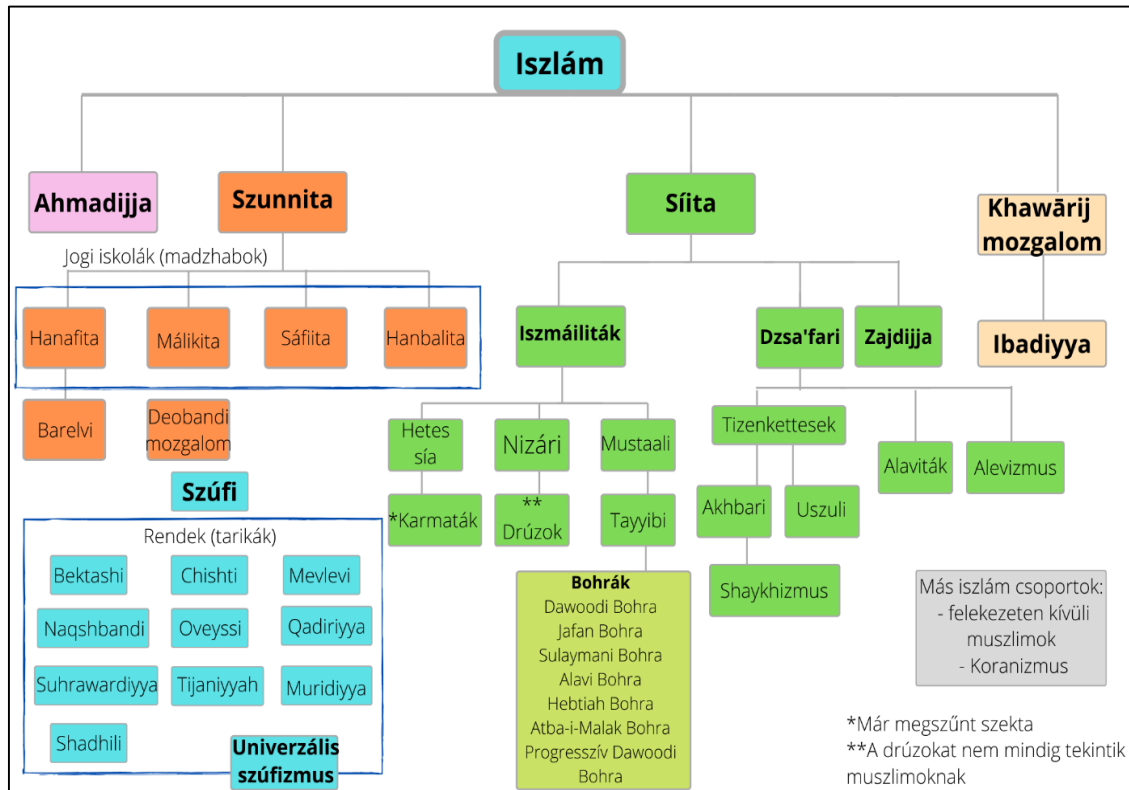
⁴⁷ HILLENBRAND, 2016. 116-121.

A kezdeti időkben minden muszlim a saját maga értelmezése alapján követte a hitét az iszlám alapelvei szerint. Bár minden muszlim osztozik bizonyos alapvető vallási meggyőződésben és rituális gyakorlatban, azonban a Mohamed halálát (i. sz. 632.) követő évszázadokban a muszlim közösségen belüli, vezetéssel kapcsolatos, vagyis eredetileg inkább politikai viták az iszlám különböző ágainak létrejöttéhez vezettek, amely különböző vallási identitások kialakulását is eredményezte. Az iszlám két fő ága a szunnita (a világ muszlimjainak 85-90%-a) és a síita (az összes muszlim körülbelül 15%-a, pl. az irániak). Az iszlám differenciáltsága viszont a szunnita-síita felosztásnál lényegesen komplexebb, amelyet a szúfizmus, azaz az iszlám misztika hiedelem- és szokásrendszere, a helyi tiszteletnek örvendő szentek és szerzetesrendek, illetve más kisebb vallási közösségek (pl. alaviták) jelentősen árnyalnak. Az iszlám születését követő évszázadokban a nagyobb muszlim városokban elismert jogtudósok körül tanítványi kör gyűlt össze azzal a céllal, hogy egységesítsék az iszlám addig szerteágazó egyéni értelmezését. Ennek a folyamatnak a végkimenetelét lezárásnak, *taklid*nak nevezik. Ezekben a jogi iskolákban (*madzhab*) alakult ki a négy fő szunnita jogtudományi irányzat: a *hanafita*, a *malkita*, a *sáfita* és a *hanbalita* iskola, amelyek az alapítójuk után kapták a nevüket. A síiták *dzsaafarita* jogi iskoláját a hatodik síita imám után nevezték el. A 16. századra a *hanafita* iskola egész Törökországban, a Balkánon, Közép-Ázsiában és Indiában is meghonosodott. A *málikita* jogi iskola nyugaton terjedt el, az Ibériai-félszigeten meghatározó volt az 1492-es spanyol visszahódításig, és napjainkban is a legelfogadottabb irányzat Észak- és Nyugat-Afrikában. A *sáfita* iskola az Arab-félszigeten és Kelet-Afrika egyes részein hódított, majd Malajziában és Indonéziában is ezt az iskolát kezdték követni. A *hanbalita* iskola, amely az egyik legszigorúbb irányzat, az Arab-öböl körül lett népszerű.⁴⁸ A mai napig a szunnita muszlimok többsége e négy iskola valamelyikét követi. Elvileg minden muszlim szabadon választhat követendő iskolát, de a kulturális környezet meghatározó szerepet játszik ebben a tekintetben. Nincsen arra lehetőségük a hívőknek, hogy egyszerre több iskolát kövessenek: a választott iskola által meghatározott szabályokat teljesen is kizárólagosan el kell fogadniuk.⁴⁹

⁴⁸ HILLENBRAND, 2016. 122.

⁴⁹ BADÓ, BÓKA, 2007. 249-250.

1. sz. ábra
Az iszlám különböző ágai

(Forrás: Saját szerkesztés Vahab, 2015. nyomán)

Hagyományosan az iszlám kultúrában a közösségek maguk törekednek a viták békés rendezésére. Az iszlám valláson alapuló jogi gyakorlat szerint elfogadott volt az alternatív vitarendezési formák alkalmazása, az iszlám jog története pedig bővelkedik a különböző hivatalos és nem hivatalos vitarendezési eljárásokban.⁵⁰ A Korán és a Hadisz (vagy szunna), az iszlám joggyakorlat legfontosabb forrásai, többször utalnak az emberi értékítélet fontosságára a vitarendezéseknél. A tanácskozást (*sura*), vagyis a vitás ügyek közös megegyezéssel történő rendezését alapelvnek tekinti az iszlám. A Koránban például az szerepel, hogy azok cselekszenek helyesen, akik megtanácskozzák egymás között az ügyeket. Az úgynevezett *idzma*, azaz a jogtudósok egybehangzó vélekedése jelenti a *saría* jog gyakorlati alapját. A döntéshez nem szükséges, hogy az ítékezésben résztvevő jogtudósok mindegyike ugyanazon a véleményen legyen. A lényeg, hogy a döntést a jogtudósok széleskörű konszenzusa alapján hozzák meg.⁵¹

⁵⁰ BROYDE, BEDZOW, PILL, 2014. 5.

⁵¹ BADÓ, BENCZE, 2007. 248-249.

2.2. Az iszlám házasságkötés és házassági vagyoni jog

A muszlim világ legnagyobb részében az iszlám jog alkalmazása csak a családjog területére korlátozódik a 19. századtól. A *saría* házassági és öröklési joggal kapcsolatos elvei szinte minden muszlim többségű országban be vannak építve az állami törvényekbe. Ez is azt bizonyítja, hogy a *saría* családjogi, házasságkötést érintő szabályai mennyire fontos szerepet töltenek be a mai napig az iszlám vallású társadalmakban.

A Mohamed próféta előtti feljegyzések alapján arra lehet következtetni, hogy a térségben a házasság gyakorlata anyajogú rokonságon alapult, vagyis az utódokat csak női ágon tartották számon. Ez nem matriarchális, nőuralmi társadalmi berendezkedést jelentett, hanem olyan kiterjedt anyajogú háztartásokat, amelyeket az idősebb nő fivére irányított. Egy nőnek több férje is lehetett, de a férfiak nem éltek a nő háztartásában, csak látogatták őt. Ez ahhoz vezetett, hogy a nők helyzete hasonlított a tényleges prostitúcióhoz. Mohamed idején a törzsi társadalmi berendezkedés elkezdett összeomlani a kereskedés felvirágzása miatt a nagyobb városokban, mint például Mekkában. A vagyonos kereskedők célja már az volt, hogy saját fiaik örököljék javaikat, és ne lánytestvérük gyermekei. Az iszlám megjelenésével kialakult az apajogú társadalmi rendszer: a nők egyidejűleg csak egy férfival létesíthettek intim kapcsolatot és egy háztartáson belül a férj, a felesége vagy feleségei és az ő gyermekeik éltek. A többnejűség kialakulását a történetírás egy konkrét eseményhez, az uhudi csatához köti, amikor 625-ben Mekka és Medina ütközött meg egymással. Ebben a csatában a mekkaiak sok muszlim férfit öltek meg. Az özvegyek eltartása miatt szorgalmazta ezután Mohamed, hogy a hithű férfiak több feleséget vegyenek magukhoz.⁵² Mohamed saját családjával mutatott példát, több asszonyt vett magához feleségként, mindegyiknek saját lakhelyet biztosítva a házában. A többnejűség intézményére a Koránban a következő vers utal: *„Ha attól féltek, hogy nem tudtok méltányosan bánni a [női]árvákkal, akkor házasodjatok meg a néktek tetsző nőekkel: kettesével, hármásával, négyesével! Ám ha féltek, hogy nem tudtok igazságosak lenni [egyszerre többhöz], akkor [vegyetek feleségül] csak egyet, vagy elégedjétek meg azzal, akit [rabszolganőt] a jobbotok birtokol. Ezzel tudjátok leginkább elkerülni azt, hogy igazságtalanul cselekedjétek.”*⁵³ A többférjűség így valószínűleg egy vagy két generáció múlva teljesen meg is szűnt.⁵⁴ A Korán alapján később kialakított

⁵² WATT, 2000. 109-113.

⁵³ Korán, 1987. 4:3

⁵⁴ WATT, 2000. 109-113.

iszlám jog legfeljebb négy feleség tartását engedélyezi egy férfinak, a nőnek viszont egy időben csak egy férje lehet. A férfinak kötelessége mindegyik feleségét egyenlő bánásmódban részesítenie. Ma már több muszlim ország – például Törökország, Tunézia – törvényei kifejezetten tiltják a többnejűséget.

A *saría* szerint létrejött házasság egy szerződéses viszony, amelyből konkrét jogok és kötelességek származnak. A nő nevében sok esetben a gyámja (*walija*) jár el, a férfi pedig saját magát képviseli. A *wali* a menyasszony legközelebbi férfi hozzátartozója, sorrendben az apja, apai nagyapja, fia, fivére vagy nagybátyja lehet. Nő nem lehet wali. Amennyiben a menyasszony családja nem muszlim, azaz nincsen muszlim vérrokona, akkor a muszlim közösségből választanak számára egy hithű, megbízható muszlim férfit *walinak*. A menyasszony egyébként saját maga dönthet, hogy kivel szeretne házasságot kötni, vagyis a nő hozzájárulása szükséges a házasságkötéshez. Az iszlám házasságkötés akkor érvényes, ha jelen van két tanú, akik muszlim férfiak. A házasságkötést vezető személy általában tart egy beszédet a házasulandó feleknek. Ezután a házasulandó felek kimondják a megkérést (*idzsabot*) és a beleegyezést (*qabult*).⁵⁵ Az érvényes iszlám házassági szerződés egyik elengedhetetlen eleme a *mahr* mértékének meghatározása.⁵⁶ A *mahr* nélkül kötött házasságok automatikusan érvényüket veszítik. A *mahrt* a vőlegény vagy a vőlegény apja, illetve családja adja a menyasszonynak a házasságkötés alkalmából kötelező jelleggel. A *mahr* célja, hogy a nőnek pénzügyi függetlenséget biztosítson elsősorban a férje halála vagy válás esetére, mivel a *saría* nem ismeri a házassági vagyonszövetség fogalmát. Bármely fél által a házasságba hozott javak az adott személy saját vagyona maradnak, illetve a házasság alatt megszerzett vagyon annak a személynek a kizárólagos tulajdonát képezi, aki megszerezte azt. A *mahrt* érintő alapelveket már a Koránban, a mértékére utaló útmutatásokat pedig egy *hadiszban* írták le. Vitatott, hogy a *mahr* gyakorlata létezett-e a pogány arabok körében, vagy a Korán forradalmi innovációjaként tekinthető. Mindenesetre a Koránba foglalt *mahr* intézménye a nőket kétségtelenül nagyobb jogokkal ruházta fel, illetve pénzügyi biztonságot és függetlenséget nyújtott számukra. A *mahr* a gyakorlatban leggyakrabban pénz, de lehet bármilyen ingó vagy ingatlan tulajdon, sőt zálog vagy csupán egy ígéret is. Ibn Hanbal, az egyik iszlám jogi iskola alapítója is leírta azt a történetet, amely szerint Mohamed próféta férjhez adott egy nőt egy olyan férfihoz, akinek semmilyen kézzel fogható vagyona nem volt, és a jövőbelijének csak azt tudta felajánlani *mahrként*, hogy

⁵⁵ Magyarországi Muszlimok Egyházának honlapja

⁵⁶ HEKA, 2012. 299-305.

megtanítja neki a Korán néhány versét. Egy másik *hadiszban* pedig az szerepel, hogy Mohamed egyik feleségét felszabadította a rabszolgasorsból, amely megfelelt a *mahr*nak. Mértéke a nő családjának társadalmi és vagyoni helyzetétől függ. Illendő nászadomány az számít, amelyet a család más asszonyai megkaptak. Manapság is problémát jelenthet például, ha a családban valaki nagyon magas *mahr*t kap, mivel később a család hajadon lányait így sokkal nehezebb kiházásítani.⁵⁷ A *mahr*t a menyasszony gyakran két részletben kapja meg. A házassági szerződés megkötésekor kapja meg az első részt, az úgynevezett *mahr muadzsel* vagy *mu'qadammt*, amely a feleség kizárólagos tulajdona már a házasság alatt, és arra költheti, amire csak kívánja. A késleltetett *mahr*, a *mahr muedzsel* vagy *mu'akhaar* összegéről általában szintén megegyeznek a házassági szerződésben, azt viszont a feleség egy, a szerződésben meghatározott későbbi időpontban kapja meg. A késleltetett *mahr* jellemzően nagyobb összegű, mint az azonnali *mahr*, mivel ez szolgálja a nő megélhetését a férje halálakor vagy a válás után. A hanafita és a málikita iskolák tiltják a teljes *mahr* kifizetésének az elhalasztását, és általában legalább a felét ki kell fizetni a házasságkötéskor.⁵⁸ A feleség családjától a férj csak akkor fogadhat el bármilyen ajándékot, ha a *mahr*t már kifizette. A *mahr* kifizetése a férj abszolút vallási kötelessége. Iránban például börtönbüntetés is kiszabható arra a férjre, aki nem fizette ki a feleségének járó *mahr*t.

A *mahr*t a saría szent forrásai, a Korán és a hadisz örökérvényű jogintézménnyé tették, az iszlám jog szerinti házasságkötés nélkülözhetetlen elemévé. A magyar szokásjogban is, valamint a későbbi kodifikáció során egyaránt találkozhatunk különböző nászadományokkal, amelyeknek a története egészen a honfoglaló őseink hagyományáig nyúlik vissza. A magyar jogfejlődés és társadalmi berendezkedés a 20. század közepére jutott el odáig, hogy a házastársakat minden jogukban egyenlő félnek tekintse, így az 1952-es házassági törvényünk már semmilyen külön kötelezettséget vagy jogot nem fogalmazott meg se a férfiak, se a nők számára. Korábban viszont a magyar házassági jogban is központi szerepet töltött be a hitbér, a hozomány és a jegyajándék vagy móríng. A hozományt a *mahr*ral ellentétben nem a vőlegény, hanem a menyasszony családja adta a férjnek a házassággal járó kiadások fedezéséhez nyújtott támogatásként. Ugyanakkor a házasság alatt és után is a nő különvagyónának számított, a férjnek csak haszonélvezeti joga volt a hozomány felett és a házasság megszűnése esetén ki kellett adnia a nőnek. Az évszázadok során leggyakrabban tárgyalt jogintézmény a hitbér volt,

⁵⁷ IVÁNYI, 2008. 87-88.

⁵⁸ SPENCER, 2011. 8.

amely a hű feleségnek a házassággal vagy szerződéssel létesült igénye volt férje vagyonára a házasság megszűnése esetére. A hitbér a *mahr*hoz hasonlóan szintén a feleség vagyoni jogi helyzetét erősítette. A nő különvagyonát képezte és a férje halála esetén kapta meg ugyanúgy más igényeket megelőzve, mint a muszlim feleség a *mahrt*. Az írott hitbért a férj szabad akaratából különítette el a feleség számára, nem kötelező jelleggel, mint ahogy az iszlám jog írta elő a *mahr* kapcsán. A törvényes hitbér viszont szintén automatikusan megillette a feleséget. A *saría* szerint a feleségnek abban az esetben kellett lemondania a *mahr*ról, ha *khul* válást kezdeményezett, vagyis különösebb ok nélkül válni szeretett volna, illetve akkor vesztette el, ha a hiba (bűnösség) az ő oldalán volt, például, ha házasságtörést követett el.⁵⁹ A magyar feleség is akkor vesztette el a hitbérét, ha a bíró ítélete szerint ő adott okot a válásra. Csak 1946-ban került sor a törvényes hitbér felszámolására jogi szempontból. Az új törvény indokolásában hangsúlyozták, hogy addigra a hitbér egy történelmi jogintézménnyé vált, és kikopott a joggyakorlatból. Bár e rendelkezésben nem esett szó az írott hitbéréről, addigra már az is jelentőségét vesztette.⁶⁰ Egyrészt a *mahr* mellett szól, hogy a házasságban kiszolgáltatottabb fél, a nő pozícióját erősíti jogilag és gazdasági szempontból is, ugyanakkor elmondható, hogy a mai modern társadalomban kevésbé nélkülözhetetlen és kezd el elveszíteni korábbi megalapozottságát. Ez az ambivalencia képezi a feministák közötti diskurzus alapjait is. Mivel a muszlim feleség egyik kötelezettsége, hogy a férje szexuális közeledését fogadja, a *mahrt* egyesek úgy értelmezik, mint a nő szexualitásának vagy szüzességének megvásárlását, és azon a véleményen vannak, hogy a *mahr* intézménye hozzájárul az iszlám törvény patriarchális szerkezetének megőrzéséhez és a nemek közötti egyenlőtlenségek fennmaradásához.⁶¹

A katolikus házasság felbonthatatlan kötelékével szemben az iszlám jog engedélyezi a válást, amely az iszlám világban korábban is gyakori jelenség volt. Annak ellenére, hogy az iszlám nem tiltja a válást, a megengedett dolgok közül a leginkább elkerülendőnek határozza meg. A Korán arra bátorítja a muszlimokat, hogy a válást utolsó lehetőségként kezeljék. A *saría* szerint a válás többféle módon is megvalósulhat, bár sok muszlim kizárólag a férfi által kezdeményezett *talaq* válást ismeri el. A férj egyoldalúan kinyilváníthatja válási szándékát (*talaq*), amelyet nem kell megindokolnia. *Talaq* váláskor a férjnek a késleltetett *mahr* egészét ki kell fizetnie a felesége részére.

⁵⁹ HEKA, László: Vallási jogrendszerek, Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2012. 305. oldal

⁶⁰ 1946. évi XII. törvénycikk indokolása

⁶¹ SPENCER, 2011. 7.

Amennyiben a nő kíván elválni a férjétől, két lehetősége van. A *tafriq* (vagy *faskh*) esetében a feleségnek nyomós okot kell felhoznia: érzelmi bántalmazás, elhanyagolás, a házastársi kötelességek elmulasztása, elhagyás vagy a házastársak közötti állandó konfliktus. Ilyenkor egy kádi (vallási bíró) közbenjárása is szükséges a házastársak szétválasztásához, és amennyiben kimondják a válást, a férfinak általában szintén kötelessége a *mahr* teljes összegét megtérítenie. A másik lehetősége a nőnek a válásra *khul* néven ismert. Ez a válás kölcsönös megegyezéssel történik, nem kell külön okot felhozni és nincs szükség a kádi ítéletére. Ilyenkor a nő viszont általában kénytelen lemondani a *mahr* egy részéről vagy az egészéről is.⁶² A hanafitáknál és a málikitáknál a nőknek *khul* válás esetén sem kell lemondaniuk a *mahrjukról*. A férjnek a *mahr* felét kell csak kifizetnie akkor, ha azelőtt sor kerül a válásra, hogy elhálták volna a nászt.⁶³

A hármas *talaq* szintén egy iszlám válási forma, amelyben a férj háromszor kimondja a „*talaq*” szót a feleségének, ezzel kimondva a válást. Ez a válási forma visszavonhatatlan, és a feleségnek nem kell *iddaht* (várakozási időszakot) töltenie, mielőtt újra férjhez menne. A hármas *talaqot* számos országban (India, Pakisztán, Banglades, Algéria, Tunézia, Marokkó, Egyiptom, Törökország, Indonézia) betiltották, mert diszkriminatívnak és igazságtalannak tartják a nőkkel szemben.⁶⁴

Érdekességként érdemesnek tartom megemlíteni, hogy a síita dzsafariita iskola törvénye szerint lehetséges ideiglenes úgynevezett *muta* („élvezet”) házasságot is kötni. Mohamed próféta a kezdetekben engedélyezte ennek az ősi, iszlám előtti arab szokásnak a tovább élését olyan esetekre, amikor a muszlim férfiak hosszú ideig utaztak vagy hadjáratokon vettek részt. *Muta* házasságot egy meghatározott, rövid időtartamra szóló szerződéssel kötöttek, amelynek a lejáta után a férfi továbbállhatott amennyiben kifizette a nőnek járó *mahr* összegét.⁶⁵

⁶² OMAN, 2010. 589-592.

⁶³ HEKA, 2012. 304-305.

⁶⁴ MUNIR, 2013.

⁶⁵ HILLENBRAND, 2016, 166.

III. Az iszlám Európában – Történeti áttekintés és bevándorlástörténet

A bevándorlókat jellemzően származási vagy kibocsátó ország alapján kategorizálják a népmozgásokkal foglalkozó elemzések. Ritkábban fordul elő, hogy kifejezetten a vallási hovatartozást vizsgálják. Az utóbbi években rekordszintű bevándorlási hullám érintette Európát, elsősorban Szíriából, az ott kialakult polgárháború következtében, és más túlnyomóan muszlim többségű országokból. Bár már korábban is, a második világháborút követő évtizedektől kezdve érkeztek Európába jellemzően az iszlám vallást követő bevándorlók, mégis az európai bevándorlási és menekültválság kapcsán került a közbeszéd középpontjába kifejezetten a muszlimok Európába irányuló bevándorlása.

A dolgozatom jelen fejezetének a célja, hogy történetileg, átfogóan bemutassa az iszlám és Európa kapcsolatát és az európai muszlim közösségek kialakulását. Az európai muszlim közösségeket számos szempontból lehet vizsgálni. Elsősorban a történeti és a demográfiai szempontokra fókuszáltam. Először végigkísérem az iszlám és Európa kapcsolódási pontjait a történelem során, illetve kitérek az Európába irányuló legjelentősebb bevándorlási hullámokra, amelyek folyamán jelentős számban érkeztek muszlimok a kontinensre.

Az utóbbi években különösen előtérbe került az Európába irányuló bevándorlás kérdése. Bár a második világháborút követően már érzékelhetően megindult az Európán kívüli országokból a betelepedés Európába, a 2015-ben kezdődött úgynevezett európai migrációs és menekültügyi válság kapcsán fogalmazódott meg az európai politikusokban és közvéleményben, hogy a nagy számban érkező, jellemzően muszlim vallású bevándorlók jelentős mértékben meg fogják változtatni Európa kulturális arculatát.

Európa és az iszlám világ kapcsolata sok évszázadra vezethető vissza. Valójában megállapítható, hogy az iszlám szinte születésétől fogva jelen van az európai kulturális térben, és jelentős hatással volt az európai civilizációra. Az iszlám civilizációt sok szempontból a nyugati-keresztény civilizáció alkotóelemeként tekinthetjük a számos, erőteljes és meghatározó kölcsönhatások miatt, amelyek a két civilizáció között zajlottak közel másfél évezreden keresztül. A két civilizáció közötti összefonódást jól szemlélteti többek között az a tény, hogy a mai európai országok csaknem egyharmada muszlim politikai fennhatóság alatt volt legalább egy évszázadon keresztül a történelem során.⁶⁶ A

⁶⁶ BULLIET, 2004, 6-7.

muszlim jelenlét Európában négy nagyobb történelmi korszakra osztható, amelyeket az alábbiakban mutatok be részletesebben.⁶⁷

⁶⁷ NIELSEN, OTTERBECK, 2015. 1-7.

1. Arabok az Ibériai-félszigeten

Az első történelmi korszak az iszlám európai jelenléte szempontjából, amikor az Ibériai-félsziget (arabul *Al-Andalus*), Szicília és Dél-Itália muszlim uralom alá került. Szicíliában ez az időszak a 8. század elejétől a 11. századig tartott. Tárik idn Zijád berber hadvezér 711-ben kelt át Gibraltárnál az Ibériai-félszigetre, és alapozta meg a 781 éves muszlim uralmat, amely a félsziget egy részén egészen a rekonkvizta végéig,⁶⁸ vagyis 1492-ig tartott. A 8. századot követő évszázadokban az arabok meghódították majdnem az egész félszigetet. Történelmi fordulópontként tartják számon a 732-es potiers-i csatát, amikor a Martell Károly vezette frank csapatoknak sikerült megállítaniuk az Andalúziából Galliába betört mór seregeket. Több történész véleménye szerint, ha a muszlimok nyerték volna ezt a csatát, egész Európa muszlim fennhatóság alá került volna.⁶⁹ Al-Andalus kezdetben az Omajjád kalifátus emirátusa lett. Az Omajjádok uralma 1031-ig tartott, ezt követően több iszlám királyság maradt fenn a térségben a Granadai Királyság 1492-es bukásáig. A muszlim uralom alatt álló Ibéria idővel az iszlám világ egyik legerősebb központjává vált, ahol virágzott a kultúra, és az akkori Európa egyik legfejlettebb részének számított. A meghódított területeken természetesen megkezdődött az „arabizáció” folyamata, fokozatosan létrehozva egy kulturális egységet, amelyet az arab nyelv és az arab-izlám kultúra fogott össze. A nem muszlimok a klasszikus iszlám jog szerinti *dzimma*⁷⁰ státuszt kaptak, ezért bizonyos fokú vallási toleranciát élveztek. A muszlim köztudatban a mai napig az a kép él, hogy Al-Andalus az Éden kertje volt, ahol a könyv népei⁷¹ békésen éltek együtt az iszlám védelme alatt. Fontosnak tartom kiemelni, hogy az Ibériai-félsziget muszlim fennhatóságának idején az iszlám világból származó, különféle intellektuális, tudományos, kulturális, művészeti és technológiai tudás jelentős hatással volt az európai életre. Csak néhány példát említve, a filozófia terén Arisztotelész műveinek kommentárjai, a teológiához kapcsolódóan az *averroizmus*,⁷² a matematikában az arab számok, az orvostudományt illetően különféle sebészeti eljárások mind, mind középkori arab tudósok nevéhez köthetők. 1143-ban megszületett a Korán latin fordítása (*Robertus Ketensis: Lex Mahumet pseudoprophete*), amely a muszlimok szent

⁶⁸ Spanyolul reconquista (visszahódítás).

⁶⁹ ROSTOVÁNYI, 2010, 23.

⁷⁰ A védett kisebbség (*dzimma*) az egyistenhívő nem muszlim vallású hívők összessége.

⁷¹ A könyv népei olyan egyistenhívők, akik a kinyilatkoztatott könyvek (Tóra, Aveszta, Evangéliumok, Ószövetség, Biblia, Korán) követői, elsősorban a keresztények, a zsidók és a muszlimok.

⁷² Az averroizmus Averroës középkori arab filozófusnak és követőinek a tanítása. Alapja a „kettős igazság” tana, amely szerint, ami teológiailag igaz, filozófiailag téves lehet.

könyvének első nyugati nyelvű változataként azért készült, hogy elősegítse a muszlimok áttérését a kereszténységre, mivel a kommentárjaiban az iszlámot eretnekségként tüntette fel.⁷³ A muszlim uralom végét jelentő rekonkvizta alkalmával a muszlimokat szinte teljesen kiűzték Európából.⁷⁴ Azokat a mórokat, akik nem távoztak, tömegesen és erőszakkal térítették át a keresztény hitre a 15-17. században. Végül a spanyol uralkodó, III. Fülöp 1609 és 1614 között végleg kiűzte az országból a körülbelül 300.000 főt számláló *moriszkó*⁷⁵ közösséget,⁷⁶ így egyáltalán nem maradtak fenn muszlim közösségek az Ibériai-félszigeten.

⁷³ CAMPI, 2010, 133-134.

⁷⁴ DUDERJIA, RANE, 2019, 23-25.

⁷⁵ Moriszkónak nevezték a kereszténységre látszólag áttért mórokat.

⁷⁶ Terebess Ázsia Lexikon.

2. A mongol invázió és az Oszmán Birodalom terjeszkedése a Balkánon

Az iszlám és Európa történelme másodszor a 13. században keresztezte egymást, amikor a mongol-tatár seregek elérték a Volga-medence és a Kaukázus térségét, és elfoglalták a szunnita iszlám vallású volgai bolgár törökök lakta területeket. A tatárok idővel nyelvileg teljesen beolvadtak a türk többségbe, és a vallásukat is átvették tőlük. Az ezt követő időszakban muszlim utódállamok, pontosabban kánságok jöttek létre egészen a Krím-félszigetig terjedő térségben.⁷⁷

A harmadik időszak az Oszmán Birodalom a Balkánon és Közép-Európában történő terjeszkedéséhez köthető. Az expanzió kezdete a földrajzi értelemben vett európai kontinensen Konstantinápoly (a mai Isztambul) 1453-as meghódítása volt az európai kultúrát hordozó Kis-Ázsia elfoglalását követően. A határmenti muszlim katonák által indított katonai razziák mellett a helyi keresztény földesurakkal kötött szövetségeknek köszönhetően kebelezte be a térséget az Oszmán Birodalom. A meghódított területek nagy része fél évezreden keresztül a Birodalom részét képezték. A régió iszlamizációja különböző eszközökkel és módon ment végbe.⁷⁸ Egyrészt török népcsoportokat telepítettek a Balkánra, másrészt a helyi népcsoportok áttértek az iszlámra. Az Oszmán Birodalomban a társadalom egyrészt a vallási hovatartozás, másrészt a társadalmi osztályok szerint oszlott meg. Az oszmán *millet*⁷⁹ rendszer a vallást elsődleges identitásformáló tényezőnek tekintette. Az embereket az állam nem nyelvi vagy etnikai szempontok alapján különböztette meg, hanem vallási hovatartozás szerint. Bár a rendszer bizonyos szabadságot adott más felekezetek számára, különösen a könyv népeinek, nem tartotta őket az iszlámmal egyenértékűnek. Minden muszlim, függetlenül a nemzetiségétől, az egy iszlám nemzethez, az *ummá*hoz tartozott és a társadalom első osztályú tagjának számított (*millet-i hakime*). A nem muszlim népesség tagjai, mint másodosztályú polgárok, különböző *milletek*be tömörültek vallási és felekezeti hovatartozás alapján (pl. görög ortodox, protestáns, katolikus, zsidó).⁸⁰ Az alávetett népek áttért muszlim tagjai adókedvezményekben részesültek, sőt az iszlámra áttért családokat nem kötelezték a 15. századtól bevett úgynevezett *devşirmére* (gyerekadó) sem. Ez azt jelentette, hogy török hivatalnokok néhány évente körbejárták az alávetett területeket, és egy-egy fiúgyermeket elszakítottak családjuktól, hogy Anatóliába vigyék őket, és az

⁷⁷ ROSTOVÁNYI, 2010, 24.

⁷⁸ DUDERJIA, RANE, 2019, 25-26.

⁷⁹ Arab eredetű szó, jelentése nemzet.

⁸⁰ SISKA, 2016, 178-179.

iszlám tanításai szerint a Birodalomhoz hű janicsárokat képezzenek belőlük. Bár az Oszmán Birodalomban a hivatalnokok érdem szerint léphettek előre, a legtöbb posztot csak az iszlám hívei tölthették be.⁸¹ Ezek az intézkedések, illetve az erőszakos iszlamizálás vezettek ahhoz, hogy az albánok nagy része és a különféle szláv népcsoportok felvették az iszlámot. Az Oszmán Birodalom bukását követően a Balkán muszlim népei megtartották iszlám vallásukat. A régió legtöbb országában, azaz Albániában, Bosznia-Hercegovinában, Macedóniában, Koszovóban, Bulgáriában ma is számottevő muszlim népesség él, akiket őshonos európai muszlim népességnek tekinthetünk.⁸²

⁸¹ KEMENSZKY, 2010, 453.o.

⁸² ROSTOVÁNYI, 2010, 24.

3. Az Európába irányuló muszlim bevándorlás a 20. és a 21. században

Az iszlám és az európai kultúra találkozásának negyedik történeti korszaka a második világháború utáni időszakra tehető, amelynek folyamán Nyugat-Európában kialakult a muszlim kisebbségek állandó jelenléte. Korábban Közép- és Nyugat-Európában nem volt jellemző számottevő muszlim lakosság jelenléte. A 20. században három Nyugat-Európába irányuló muszlim bevándorlási hullámot különböztethetünk meg. Az első időszak a II. világháború végétől az 1970-es évek elejéig terjed, amikor egyrészt a dekolonizációs folyamat hatására, másrészt a háborús károk helyreállítása és az európai gazdaság újjáépítése miatt a volt gyarmati területekről muszlim férfiak érkeztek Nyugat-Európába kényszerűen munkaeerőként mint vendégmunkások.⁸³ Az 1970-es évek második felében és az 1980-as években a tömeges, kényszerű munkaeerő beáramlását elkezdték korlátozni. A második hullámot elsősorban a bevándorló családok egyesítése idézte elő. Ekkor tudatosult mind a muszlim, mind a nem muszlim népesség körében a muszlim bevándorlók tartós és állandó jelenléte Európában. Az 1980-as évek és az 1990-es évek eleje az iszlám világ több részén is a politikai instabilitás és a fegyveres konfliktusok időszaka volt, amely azt eredményezte, hogy jelentős számban érkeztek Nyugat-Európába muszlim menekültek és menedékkérők.⁸⁴

Az 1980-as évektől tekinthető számottevőnek a bevándorlás Európába, és elsősorban az egykori gyarmattartó országokba irányult a hajdani gyarmatokról.⁸⁵ A bevándorlók jelentős része iszlám vallású országokból érkezett. Franciaországban az 1990-es évekre már meghaladta a négymilliót a bevándorlók száma, akik nagyrészt a volt észak-afrikai kolóniákról (Algéria, Marokkó, Tunézia) emigráltak.⁸⁶ A hidegháborút követően a vasfüggöny megszűnése után Németországban például megháromszorozódott a bevándorlók száma, 1986 és 1992 között egymillióról majdnem hárommillióra nőtt.⁸⁷ A Németországban élő bevándorló csoportok közül a török vendégmunkások létszáma a legmagasabb egy 1961-es kétoldalú egyezménynek köszönhetően.⁸⁸ Pontosán nem lehet tudni a török származású német lakosság számát, de nagyságrendileg 2,7 millióan lehetnek.⁸⁹ Az Egyesült Királyságba már a második világháborút követő időszaktól

⁸³ SISKÁ, 2018, 4.

⁸⁴ DUDERIJA, RANE, 2019, 27.

⁸⁵ HÁRS, 1992.

⁸⁶ ORAND, 2012.

⁸⁷ CSERESNYÉS, 1996. 1.

⁸⁸ NATHANS, 2004.

⁸⁹ POLLACK, MÜLLER, ROSTA, DIELER, 2016.

folyamatosan áramlott be a volt gyarmatokról a lakosság, 1992-re a számuk ott is elérte a hárommilliót. A bevándorlók nagy része Dél-Ázsiából, Indiából, Pakisztánból és Bangladesből érkezett az egykori anyaországba.

A közelmúltban, a 21. század második évtizedében Európa több bevándorlási hullámot is tapasztalt. A 2011-es arab tavasz⁹⁰ folytán bevándorlók és menedékkérők érkeztek Európa déli határaihoz, viszont ez a bevándorlási hullám nem volt olyan nagymértékű, mint amire az Európai Unió először számított. Csak két Európai Unió államot érintett jelentősebben, Olaszországot és Máltát, amelyek a 2011-ben Líbiából és Tunéziából menekült közel 800.000 bevándorlóból alig több, mint 50.000-et fogadtak be.⁹¹

A már 2014-ben elkezdődött, de különösen 2015-ben nagy méreteket öltő Európába irányuló bevándorlási hullám európai bevándorlási és menekültügyi válságként vált ismertté. Bár 2010 közepe és 2016 közepe között Európában a muszlimok száma jelentősen nőtt a természetes növekedésnek köszönhetően is – azaz a becslések szerint a muszlimok körében a születések száma ebben az időszakban több mint 2,9 millióval meghaladta a halálozások számát – az európai muszlim népesség növekedésének legnagyobb részét, körülbelül 60%-át a bevándorlás okozta. A Pew Kutatóközpont⁹² számításai szerint a muszlim népesség 3,5 millióval nőtt a nettó migráció következtében – azaz a megérkezett muszlimok száma mínusz a távozók száma, beleértve a reguláris bevándorlókat⁹³ és a menekülteket is. Ugyanerre az időszakra vonatkozóan az áttérések következtében csak csekély csökkenés volt tapasztalható a muszlim népességben. Körülbelül 160.000-rel többen tértek át az iszlámról másik vallásra, vagy hagyták el a vallásos identitásukat, mint amennyien megtértek az iszlámra. Az áttéréseknek összességében enyhe hatásuk volt a muszlim népesség alakulására a születésekkel, a halálozásokkal és a migrációval összehasonlítva. Az Európába érkező menekültek száma 2014-től kezdett számottevően emelkedni. Az ezt megelőző időszakban, azaz a 2010 közepétől 2013 végéig tartó három és fél éves időszak alatt mintegy 400.000 menekült, átlagosan évi 110.000 fő érkezett Európába. 2014 eleje és 2016 közepe közötti mindössze

⁹⁰ Az arab tavasz kormányellenes tiltakozások, felkelések és fegyveres lázadások sorozata volt, amelyek az arab világ több országán végig söpörtek a 2010-es évek elején. Az elnyomó rendszerekre és az alacsony életszínvonalra adott válaszként törtek ki a tüntetések.

⁹¹ Migration Policy Institute, 2011.

⁹² A Pew Research Center egy pártatlan washingtoni központú amerikai „*think tank*”, amely információt szolgáltat az Egyesült Államok és a világot érintő társadalmi kérdésekről, a közvéleményről és a demográfiai trendekről. Pew Research Center, 2017.

⁹³ Jogilag elkülönül a reguláris és az irreguláris migráció. A reguláris migráns szabályosan/törvényesen lép ki a hazájából, majd szabályosan utazik át a tranzitországon, lép be és tartózkodik a célországban.

két és fél éves időszakban nagyjából háromszor annyi menekült érkezett Európába, mint a megelőző időszakban: összesen 1,2 millió, vagyis évente mintegy 490.000 ember.⁹⁴ A hirtelen megindult menekültáradatnak az oka a Szíriában, Irakban és Afganisztánban folytatódó és felerősödő háborús konfliktusok voltak. Összességében megállapítható, hogy 2010 közepe és 2016 közepe között az Európába érkező összes bevándorló többsége, becslések szerint 53%-a muszlim volt. Ebben az időszakban a legtöbben Szíriából érkeztek: a 710.000 szíriai bevándorló 94%-a, azaz 670.000 ember a szíriai polgárháborúból és az Iszlám Állam által elkövetett erőszakos cselekedetek elől menekült. Bár nem az összes szíriai bevándorló volt muszlim, az utóbbi években mégis Szíriából érkezett a legtöbb muszlim Európába. Szíria mellett a 2010 közepe és 2016 közepe közötti időszakban számottevő, összesen több mint egymillió muszlim bevándorló érkezett Marokkóból, Pakisztánból, Bangladesből és Iránból, bár ők elsősorban nem menekülteként, hanem reguláris bevándorlóként.⁹⁵ A Pew Kutatóközpont felmérései az Európai Unió tagországaiban, Norvégiában és Svájcban az össznépeség 4,9%-ra (25.770.000 főre) becsülték a muszlimok számát 2016-ban.⁹⁶

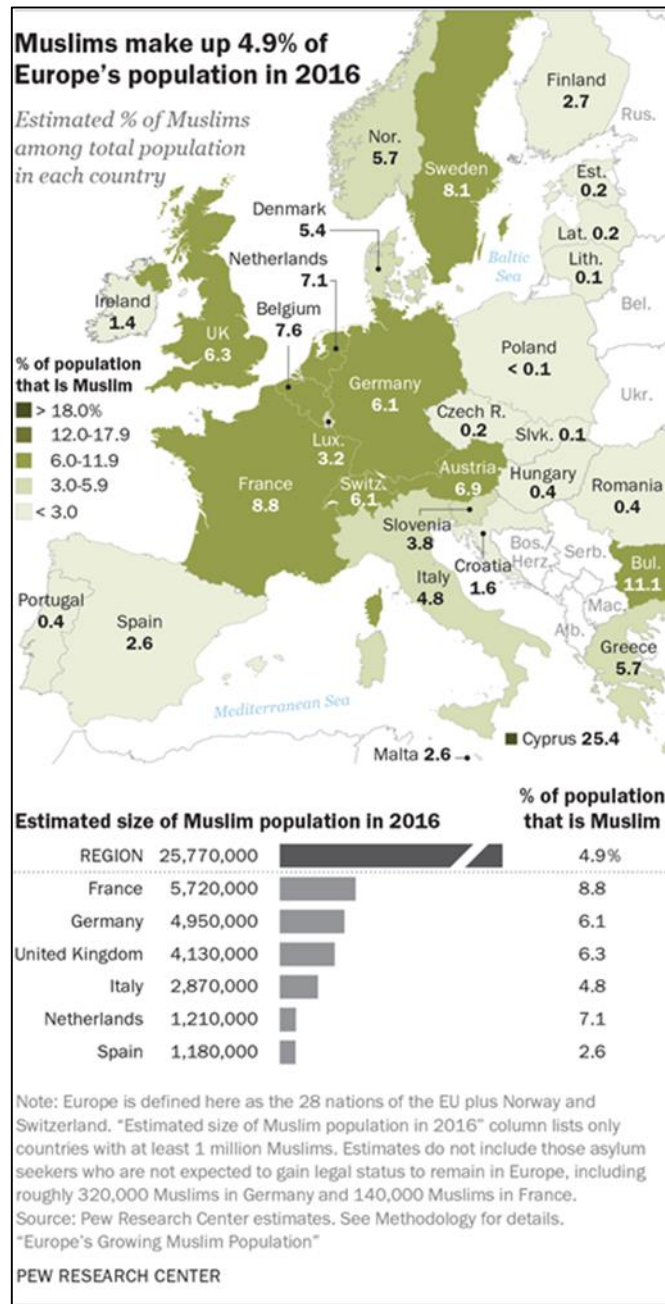
⁹⁴ Ezekben az adatokban nincsenek benne azok a muszlim (970.000) és nem muszlim menedékkérők (680.000), akik 2010 közepe és 2016 közepe között érkeztek, de a felmérés idején, azaz 2017-ben még nem kaptak, és feltehetően később sem kaptak menekültstátuszt Európában.

⁹⁵ Pew Research Center, 2017, 12-17.

⁹⁶ Pew Research Center, 2017, 2.

2. sz. ábra

Az európai muszlim népesség 2016-ban

(Forrás: Pew Research Center, 2017)

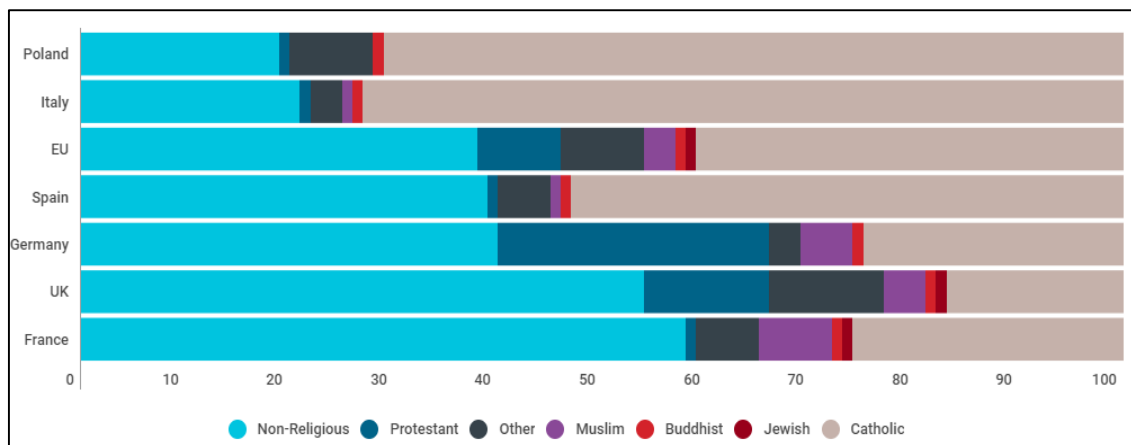
A Pew Kutatóközpont becslései mellett más felmérések is készültek az európai népesség vallási hovatartozásának feltérképezésére az utóbbi években. Az Eurobarometer⁹⁷ egy 2015-ös felmérése alapján az Európai Unió 28 tagországa

⁹⁷ Az Eurobarometer az Európai Bizottság megbízásából 1973 óta rendszeresen végzett közvéleménykutatás, amely az Európai Uniót érintő aktuális kérdések felmérésével foglalkozik.

népességének 72%-a keresztény (45% katolikus, 11% protestáns, 10% ortodox, 6% más keresztény felekezethez tartozó), 24%-a nem tartja magát vallásosnak (10% ateista, 14% agnosztikus), 1,8%-a muszlim, 0,3%-a zsidó, 0,4%-a buddhista és 0,3%-a hindu.⁹⁸ Egy másik, az Európai Unió 28 tagországában 2019-ben végzett Eurobarometer felmérésben a válaszadók 41%-a vallotta magát katolikusnak, 10%-a ortodoxnak, 9%-a protestánsnak, 4%-a más keresztény egyházhoz tartozónak, 2%-a muszlimnak, 10%-a ateistának, 17%-a nem hívőnek vagy agnosztikusnak, 4%-a egyéb vallás követőjének, illetve 3%-a nem tudta, hogy hová sorolná magát vagy elutasította a választást.⁹⁹ A német piac- és közvéleménykutató Dalia Research 2016 decemberében az Európai Unió tagországaiban végzett felmérése szintén a résztvevők vallási hovatartozását vizsgálta. Eszerint az európaiak 42%-a vallotta magát katolikusnak, 8%-a protestánsnak, 3%-a muszlimnak, 1%-a zsidónak, 1%-a buddhistának, 8%-a más vallás hívőjének, illetve 38% azt nyilatkozta, hogy nem vallásos.¹⁰⁰

3. sz. ábra

Vallási hovatartozás Európában

(Forrás: Dalia Research, 2017.)

⁹⁸ EL-MENOUAR, 2017.

⁹⁹ Special Eurobarometer 493, 2019.

¹⁰⁰ LAM, 2017.

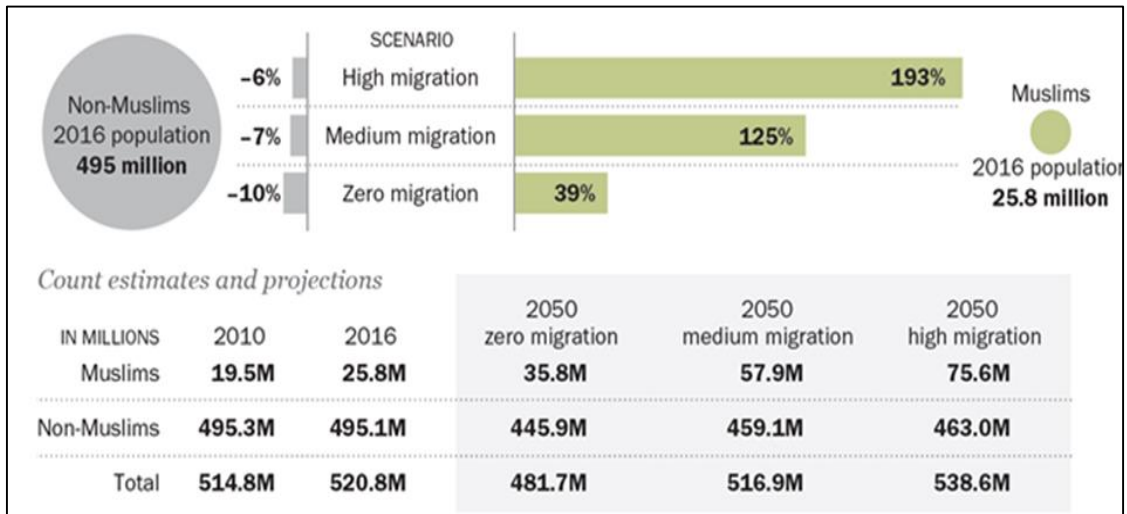
3.1. Növekvő muszlim népesség? Előrejelzések az európai muszlim közösségek növekedéséről

A 2015-től kezdődő muszlim bevándorlási hullám kapcsán a Pew Kutatóközpont 2017-ben jelentette meg kutatási eredményeit és előrejelzéseit az európai muszlim lakosság növekedéséről. A Kutatóközpont három lehetséges forgatókönyvet különböztetett meg az európai muszlim népesség következő évtizedekben várható növekedésére vonatkozóan attól függően, hogy mekkora lesz a bevándorlás mértéke. Az előrejelzésekkel nem az volt a céljuk, hogy megjósolják a jövőt, hanem hogy körvonalazzák, mi történhet különböző körülmények között. Mindhárom forgatókönyvnél a 2010. évi és 2016-os féléves európai muszlim népességadatokból indultak ki, vagyis a két évben becsült adatok közötti különbségekből. Az európai muszlim népesség számát 2010-ben 19,5 millióra becsülték az Európai Unió 28 országában, Norvégiában és Svájcban összesen, amely az össznépesség 3,8%-át tette ki. Ez a becslés 2016 közepére 25,8 millióra növekedett, amely az össznépesség 4,9%-a. Európa muszlim népessége 2050-re még akkor is várhatóan növekedni fog az össznépesség 7,4%-ra (35,77 millióra), ha egyik napról a másikra tartósan abamaradna a bevándorlás, vagyis a „zéró” migrációs forgatókönyv esetén. Ennek az oka, hogy a muszlim népesség az európai átlagnál 13 évvel fiatalabb, illetve a muszlim nőknek magasabb a termékenységi rátájuk, mint az átlag európai nőknek. A másik, „közepes” migrációs forgatókönyv szerint a 2014-től tapasztalt menekültáradat teljesen megszűnik, csak a „szokásos” bevándorlás folytatódik 2016 második felétől, vagyis olyan bevándorlók érkeznek, akiknek nem a menedékkérés a céljuk. Ez alapján a muszlimok 2050-re elérhetik az európai népesség 11,2%-át, azaz számuk 57,88 millióra növekedne. A „magas” bevándorlási forgatókönyv pedig azt feltételezi, hogy a menekültek 2014 és 2016 közötti, rekord mértékű Európába irányuló beáramlása változatlanul folytatódik a jövőben is ugyanazzal a vallási összetétellel, vagyis nagyrészt muszlim bevándorlással a jellemző éves reguláris bevándorlás mellett. Ez alapján a muszlim lakosság elérné az összlakosság 14%-át és a 75,55 millió főt.¹⁰¹

¹⁰¹ Pew Research Center, 2017, 2-10.

4. sz. ábra

Az európai muszlim népesség várható növekedése különböző migrációs forgatókönyvek esetén

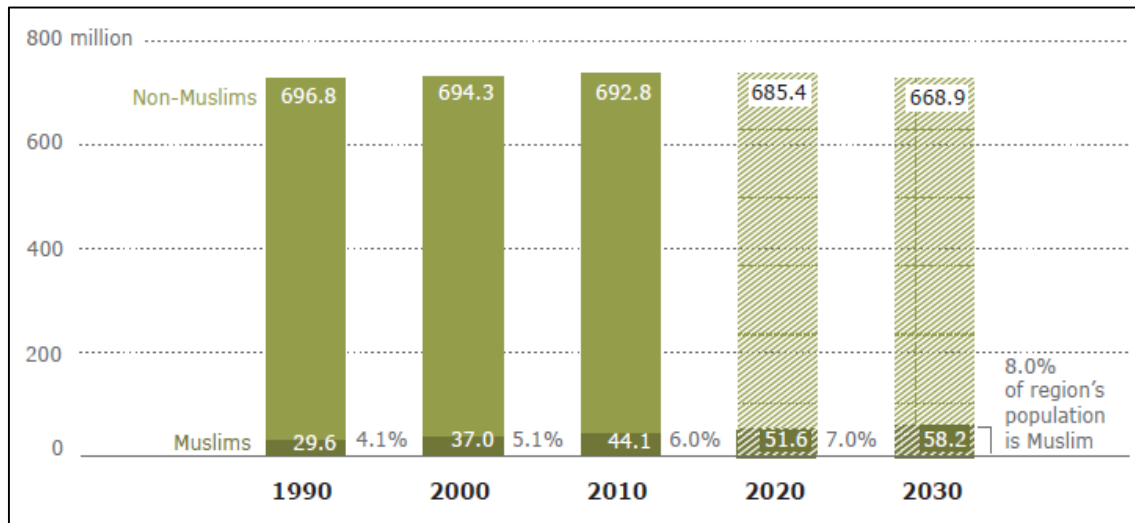
(Forrás: Pew Research Center, 2017.)

A Pew Kutatóközpont 2017-es kutatási eredményeit érdekes összevetni egy korábbi, 2011-es felmérésükkel, amely globálisan vizsgálta a muszlim népesség alakulását. Ennek a kutatásnak a célja mellett, hogy átfogó képet adjon az akkori muszlim népesség demográfiai mutatóiról, az volt, hogy megbecsülje a muszlim populáció növekedését 2030-ig. A kutatás eredményei szerint az Európában élő muszlimok száma várhatóan körülbelül ugyanolyan mértékben növekszik 2010 és 2030 között, mint az azt megelőző két évtizedben. 1990 és 2010 között az európai muszlim népesség körülbelül 14,5 millióval nőtt, azaz 29,6 millióról 44,1 millióra. A 2010 és 2030 között a régióban a muszlimok száma a kutatások alapján várhatóan körülbelül szintén 14 millióval növekszik, azaz 58 millióra, amely az európai népességnek 8%-át teszi majd ki. Annak ellenére, hogy az európai muszlim népesség növekedését predesztinálták 2011-ben is, a globális képet nézve Európában meglehetősen alacsony arányú muszlim népesség valószínűsíthető 2030-ban. A 2011-es előrejelzések alapján 2030-ban várhatóan a világ muszlim össznépességének kevesebb, mint 3%-a fog Európában élni, vagyis nagyjából ugyanolyan arányban, mint 2010-ben (2,7%).¹⁰² A két kutatás eredményeit összevetve megállapítható, hogy a 2011-es kutatások eredményei megközelítőleg a 2017-es előrejelzések közül a „közepes” migrációs forgatókönyvnek felelnek meg.

¹⁰² Pew Research Center, 2011, 121-125.

5. sz. ábra

A muszlimok aránya az európai össznépességhez képest, 1990-2003

(Forrás: Pew Research Center, 2011.)

4. Részösszegzés

Az európai muszlim népesség alakulását meghatározó történelmi korszakokat az európai és az iszlám civilizáció közötti kapcsolatok milyenségét leíró tipizálással még szemléletesebben össze lehet foglalni. Az első időszak a hódítás korszakának tekinthető, amikor az iszlám államok katonai hódítása révén muszlim fennhatóságú területek jöttek létre az Ibériai-félszigeten és a Balkánon. A következő korszak elsősorban a brit és a francia gyarmatbirodalmakhoz köthető, amikor Nyugat-Európában a 18. századtól megjelentek az első muszlim bevándorlók. A harmadik történelmi kor a második világháborút követő időszak, amikor szabályozott keretek között muszlim vendégmunkások érkeztek Európába. A 20. század végén, illetve az utóbbi tíz év során pedig jellemzően menekültek és irreguláris bevándorlók célpontjává vált Európa. A különböző hullámokban érkező muszlim bevándorlók nyilvánvalóan eltérő demográfiai hatásokat keltettek a célországokban, illetve más mértékben integrálódtak a befogadó társadalomba.

Lényegesnek tartom hangsúlyozni, hogy az Európába bevándorolt, vagy már az Európában élő, sőt már ott született muszlimok etnikailag és kulturálisan is rendkívül sokszínűek, elsősorban attól függően, hogy mely országból érkeztek Európába. A muszlim bevándorlók diverzitását az a tényező is meghatározza, hogy maga az iszlám mint vallás, szabály- és ideológiarendszer sem egységes – több ágra, irányzatra és azokon belül számos iskolára tagolható. Ugyanakkor az iszlám egy univerzális, nem kirekesztő vallásnak tekinthető, így az alapjait tekintve mégis egységes: Mohamed próféta nem csak bizonyos etnikai, törzsi közösségeknek, nem csak Isten kiválasztott népének, hanem az egész emberiség számára hozott kinyilatkoztatást – az iszlám sosem gondolkozik nemzetekben!

Az iszlámon belüli vallási hovatartozáson kívül a muszlimokat általában, és ugyanúgy az európai muszlimokat is meg lehet különböztetni az alapján, hogy milyen mértékben elkötelezett hívők. Sokan nem tartják a muszlim identitásukat kiemelkedő jelentőségűnek, míg másoknak a muszlim identitás meghatározó a mindennapjaikban.

Ebben a fejezetben arra vállalkoztam, hogy egy átfogó képet nyújtsak az Európába irányuló muszlim bevándorlásról. Az iszlám jelenléte Európában nem újkeletű; az iszlám világ és Európa több évszázados közös történelemre tekint vissza. A legjelentősebb hatást az európai kultúrára az Ibériai-félszigeten és a Balkánon fennálló több évszázados muszlim uralom gyakorolt. Az Ibériai-félszigetről a rekonkvizta során kiűzték a

mórokat, de a Balkánon az Oszmán Birodalom által alávetett népek megőrizték muszlim identitásukat, így Európában a mai napig létezik „őshonos” muszlim népesség.

Jelentősebb muszlim közösségek a második világháborút követő évtizedekben alakultak ki Nyugat-Európában, amikor a háborúban tönkrement európai országok gazdaságának újjáépítése miatt szükség volt olcsó külföldi munkaerőre. A nyugat-európai országokban a muszlimok jelenlétét a mai napig a gyarmatosító múltjuk határozza meg, mivel elsősorban az egykori gyarmatokról érkeztek a bevándorlók. Ennek a folyamatnak nyilvánvalóan az anyaország kultúrájához tartozás teremtette meg az alapját. A gyarmati országok népei beszélték az anyaország nyelvét és bizonyos fokon integrálódtak annak kultúrájához. Bár jellemzően először csak egyedülálló férfiak érkeztek az egykori gyarmatokról, később a családgyesítéseknek köszönhetően egy második hullámban gyarapodott a muszlimok száma. Igaz, hogy a nagyobb muszlim népességgel rendelkező európai országokban, mint Franciaországban, az Egyesült Királyságban vagy Németországban, nem teljesen ugyanolyan folyamatok következtében alakultak ki a muszlim közösségek, de az általános trendek hasonlóak voltak.

A 2015-ös európai menekültügyi és migrációs válság következtében ugrásszerűen megnőtt a muszlimok száma Európában. Az európai össznépességhez viszonyítva a muszlim közösség aránya a 2050-re vonatkozó előrejelzésekben sem kiugróan magas, még akkor sem, ha ugyanekkora mértékű muszlim bevándorlást fog tapasztalni Európa a következő évtizedekben. A Pew Kutatóközpont becslései alapján 2016-ban Európa (az Európai Unió 28 tagországa, Svájc és Norvégia) az össznépességének körülbelül 4,9%-a volt muszlim. Harminc év múlva, azaz 2050-re ez az arány, attól függően, hogy a jövőben mekkora mértékű bevándorlást fog tapasztalni Európa, a „zéró” migrációs forgatókönyv szerint 7,4%-ra, a közepes migrációs forgatókönyv szerint 11,2%-ra, illetve a „magas” migrációs forgatókönyv szerint 14%-ra fog növekedni.¹⁰³

Fontos kiemelni, hogy rendkívül nehéz megbecsülni egy adott népesség vallási hovatartozáson alapuló megoszlását. Egyrészt a vallási hovatartozás sok országban, például Magyarországon is, a szenzitív adatok közé tartozik, így hivatalosan nem tartható nyilván. Másrészt az emberek sok esetben nem vállalják fel nyilvánosan a vallási identitásukat a negatív megkülönböztetéstől tartva. Harmadrészt nehéz meghatározni, hogy ki számít egy adott vallás követőjének. Adott esetben azt, hogy ki számít muszlimnak. Csak az, aki szigorúan betartja a vallási előírásokat és erős muszlim

¹⁰³ Pew Research Center, 2017, 2. 6. 8. 10.

identitással rendelkezik? Vagy az is, aki bár nem követi az iszlám szabályait a mindennapi életében, de muszlim családba született? Ezekre a kérdésekre a választ sokszor egyéni szinten sem tudják meghatározni, így egy egész társadalomra vetítve óvatosan és szigorú feltételrendszer alkalmazásával lehet becsléseket tenni a vallási hovatartozást illetően. Azt, hogy több évtized elteltével Európában milyen lesz a társadalom megoszlása a vallási hovatartozás tekintetében, még összetettebb feladat megbecsülni, mivel ez számos tényező együttes hatásának az eredménye. A Pew Kutatóközpont a migrációs trendeket és a muszlim közösségek termékenységi rátáját vizsgálta az előrejelzések meghatározásához. Ezekhez viszont ismeretlen, előre nem látható, akár globális társadalmi változások (pl. integrációs folyamatok felgyorsulása, vallási identitás alakulása, áttérések) is hozzájárulhatnak, amelyek következtében teljesen más eredményt kapnánk.

IV. A muszlim közösségek története és jogkövetése a vizsgált európai országokban

1. Egyesült Királyság

1.1. A muszlim közösség története az Egyesült Királyságban

Az Egyesült Királyságban nagyszámú bevándorló él, amelynek elsősorban történelmi okai vannak. A Brit Birodalom több száz éves kapcsolatban állt az indiai szubkontinenssel, melyet gyarmatává tett, ezért az iszlám és a muszlimok jelenlétét a mai napig az ország gyarmatosító múltja határozza meg. A 16. században csak csekély számban voltak jelen a brit szigeten muszlimok. Észak-Afrikából, Közel-Keletről és Közép-Ázsiából mint diplomaták, fordítók, kereskedők, szolgák vagy zenészek dolgoztak Angliában. A muszlimok jelenléte annak volt köszönhető, hogy I. Erzsébet királynő izolálta az országot a keresztény Európától. 1570-ben V. Pius pápa hivatalosan is kiközösítette a királynőt, amely lehetővé tette számára, hogy a pápai rendeletek hatályát semmibe vegye, és a keresztény kereskedelmet korlátozza. Kereskedelmi és politikai szövetségeket kötött iszlám államokkal, mint például a marokkói Sa'adian dinasztiával, az Oszmán Birodalommal és a Shi'a Perzsa Birodalommal.¹⁰⁴ Nagyobb számú iszlám hívő bevándorló csoportok a 18. században telepedtek le az Egyesült Királyságban, őket az indiai szubkontinensről, nagyrészt pedig a bengáli régióból toborozta a Brit Kelet-indiai Társaság mint tengerészeket, ezért jellemzően a kikötővárosokban (Glasgow, Newcastle, Liverpool) alakultak ki először muszlim közösségek. Az úgynevezett „laszkárok” egyedülálló férfiak voltak, és letelepedve brit nőkkel házasodtak. Az 1800-as évekre számuk 10.000 fő körüli lehetett.¹⁰⁵ Az indiai szubkontinens gyarmatosítása alatt folyamatosan nőtt az onnan érkező bevándorlók száma is az anyaországban; a férfiak tengerészként, a nők pedig szolgálóként érkeztek. A vegyes házasságok is egyre gyakoribbak lettek.¹⁰⁶ Az Indiai Nemzeti Kongresszus egy 1932-ben végzett felmérése szerint több mint 7.000 indiai élt már akkor is az Egyesült Királyságban.¹⁰⁷ Az első mecsetet az Egyesült Királyságban 1889-ben építették Woking városában. Majdnem száz

¹⁰⁴ GILLIAT-RAY, 2015. 65-68.

BROTON, 2016.

¹⁰⁵ ROSTOVÁNYI, 2011, 350.

¹⁰⁶ H. FISHER, 2016, 6-8., 65-82.

¹⁰⁷ VISRAM, 2016, 190.

évvel később, az 1970-es és az 1980-as években volt a mecsetépítés virágkora, és ma legalább 1.500 mecset működik az országban.¹⁰⁸ A brit muszlimok számára napjainkban nagy jelentőséggel bír történelmi múltjuk feltárása a brit szigeteken, amely erősíti az identitásukat.¹⁰⁹

Bár már a 19. század elejétől a brit fősziget az ír és a kelet-európai bevándorlók célpontjává vált, az ország a második világháborút követő dekolonizációs időszakban tapasztalt egy újfajta bevándorlási hullámot a volt gyarmatterületeiről. A bevándorlókat akkoriban a háború után fellépő munkaerőhiány is vonzotta, illetve a súlyos háborús károk helyreállítása miatt a briteknek is gazdasági érdekük fűződött a többnyire képzetlen, vagy alacsony képzettségű bevándorlók befogadásához, akiknek lényegesen alacsonyabb volt a bérigényük, mint a briteknek. Jellemzően az indiai szubkontinensről, azaz Indiából, Pakisztánból és a mai Bangladesből elsősorban muszlimok jöttek, illetve a Karib-térségből is érkeztek a bevándorlók Anglia nagyobb városaiba.¹¹⁰ Az újonnan érkezők nem letelepedési szándékkal jöttek az anyaországba, ezért átmeneti lakosoknak tartották magukat. Később viszont többségük mégsem tért haza az otthoninál jelentősen kedvezőbb életfeltételek miatt.

Az 1950-es évektől kezdve megindult jelentős mértékű bevándorlás többnemzetiségű társadalom kialakulását eredményezte. Az Egyesült Királyságnak liberális bevándorlási politikája volt akkoriban. A Nemzetközösségben¹¹¹ élő összes polgárnak lehetővé tette a szabad belépést és letelepedést a volt anyaországban. Ennek az alapja az 1948-as Brit Állampolgársági Törvény¹¹² volt, amelynek értelmében a Nemzetközösség országaiból érkezett bevándorlók számára ugyanazokat a jogokat és kiváltságokat biztosították, mint a brit állampolgároknak. Azaz a Nemzetközösségen belül a brit fennhatóság miatt egyenlő jogok illettek mindenkit, engedélyezték a szabad mozgást, és 1962-ig nem korlátozták a bevándorlást a Nemzetközösség országaiból az Egyesült Királyságba. Ugyanakkor a gyarmatokról érkező bevándorlók iskolázatlanságuk és szegénységük miatt mégis sokszor részesültek diszkriminatív

¹⁰⁸ GILLIAT-RAY, 2015. 68.

CASCIANI, 2007.

¹⁰⁹ GILLIAT-RAY, 2015. 65-68.

¹¹⁰ VOICU, 2009, 2.

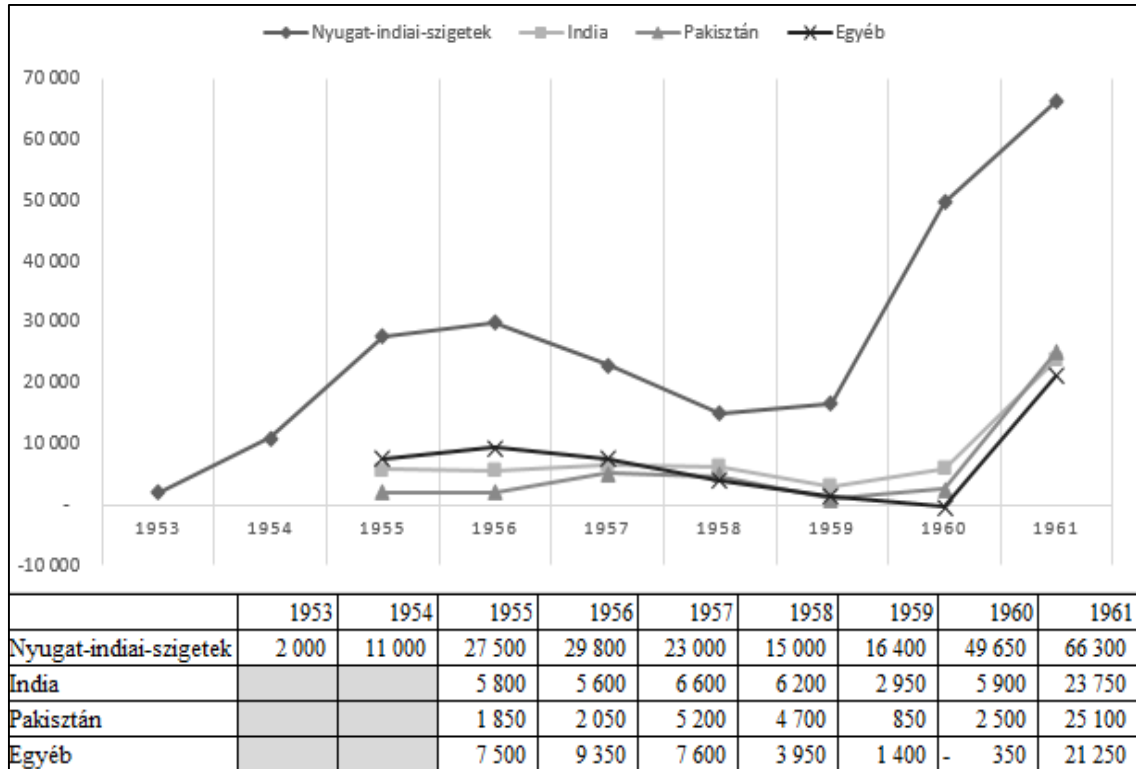
¹¹¹ A Nemzetközösség (angolul: Commonwealth) olyan nemzetközi szervezet, amelyet túlnyomórészt a Brit Birodalomból kialakult független államok hoztak létre. Ezen a néven 1948 óta működik, 53 szuverén állam a tagja.

¹¹² British Nationality Act, 1948.

elbánásban. Ahogy az ideiglenes időtartamra érkező bevándorlók elkezdtek véglegesen letelepedni az országban, és szigorúbb határokat szabtak a bevándorlásnak.

6. sz. ábra

Nettó bevándorlás az Új Nemzetközösségből az Egyesült Királyságba, 1953-1961.

(Forrás: Layton, 1992.)

A második világháborút követő időszakban történt bevándorlás jelentős mértékben meghatározta a brit szigetek, különösen Anglia etnikai összetételét, ahol több mint 500.000 bevándorló telepedett le, akik elsősorban az Új Nemzetközösség országaiból, Indiából, Bangladesből és Pakisztánból származtak. Szigorúbb bevándorlási politikákat az 1962-es Nemzetközösségi Bevándorlási Törvénnyel¹¹³ és az 1971-es Bevándorlási Törvénnyel¹¹⁴ vezettek be fokozatosan, amelyek már megnehezítették az Új Nemzetközösség állampolgárai számára a bevándorlást. Ezzel azt próbálták elérni, hogy inkább a Régi Nemzetközösség¹¹⁵ országaiból érkezzenek bevándorlók az Egyesült Királyságba. Bár ezek a törvények korlátozták a jövőbeli bevándorlást, de biztosították a

¹¹³ Commonwealth Immigrants Act, 1962.

¹¹⁴ Immigration Act, 1971.

¹¹⁵ A Régi Nemzetközösség nem hivatalos kifejezés, amellyel az 1960-as években kezdték el emlegetni azokat a tagállamokat a Nemzetközösségből, amelyek a Brit Birodalomból alakultak ki az 1945 előtti időszakban. Pl.: Kanada, Ausztrália, Új-Zéland. Az Új Nemzetközösség alatt azokat a tagállamokat értjük, amelyek az 1960-as évek után csatlakoztak a Nemzetközösséghez.

családegyesítés jogát azoknak, akik már letelepedtek az Egyesült Királyságban. Mivel a bevándorlók tartottak attól, hogy a jövőben még inkább szigorítani fognak a bevándorlási szabályokon, a családjukat is maguk után hívták a brit szigetre. Ennek következtében az 1970-es években rohamosan elkezdett növekedni a muszlim kisebbség száma az országban. A családegyesítések miatt a következő évtizedekben évente mintegy 25.000-50.000 fő érkezett az Új Nemzetközösség országaiból az Egyesült Királyságba 1963 és 1971 között. Az Új Nemzetközösségből érkező bevándorlás 1972-ben tetőzött, amikor 68.500-an érkeztek, az ezt követő időszakban pedig évente átlagosan nagyjából 33.000 fő áramlott be az országba 1990-ig. Az 1960-as és az 1970-es évek alatt a brit kormány arra törekedett, hogy a muszlim bevándorlókat integrálja a szélesebb nemzeti közösségbe úgy, hogy azok megtarthassák kulturális identitásukat. Ebben a két évtizedben a brit kormány jellemzően támogatta a muszlim közösségeket: iskolákat alapíthattak, hozzájuthattak *halal* ételekhez és gyakorolhatták vallásukat.¹¹⁶

Az Egyesült Királyság az 1980-as évek óta már nem nettó kivándorló, hanem bevándorló ország.¹¹⁷ Az 1981-es Brit Állampolgársági Törvény¹¹⁸ további szigorításokat fogantatosított, vagyis módosította a születési állampolgárságot¹¹⁹ azzal, hogy az állampolgárság szükséges feltételévé tette, hogy legalább az egyik szülő brit állampolgár, vagy állandó brit rezidens legyen.

Összességében a második világháború óta fokozatosan növekedett a muszlim népesség az Egyesült Királyságban. A második világháború végén körülbelül 23.000 muszlim élt az országban, számuk 1961-re 82.000-re bővült, tíz évvel később, 1971-ben pedig már 360.000 főre növekedett a muszlim közösség. Két év leforgása alatt, 1961 és 1962 között került sor egy nagyobb bevándorlási hullámra Pakisztánból, amikor 50.170 ember érkezett. Ennek fő kiváltó oka azt volt, hogy tartottak a bevándorlási szabályozások szigorításától. A hatvanas évek végén, árnyalva a muszlim közösség összetételét, Kelet-Afrikából 200.000 fő telepedett le az Egyesült Királyságban. Többségük Kenyából és Szomáliából érkezett, ahol az ottani kormányok üldözték a kisebbségeket. 1971-ben,

¹¹⁶ LEPURE, 2012, 4.

¹¹⁷ WUNDERLICH, 2011, 3-4.

¹¹⁸ British Nationality Act, 1981.

¹¹⁹ A születési állampolgárság az a jogi státusz, amellyel egy személy automatikusan rendelkezik a születésekor, az adott ország jogszabályai alapján. Két fő elv alapján alakulhat ki. A területi elv (*jus soli*) esetében az a személy szerez születési állampolgárságot, aki egy adott ország területén születik, függetlenül a szülei állampolgárságától. Ez a leggyakoribb elv a világon, és az Egyesült Államok, Kanada, Ausztrália és Új-Zéland is ezt a rendszert alkalmazza. A leszármazási elv (*jus sanguinis*) esetében az a személy szerez születési állampolgárságot, akinek legalább az egyik szülője az adott ország állampolgára. Ez az elv jellemző Európára és Ázsiára.

amikor Kelet-Pakisztán önállósult, 100.000 bangladesi döntött az ország elhagyása mellett, és vándorolt be az Egyesült Királyságba. Az 1980-as és 1990-es évek során még színesebbé vált a muszlim közösség, mivel ebben az időszakban már más muszlim lakosságú országokból is jelentősebb számban érkeztek bevándorlók: irániak, törökök, jemeniek, egyiptomiak, marokkóiak és irakiak. Ezeknek a bevándorlásoknak köszönhetően tovább gyarapodott a muszlim közösség. A népszámlálási adatok alapján 1981-ben 533.000 fő, 1991-ben 1 millió fő, illetve 2001-ben már 1,6 millió fő vallotta magát muszlimnak.¹²⁰

A 2011-es népszámláláskor a vallási hovatartozás tekintetében a muszlim vallásúak voltak a második legnagyobb vallási csoport a keresztények (59%) után Angliában és Walesben. Mintegy 2,7 millióan (a lakosság 4,9%-a) muszlimnak vallották magukat. Származási országukat illetően az iszlám vallású lakosság nagyon sokszínű. Legnagyobb részük Pakisztánból származik (38%). Számuk lényegesen megnőtt a 2001-es népszámláláshoz képest: 658.000-ről több, mint egy millióra emelkedett a pakisztáni származásúak száma Angliában és Walesben tíz év alatt. A bangladesi származású muszlimok is számottevően vannak jelen (402.000 fő). Az életkor tekintetében a muszlimok bizonyultak a legfiatalabb vallási csoportnak nemcsak a 2011-es, hanem a 2001-es népszámláláskor is. Majdnem a muszlim lakosság fele 25 év alatti (48%-uk, 1,3 millióan), és 88%-uk pedig 50 év alatti (2,4 millióan). A 2011-es census kapcsán érdekes adat, hogy a muszlim vallásúak több mint a fele (53%) nem az Egyesült Királyságban született. Ugyanakkor az előző népszámláláshoz képest az Egyesült Királyságban született muszlimok száma is több mint félmillióval nőtt 718.000-ről 1,2 millióra.¹²¹

A Pew Kutatóközpont 2017-ben publikált becslései szerint 2010 és 2016 között az Egyesült Királyságba összesen 1.600.000 bevándorló érkezett, közülük 1.540.000-en reguláris bevándorlók, illetve 600.000-en menekültek voltak. Ebben az időszakban az országba bevándoroltak körülbelül 43%-a volt muszlim, azaz 690.000 fő. Európai viszonylatban így az adott időszakban az Egyesült Királyság fogadott be legnagyobb számban muszlim bevándorlókat Németországot követően, ugyanakkor a legtöbb reguláris muszlim bevándorlónak (650.000 fő) az Egyesült Királyság volt a célországa.¹²²

A 2021-ben végzett angliai és walesi népszámlálás során először fordult elő, hogy a lakosság kevesebb mint fele (46,2%, 27,5 millió ember) tartotta magát „kereszténynek”,

¹²⁰ PAULY, 2004, 98-99.

¹²¹ Office for National Statistics, UK, 2013.

¹²² Pew Research Center, 2017, 18-19.

amely 13,1 százalékpontos csökkenés a 2011-es 59,3%-hoz (33,3 millió) képest. Ennek ellenére a „keresztény” maradt a leggyakoribb válasz a vallásra vonatkozó kérdésre. A „nincs vallásom” volt a második leggyakoribb válasz, amely 12,0 százalékponttal 37,2%-ra (22,2 millió) nőtt a 2011-es 25,2%-ról (14,1 millió). A magát muszlimnak tartó válaszadók száma is lényegesen növekedett 3,9 millióra (a lakosság 6,5%-a) a 2011-es 2,7 millióról (4,9%).¹²³

1.2. Az iszlám jogi döntőbírósi rendszer működése Angliában

Szerte az Egyesült Királyságban az egyes muszlim csoportok kialakították a saját vitarendezési fórumaikat, döntőbírósi eljárásokat kezdtek el követni, mintegy válaszként az őket ért faji diszkriminációra és társadalmi kirekesztésre. A muszlimok inkább az alternatív iszlám vitarendezési fórumokhoz, az úgynevezett *saría* bizottságokhoz fordultak, mert sokkal szívesebben tárgyalták meg a problémáikat a velük egy értékrendet követőkkel, akik az iszlám jog elvei alapján adtak megoldást a vitás ügyeikre. Például az 1982-ben alapított Iszlám *Saría* Tanács (*Islamic Shari'a Council*)¹²⁴ döntőbírósként és közvetítőként működik a mai napig a kelet-londoni irodájában. Az országszerte megalakult *saría* bizottságok több száz *magánjogi esettel* foglalkoztak az utóbbi évtizedekben úgy, mint a házasság, a válás és az örökösödés.

A legtöbb vitás ügyet a *saría* bizottságoknak a fiatal nők válás iránti kérelme teszi ki.¹²⁵ 2010-ben az Iszlám *Saría* Tanács már általános hatállyal egy négy lépcsős folyamatot írt elő a válni kívánó nők számára: polgári válópert kell kezdeményezniük; bizonyítaniuk kell, hogy a válóper beadása előtt már egy évvel külön éltek a férjüktől; közös gyermek esetén biztosítaniuk kell, hogy a férj is láthassa a gyereket; és bizonyos esetekben vissza kell szolgáltatniuk a férjüknek a házasságkötéskor adott *mahrt*.

Bár a legtöbb *saría* bizottsági ügy kikerüli a brit polgári jogot és az államilag kötelező hatályú döntést hozó vitarendezési formát, ugyanakkor segíti megőrizni a kisebbség kultúráját és a közösségi értékeket. Sok muszlim bevándorló nincsen tisztában a brit igazságszolgáltatási eljárásokkal és jogrendszerrel, ezért előnyben részesítik a rugalmasabb döntőbírói eljárásokat, a *saría* bizottságokat, amelyek nem igényelnek annyi jogi formáságot és bürokráciát. A Nagy-Britanniában működő *saría* bizottságok elfogadják egymás ítéleteinek a legitimitását, és konszenzust alakítanak ki bizonyos ügyek, például

¹²³ Office for National Statistics, UK, 2022.

¹²⁴ The Islamic Sharia Council honlapja

¹²⁵ Secretary of State for the Home Department, 2018. 12.

a válaszok eljárásának a tekintetében. Viszont a *saría* bizottságok ítéletei nem tartoznak az angol polgári joghatóság alá, vagyis kérdéses, hogy az angol polgári bíróságok figyelembe veszik-e a *saría* bizottságok döntéseit.¹²⁶

Angliában mély gyökerei vannak az olyan döntőbíróknek, amelyek nem a hivatalos igazságszolgáltatási intézményrendszer részei. Már a tizedik századtól kezdve szerepet játszottak az alternatív vitarendezési módot biztosító döntőbírók Angliában, elsősorban a kereskedelmi viták megoldásában. Bár a „*common law*”¹²⁷ a döntőbírói eljárások felett állt, de jogi keretet adott a döntőbíráskodásnak és fórumot biztosított a döntőbírók ítéletei végrehajtásának. 1698-ban fogadták el a döntőbíráskodásról szóló törvényt (*Arbitration Act*), amely lehetővé tette a bíróságoknak, hogy elfogadják a döntőbírók által hozott ítéleket, amennyiben a felek előre megegyeztek abban, hogy bármilyen ítéletet tudomásul vesznek.¹²⁸ A 19. századtól több döntőbíráskodásról szóló törvényt hoztak, amelyek egyre jobban korlátozták a jogi beavatkozást a döntőbíráskodási eljárásokba. Legutóbb 1996-ban reformálták meg a döntőbíráskodásról szóló törvényt,¹²⁹ amelynek célja, hogy megszilárdítsa a már lefektetett döntőbíráskodással kapcsolatos szabályokat, illetve beépítse a legújabb változásokat. Az 1996-os törvény első részében lefektetett alapelvek között szerepel, hogy a felek szabadon állapodhatnak meg arról, hogyan oldják meg a vitájukat. Nem sokkal a törvény beiktatása után muszlim jogászok úgy értelmezték a törvényben leírt általános elveket, hogy azok legitímálják a *saría* bizottságokat mint választott bírósági testületeket, és a döntéseik jogilag kötelező erejűek.

A muszlim közösség önszervezésének szempontjából fontosnak tartom megemlíteni a ma is működő Britannia Muszlim Tanácsát (*Muslim Council of Britain*)¹³⁰, amelyet 1997-ben hoztak létre és ma már több mint 500 nemzeti, regionális és helyi muszlim szervezet, mecset, jótékonyági szerv és iskola a tagja. A brit muszlim szervezeteket magába foglaló ernyőszervezet arra törekszik, hogy a muszlim közösség hozzájáruljon egy összetartó, igazságos és sikeres brit társadalom eléréséhez. Céljaikat hat pontban fogalmazták meg:

¹²⁶ MARET, 2013. 2-4.

¹²⁷ A „*common law*” egy jogrendszer, amely az angolszász jogcsalád alapját képezi. A bírói döntések, más néven precedensek alapján alakult ki, és a jogalkotás ezen precedensek követésén és értelmezésén alapul.

¹²⁸ SAYRE, 1928.

¹²⁹ Arbitration Act 1996

¹³⁰ The Muslim Council of Britain honlapja

1. „Az együttműködés, az egyetértés és az egység támogatása a muszlim ügyek tekintetében az Egyesült Királyságban.
2. Az összes létező kezdeményezés ösztönzése és segítése, amely a muszlim közösség javát szolgálja.
3. Munkálkodás az iszlám és a muszlimok felvilágosultabb megbecsüléséért a szélesebb társadalomban.
4. A muszlim közösség számára egy méltányos és megfelelő jogokat biztosító helyzet kialakítása a brit társadalomban.
5. A muszlimokat ért hátrányok és diszkrimináció felszámolása.
6. Jobb közösségi kapcsolatok elősegítése és a társadalom egészének a javára szolgáló munkálkodás.”¹³¹

Az Iszlám Saría Tanács alá tartozó *saría* bizottságok már évtizedek óta működtek az Egyesült Királyságokban, de ezek a bizottságok nem követtek formális, átlátható eljárást és nem egy szekuláris jogi keretben működtek. Ezeket a magánpénzből finanszírozott bizottságokat kizárólag a helyi hittudósok szervezték meg. Ezért ezeknek a bizottságoknak az ítéletei nem voltak kötelező erejűek és jogilag érvényesíthetőek, vagyis a felperes csak az alperes hajlandóságára hagyatkozhatott az ítélet betartását illetően.¹³² A fennálló helyzetet egy muszlim jogász a Muszlim Választott Törvényszék (*Muslim Arbitration Tribunal - MAT*) megalapításával kívánta megoldani. 2007-ben a nuneatoni Hijaz College Iszlám Egyetemen hozta létre a MAT-ot azon a jogon, hogy az 1996-os döntőbíráskodásról szóló törvény joghatóságot biztosít számára. Ugyanazon év augusztusában informális *saría* bizottságok jöttek létre országszerte, és átvettek helyi vitarendezési ügyeket.¹³³ Mára már közel száz ilyen *saría* bizottság működik Nagy-Britanniában, bár a pontos számuk nem ismert. A Muszlim Választott Törvényszék már szabályos döntőbíráskodást folytat, jogászok és hittudósok vesznek részt a választottbírói üléseken, akik kizárólag 35 és 80 év közötti férfiak. Ezek a vallástudósok képzett imámokként működnek, és hivatalos iszlám jogi képzésen vesznek részt Indiában, Pakisztánban, Egyiptomban, Szaúd-Arábiában vagy Jemenben. A bizottsági tagok között a helyi közösségben élő magánszemélyek is részt vesznek a bizottsági üléseken, mint például házi orvosok és iszlám iskolai tanárok.¹³⁴ A brit kormány

¹³¹ The Muslim Council of Britain honlapja

¹³² BROYDE, BEDZOW, PILL, 2014. 5.

¹³³ MARET, 2013. 5.

¹³⁴ BANO, 2012. 6.

2008-ban már hivatalosan is elfogadta a Muszlim Választott Törvényszék hálózatába tartozó *saría* bizottságokat, biztosítva őket, hogy az ítéleteiket figyelembe fogják venni a másodfokú bíróságok. A MAT egy hatékonyan működő, egyedülálló alternatív vitarendezési fórum lett, amely az angol jogrendszer keretein belül alkalmazza a *saría* jogot.

1.3. Az iszlám házassági jog alkalmazása Angliában

Ahogy már az előzőekben is jeleztem, a *saría* bizottságok magánjogi, azon belül is családjogi esetekben ítélik. A Muszlim Választott Törvényszék előtt tárgyaló ügyek tárgya is jellemzően a házasság, a válás, a gyerekelhelyezés, az öröklés és a végrendelet.¹³⁵ A *saría* bizottságok nagy része muszlim válásokkal foglalkozik és sok esetben kifejezetten azért jött létre, hogy a muszlim nőknek az iszlám jog szerinti válási tanúsítványt állítson ki azokban az esetekben, amikor a muszlim férj nem kezdeményez egyoldalú muszlim válást, az úgynevezett *talaqot*. Az iszlám családjog szerint a férj kezdeményezheti a válást a *talaq* szó kimondásával, amely más nyelven nagyjából annyit tesz, hogy „*elválok tőled*”. Mindössze egy kijelentés elégséges ahhoz, hogy megszűntessen egy házasságot. A *saría* bizottságoknak és a hittudósok közbenjárásának köszönhetően a muszlim nők újra házasodhatnak, és nem kerülnek ellentmondásos helyzetbe, miszerint a polgári bíróság előtt elváltak, az iszlám jog szerint viszont házasok maradtak abban az esetben, ha a férjük nem akart elválni. A bizottságok tanácsadási és közvetítői szolgáltatásokat is végeznek, és havonta ül össze egy 12-15 főből álló tanács, hogy megvitassák a folyó ügyeket és közösen hozzanak döntést ezekről. A válni kívánó feleknek, akik az angol polgári jog szerint is összeházasodtak, először le kell folytatniuk egy polgári válópert, hogy a muszlim jog szerint is elválhassanak. Samia Bano kutatási eredménye szerint az egyes *saría* bizottságok évente hozzávetőlegesen 80 és 200 közötti ilyen válásban járnak el. A *saría* bizottságok szolgáltatására olyan nagy volt az igény a muszlim közösségekben, hogy az ott dolgozók túlterheltté váltak. Az iszlám vallás kötelezi a *saría* bizottságokat, hogy segítsenek a muszlimok vitás ügyeit az iszlám előírásai és értékrendszere szerint rendezni. A bizottságok eltérnek méretükben, illetve az etnikai sokszínűség és a különböző muszlim iskolák tanítása miatt az egyes bizottságok máshogyan értelmezik a *saría* családjogot.¹³⁶

¹³⁵ Muslim Arbitration Tribunal honlapja

¹³⁶ BANO, 2012. 7.

A *saría* bizottságok tiszteletben tartják az angol jogot és kerülnek az ellentmondásokat a polgári joggal. Szerepük, hogy elsősorban házassággal kapcsolatos jogvitákat oldjanak meg a muszlim közösségen belül. A muszlim közösség nem alakított ki semmilyen mechanizmust a válás feltételeinek kikényszerítésére és nem alkalmaznak szankciót sem. A felektől függ, hogy betartják-e az ítéletet. A brit muszlim közösség nem úgy tekint a *saría* bizottságokra, mint az állami polgári jogrendszer helyettesítésére. Viszont nem fogadnák szívesen az állami beavatkozást vagy anyagi támogatást, mert az a bizalom és a hitelesség elvesztéséhez vezetne a *saría* bizottságok munkája tekintetében a muszlim közösségen belül.

Nem véletlen, hogy a *saría* bizottságok legnagyobb részt a muszlim nők válási kérelmével foglalkoznak. 2018-ban készült egy független felmérés a *saría* jog alkalmazásáról Angliában és Walesben, amely azt is feltárta, hogy a muszlim párok elsősorban azért fordultak *saría* bizottságokhoz, mert a házasságuk nem volt polgári jogilag bejegyzett, és ezért polgári válásra sem volt lehetőségük. Ezért a felmérés arra vonatkozóan is kereste a válaszokat, hogy sok muszlim házaspár miért csak iszlám házasságot köt, és miért nem köt polgári házasságot. A kutatás számos lehetséges okot feltérképezett, amely miatt a muszlim párok nem kötnek polgári házasságot.

- Sokan nincsenek azzal tisztában, hogy az iszlám házasságot külön kell regisztrálni ahhoz, hogy az törvényes legyen.
- A házasság anyakönyvezését anyagi okokból mulasztják el, attól tartva, hogy a pár válása esetén az egyik fél anyagi veszteséget szenvedhet a polgári válóperben.
- Olyan pár köt házasságot, akik együtt szeretnének élni, és szeretnék, hogy a kapcsolatukat így a családjuk is elfogadja, ugyanakkor nem állnak még készen a törvényes házasságkötésre.
- A pár az iszlám szertartást követően kívánja bejegyeztetni házasságukat, de ezt később mégsem teszik meg.
- Abból fakadó félreértésen is alapulhat, hogy nincsenek tisztában azzal, hogy csak a külföldön kötött iszlám házasságokat ismerik el, viszont az Angliában vagy Walesben kötött iszlám házasságot nem.
- Vannak, akik vallási vagy kulturális okokból egyáltalán nem kívánnak polgári, azaz nem vallásos házasságot kötni.

- Az okok közé sorolható a többnejűség ritka gyakorlata egyes muszlim közösségekben, ami Angliában és Walesben illegális lenne.¹³⁷

A felmérés során törvénymódosításra is javaslatot tettek, miszerint kötelező legyen a polgári házasságkötés az iszlám házasságkötési ceremónia előtt vagy azzal egy időben. Ezt a javaslatot a kormány nem vetette el, és az utóbbi években azóta is napirenden van, viszont eddig nem történt változás a szabályozásban.¹³⁸ 2019 januárjában az Európa Tanács Parlamenti Közgyűlése határozatot fogadott el, amely aggályokat fogalmazott meg az Egyesült Királyságban működő *saría* tanácsok működésével kapcsolatban, kiemelve a házassági kérdéseket és az iszlám válási eljárásokat. Az állásfoglalás felszólította az Egyesült Királyságot, hogy tegye törvényi előírásként a muszlim párok számára, hogy vallási szertartásuk előtt vagy azzal egy időben polgári úton bejegyezzék házasságukat, és biztosítsa, hogy a *saría* tanácsok a törvények keretein belül működjenek. A jelenlegi törvények nem kötelezik a feleket, hogy polgári házasságot kössenek az iszlám házasságkötés előtt vagy azzal egyidőben. Ahhoz, hogy a vallási házasság jogilag érvényes legyen, egy regisztrált épületben kell megkötni azt. Azaz a vallási istentiszteletre minősített épületet be kell külön regisztrálni, hogy házasságkötési jogkörrel is rendelkezzen.¹³⁹ Ilyen regisztrált mecset például a Birminghami Központi Mecset vagy a Liverpooli Muszlim közösség épülete.¹⁴⁰ Amennyiben nem ilyen regisztrált helyszínen történik a vallási házasságkötés, nem számít hivatalos házasságkötésnek, és külön kell a párnak polgári házasságot kötnie ahhoz, hogy az állam is elismerje azt.

Egy 2017-es dokumentumfilmben publikáltak egy kutatást, amely az Egyesült Királyságban nem regisztrált muszlim házasságról készült. A dokumentumfilmben 901 házas muszlim nőnek tettek fel különféle kérdéseket a házasságukkal kapcsolatban. Megkérdezték tőlük, hol zajlott a házasságkötésük, és kik vezették azt. A felmérés arra is törekedett, hogy kiderítse a válaszadók nézeteit az iszlám házasság, a *nikah* törvényszerűségével kapcsolatban. A válaszadókat különféle rendezvényeken és helyszíneken keresték fel az Egyesült Királyság olyan városaiban, ahol a muszlimok száma meghaladja a 20%-ot. Minden válasz névtelen volt. A városok a következők voltak: Birmingham, Bradford, Bristol, Cambridge, Cardiff, Glasgow, Gloucester,

¹³⁷ Secretary of State for the Home Department, 2018. 14.

¹³⁸ FAIRBAIRN, 2020. 20-30.

¹³⁹ FAIRBAIRN, 2020. 3-4.

¹⁴⁰ Birmingham Central Mosque honlapja, Liverpool Muslim Society honlapja

Leicester, London, Manchester, Newcastle, Oxford, Preston, Stockport, Stoke on Trent. A felmérésben hógolyó mintavételt alkalmaztak, amely egy olyan módszer, amely során a kutatást egy ismert kis populációval kezdik, és úgy bővítik a mintát, hogy megkérik a kezdeti résztvevőket, hogy azonosítsanak olyan személyeket, akik érintettek lehetnek a kutatásban feltett kérdésekben, jelen esetben az iszlám házasságkötést illetően. A felmérés néhány megállapítása a következő volt: a 901 válaszadó 60%-ának nem volt polgári házassága, ami azt jelenti, hogy nem voltak az állami jog szerint törvényes házasságban, hanem csak *nikah* házasságot kötöttek. Ezen a csoporton belül 28% nem tudta, hogy az iszlám házassága nem tekinthető érvényesnek a hivatalos angol törvények szerint. Ez azt jelenti, hogy az összes válaszadó körülbelül 17%-a nem volt tudatában státuszának hiányával.¹⁴¹

Az Egyesült Királyságban élő muszlim közösségekben a *mahr* fontos szerepet játszik a házasságkötéskor. Ezt leginkább az bizonyítja, hogy a legtöbb vitás ügy a *mahr*ral kapcsolatban merül fel.¹⁴² ¹⁴³A *mahr*ral kapcsolatban a vita a váláskor alakul ki, ha a férj nem akarja megadni a feleségnek az őt illető *mahrt*. Az Egyesült Királyságban élő muszlimokat érintő tudományos cikkek nagy részében szó esik a *mahr*ról, mivel a *mahrt* érintő vitás ügyek évtizedek óta az angol bíróságok elé is kerülnek, és számos esetben kikényszeríthető volt a *mahr*, bár jellemzően csak egy része.¹⁴⁴ A polgári jog szerint a házaspár válása esetén a *mahr* nem követelhető teljes egészében a *saría* által előírt módon. Az angol törvények értelmében az általános pénzügyi megállapodások részét képezi, amelyeket a bíróságnak meg kell vizsgálnia. Mivel az angol jog szerint nincs külön jogi eljárás vagy jogszabály a *mahr*ral kapcsolatos viták rendezésére, a bíróságoknak biztosítaniuk kell a tisztesség és az igazságosság érvényesülését a felek számára, és figyelembe kell venniük az 1973. évi házassági ügyekről szóló törvény¹⁴⁵ 25. szakaszában foglalt tényezőket.¹⁴⁶ Azokban az esetekben, amikor a felek Angliában és Walesben jogilag elismert házasságot is kötöttek, a *mahr* a válási egyezség részének tekinthető, így a hivatalos válóper során kikényszeríthető.¹⁴⁷ A *mahrt* a polgári eljárások során akkor ítélték meg a felperesnek, azaz a feleségnek, amennyiben az írásos házassági szerződésbe volt foglalva. Egy 2021-es esetben viszont először ítélt meg egy szóban

¹⁴¹ VORA, 2020. 4-5.

¹⁴² PILGRAM, 2018. 223.

¹⁴³ SCHAWLOWSKI, 2010. 147.

¹⁴⁴ SPENCER, 2011. 10-13.

¹⁴⁵ Matrimonial Causes Act 1973

¹⁴⁶ James Berry & Associates Legal Consultants, 2021.

¹⁴⁷ ASLAM, 2022.

megígért *mahrt* is a polgári bíróság a nőnek. Az ügy precedenst teremtett arra vonatkozóan, hogy a *mahrt* érintő ügyeket az Egyesült Királyság megyei bíróságainál tárgyalják szerződészegés esetén, illetve a családjogi bíróságokon a pénzügyi egyezség részeként. Ez lehetővé tenné a nők számára, hogy a *saría* törvényei szerint teljes mértékben követelhessék a *mahrjuk* kifizetését.¹⁴⁸

A *mahr* mértéke nincs szigorúan szabályozva az iszlámban, és a muszlim közösségek között változó. A *mahr* mértékét számos tényező befolyásolja, például a házasulandó felek családjainak anyagi helyzete, a kulturális elvárások, valamint a vőlegény és a menyasszony közötti megállapodások. A *mahr* összege lehet pénz, arany, ingatlan, vagy bármilyen más értékes tárgy. Mivel az Egyesült Királyságban élő muszlimok összetétele nagyon sokszínű származásukat és kulturális hátterüket tekintve, nehéz egy általános megállapítást tenni arra vonatkozóan, hogy mekkora általában a *mahr* mértéke, összege. Az Egyesült Királyságban nincsen általánosan elfogadott korlát a *mahr* összegére vonatkozóan. Ugyanakkor ajánlott, hogy a párok a házasságkötés előtt megegyezzenek egy mindkét fél számára megfelelő összegben, értékben. Bár nincsen kötelező minimum összeg meghatározva a *mahr*-ra, mégis létezik egy hallgatóságos konszenzus, miszerint nem lehet kevesebb 10 dirhamnál (jelenleg körülbelül 200 GBP).¹⁴⁹ A Cambridge-i Központi Mecset honlapján pedig az szerepel, hogy az átlagos brit *mahr* összege 3-4 ezer GBP közé tehető.¹⁵⁰

Egy 2009-es jogeset bemutatásával szeretnék mélyebb betekintést nyújtani abba, hogy a polgári igazságszolgáltatás milyen esetekben alkalmazza a döntések meghozatalához az iszlám jogot. Az Uddin kontra Choudhury ügyet azért választottam, mert ebben az esetben a polgári bíró elfogadta egy *saría* ítélet jogi következményeit. Az ügyben Anglia és Wales Fellebbviteli Bíróságának (*Court of Appeal of England and Wales*) polgári tagozata ítélezett 2009. október 21-én. A Közép-Londoni Megyei Bíróság ugyanazon év március 20-án hozott ítéletére nyújtotta be a felperes a fellebbezést.¹⁵¹ Az angol polgári bíróság két bangladesi muszlim család közötti vitában döntött, amely egy sikertelen előre elrendezett házasságból fakadt. A házasságot 2003-ban kötötték Angliában egy iszlám szertartáson (*nikah*). A házastársak eredetileg polgári szertartást is szerettek volna tartani a *nikah* után, de végül ez nem következett be. 2004

¹⁴⁸ The Guardian, 2021.

¹⁴⁹ ASLAM, 2022.

¹⁵⁰ Cambridge Central Mosque honlapja

¹⁵¹ BOWEN, 2010. 13-14.

végen a feleség az Iszlám Saría Tanácshoz fordult válási kérelemmel, amelyet a Tanács el is fogadott az év decemberében a házasság érvénytelenítésével. A volt férj, Mohammed Uddin apja, Burhan Uddin 2005 augusztusában egy polgári eljárást kezdeményezett, hogy a család visszakapja a házasságkötéskor a feleségnek adott ajándékok értékét, vagyis 25.000 fontot. A felperes állítása szerint az ajándékok főleg ékszerek voltak, amelyeket Choudhury családja 2003 októberében vitt el a házukból. A vádakra válaszul a volt feleség és a családja viszontkeresettel élt, az állítva, hogy Uddin beleegyezett, hogy a feleségének 15.000 fontot fizet *mahr*ként a házassági szerződés szerint, viszont ezt sosem tette meg. Az eljárásban a fellebbező hivatalosan az ex-férj apja volt, az alperes pedig a volt feleség, Choudhury. Az eljáró bíróság egy kinevezett *saría* jogi szakértő, Saddiqui véleményére támaszkodott és tekintette azt irányadónak, mivel a felek az iszlám jog elvei szerint kötöttek házasságot. A szakértő szerint az alperes és családja által szolgáltatott bizonyítékok meggyőzőbbek voltak, mint a felperes érvei. A bíró elfogadta a szakértő véleményét és megállapította, hogy a felperes által követelt összeg nem illeti őt. A bíró úgy találta, hogy a 25.000 font értékű összeget különböző ajándékok tették ki, amelyet a felperes az alperes családjának ajándékozott. Ezek az ajándékok nem képezték a *mahr* részét, és nem voltak a házasság feltételei. Az alperes viszontkeresete alapján a bíró úgy vélte, hogy a házassági szerződés, amely tartalmazta a *mahr* értékét, érvényes szerződésnek számít. Ezért a bíróság előtt is érvényesíthető volt, és az ítélet szerint alperes megkapta a 15.000 fontot.¹⁵² Az Uddin kontra Choudhury esetben egy *saría* bizottság által kibocsátott házassági szerződés alapján döntött a polgári törvényszék, amely jól példázza, hogy milyen módon és általában mely ügyekben veszik figyelembe az angol polgári bíróságok a *saría* bizottságok ítéleteit.

A szunnita közösségekkel ellentétben a *saría* tanácsok nem elterjedtek a síita muszlim közösségekben, mivel a válással kapcsolatos döntések meghozatalához a síita házaspároknak konzultálniuk kell egy nagy ajatollahal¹⁵³ vagy egy olyan ajatollahal¹⁵⁴, aki felhatalmazást kapott egy nagy ajatollahtól.¹⁵⁵

¹⁵² MARET, 2013. 5.

¹⁵³ A nagy ajatollah a legmagasabb rangú vallási tekintély a síita iszlámban. Ők a teológia és a jog legkiválóbb tudósai, akiknek mélyreható ismereteik vannak a síita hagyományokról és filozófiáról. A nagy ajatollahnak jogában áll saját jogi véleményt (fatwa) kiadni, és követőket gyűjthet maga köré.

¹⁵⁴ Az ajatollah a nagy ajatollah rangjára törekvő tudós. Magas szintű tudással rendelkezik a teológiában és a jogban, de nem feltétlenül gyűjtött maga köré követőket, és nem adhat ki fatwát. Az ajatollah rangot tekintélyes vallási vezetőknek adományozzák, akik aktívan részt vesznek a hitközség életében.

¹⁵⁵ Secretary of State for the Home Department, 2018. 10.

1.4. Részösszegzés

A brit kormány már az 1960-as és az 1970-es években lépéseket tett a muszlim lakosság integrálása érdekében, tiszteletben tartva a kulturális identitásukat.¹⁵⁶ Annak ellenére, hogy sokáig a brit jogrendszer idegenkedett attól, hogy bármilyen formában hivatalosan elismerje vagy figyelembe vegye a muszlim jogot, azt sem lehet állítani, hogy figyelmen kívül hagyta az utóbbi évtizedekben az egyre növekedő muszlim közösség igényeit.

A Brit Birodalom több száz éves kapcsolatban állt az indiai szubkontinenssel, melyet gyarmatává tett. A mai Indiából, Pakisztánból és Bangladesből a második világháború után kezdtek nagyobb számban bevándorlók érkezni az Egyesült Királyságba az akkoriban fellépő nagy munkaerőhiány miatt. Az újonnan érkezők nem letelepedési szándékkal jöttek az anyaországba, ezért átmeneti lakosoknak tartották magukat, és az otthoni jogrendszert tekintették magukra nézve érvényesnek. Az Egyesült Királyságnak liberális bevándorlási politikája volt, a Brit Birodalomban élő összes polgárnak lehetővé tette a szabad belépést és letelepedést az Egyesült Királyságba. A gyarmatokról érkező bevándorlók nagyrészt iskolázatlanok és szegények voltak, valamint diszkriminatív elbánásban részesültek az Egyesült Királyságban. Ahogy az ideiglenes időtartamra érkező bevándorlók elkezdtek véglegesen letelepedni az országban, megszigorították a bevándorlást szabályozó törvényt. Mivel a bevándorlók tartottak attól, hogy a jövőben még inkább szigorítani fognak a bevándorlási szabályokon, a családjukat is maguk után hívták a brit szigetre. Ennek következtében az 1970-es években rohamosan elkezdett növekedni a muszlim kisebbség száma is az országban, 2010-re már körülbelül hárommillióan voltak. Az 1960-as és az 1970-es évek alatt a brit kormány arra törekedett, hogy a muszlim bevándorlókat integrálja a szélesebb nemzeti közösségbe úgy, hogy azok megtarthassák kulturális identitásukat. Ebben a két évtizedben a brit kormány jellemzően támogatta a muszlim közösségeket: iskolákat alapíthattak, hozzájuthattak *halal* ételekhez és gyakorolhatták vallásukat. A muszlim közösségek ez idő alatt hozzászórtak, hogy maguk kezeljék a vitáikat a közösségen belül.¹⁵⁷

A 2011-es népszámláláskor a vallási hovatartozás tekintetében a muszlim vallásúak voltak a második legnagyobb vallási csoport a keresztények után Angliában és Walesben. Mintegy 2,7 millióan (a lakosság 5%-a) muszlimnak vallották magukat. Származási országukat illetően az iszlám vallású lakosság nagyon sokszínű. Legnagyobb

¹⁵⁶ LÉPORE, 2012. 4.

¹⁵⁷ LÉPORE, 2012. 4.

részük Pakisztánból származik (38%). Számuk lényegesen megnőtt a 2001-es népszámláláshoz képest: 658.000-ról több mint egy millióra emelkedett a pakisztáni származásúak száma Angliában és Walesben tíz év alatt. A bangladesi származású muszlimok is számottevően vannak jelen (402.000 fő). Az életkor tekintetében a muszlimok bizonyultak a legfiatalabb vallási csoportnak nemcsak a 2011-es, hanem a 2001-es népszámláláskor is. Majdnem a muszlim lakosság fele 25 év alatti (48%-uk, 1,3 millióan), és 88 %-uk pedig 50 év alatti (2,4 millióan). A 2011-es census kapcsán érdekes adat, hogy a muszlim vallásúak több mint a fele (53 %) nem az Egyesült Királyságban született. Ugyanakkor az előző népszámláláshoz képest az Egyesült Királyságban született muszlimok száma is több mint félmillióval nőtt 718.000-ről 1,2 millióra.¹⁵⁸

Az Egyesült Királyságba bevándorolt muszlim kisebbség és a közösség önszervező törekvéseinek bemutatása mellett történeti áttekintést nyújtottam a *saría* bizottságok fejlődéséről. Az Egyesült Királyságban működő *saría* bizottságok jellemzően csak családjogi esetekben ítéleznek, többnyire válást bonyolítanak le az iszlám jog szerint.

A *saría* bizottságok ítéletének figyelembevétele a polgári törvényszékek előtt nagy előrelépést jelentett a muszlim közösség számára. A nyugati demokráciák egyik legalapvetőbb elve a szabad vallásgyakorlás, amely sok esetben kötődik családjogot érintő kérdésekhez nem csak az iszlám vallásnál, hanem akár a keresztény vagy a zsidó vallás esetében is. A szekuláris államberendezkedés viszont kizárja, hogy az állami igazságszolgáltatás vallási előírásokat vegyen figyelembe. A szabad vallásgyakorlás, az egyéni szabadságjogok és a szekularizáció között ezért valamilyen mértékű feszültség érzékelhető. Viszont mivel az Egyesült Királyságban élő muszlim közösségekben jellemzően központi szerepet tölt be a vallásgyakorlás, és emiatt a vallási előírások követése elengedhetetlen, a *saría* bizottságok által kínált rendszer szélesebb körben elfogadott kereteket ad a peres ügyeknek. A *saría* bizottságok által hozott döntések így hitelesebbek a muszlim közösség szemében.

Az Egyesült Királyságban élő muszlimok körében a *mahr* értékének kifizetése nem csak a vallási hagyomány fenntartását és a kötelezettség betartását jelenti, hanem a mai napig gyakorlati céllal is rendelkezik, azaz általában nem egy elhanyagolható összeget határoznak meg, hanem jellemzően több ezer fontot. Az Egyesült Királyságban gyakori, hogy a felek az iszlám házasságkötés előtt vagy azzal egy időben nem kötnek polgári

¹⁵⁸ Office for National Statistics, UK, 2011.

házasságot. Egy 2017-es kérdőív szerint a válaszadók 60%-a csak az iszlám szerint házasodott össze, és nem rendelkezett érvényes polgári házassággal. A muszlim közösségben gyakoriak a válások, hiszen az országszerte működő *saría* bizottságok által kezelt ügyek 90%-át a muszlim nők által kérvényezett válások teszik ki.

2. Németország

2.1. Németország és az iszlám kapcsolata a történelem során

Az első muszlimok még a 17. század végén telepedtek le a német hercegségekben, miután Bécsből sikerült kiűzni a törököt, és a szultán hadseregéből szép számmal maradtak itt, többnyire hadifoglyok. A 18. század végén pedig nagyobb számú oroszországi tatár szolgált I. Frigyes Vilmos porosz király hadseregében: ez volt az első muszlim közösség Németországban.¹⁵⁹ Az első mecset 1915-ben fából épült az első világháború alatt a francia és brit hadseregben harcolt arab, indiai és afrikai származású muszlim hadifoglyok részére a Berlin közelében levő Halbmondlager Wünsdorf hadifoglytábor területén, amit 1924-ben lebontottak.¹⁶⁰ Ugyanebben az évben épült Berlin-Wilmersdorfban az első mecset kőből is az iszlám misszionáriusok által megtérített első iszlám hitközség, a Glaubensgemeinschaft Ahmadiyya¹⁶¹ (*Muslimische Gemeinschaft*) számára. A Berlini Iszlám Közösség (*Islamische Gemeinde Berlin*) volt az első németországi iszlám szervezet, amelyet 1922-ben alapítottak. Ezután sorra épültek Hamburg és Frankfurt első mecsetjei, miután megalakultak az első mecsetközösségek.

A Hitler-éra alatt sok ellenzékít, köztük tudósokat, művészeket is Törökország fogadott be. A második világháborút követően a „gazdasági csoda” éveiben – a sok, Kelet-Németországból elűldözött és Nyugat-Németországban menedékre lelt német bevándorló ellenére – egyre növekvő munkaerő-szükséglet jött létre, különösen a berlini fal 1961-ben történt felépítése után. Az 1960-as évektől Törökországból, Tunéziából, Marokkóból és Jugoszláviából érkező vendégmunkások (*Gastarbeiter*) alkalmazásával egyre több muszlim jelent meg Németországban. 2004-ben már a törökök több mint 73%-a tíz évnél régebben élt Németországban, közülük 20,5% régebben, mint 30 éve. A vendégmunkásokból bevándorlók lettek.¹⁶² Az 1980-as, 1990-es években megsokszorozódott számban érkeztek muszlimok más országokból is Németországba, de már nem csak vendégmunkásként, hanem menekültként, menedékkérőként is: mint például irániak az 1979-es Iszlám Forradalom, vagy afgánok a polgárháború, illetve a szovjet-afgán háború idején. Pakisztánból Ahmadijja-hívők menekültek Németországba a véres üldöztetések elől, Libanonból pedig az 1975-zől 1990-ig tartó polgárháború idején

¹⁵⁹ ROSTOVÁNYI, 2010. 294.

¹⁶⁰ SCHLOTT, 2015.

¹⁶¹ Az üldözött, eretneknek minősített Ahmad (1839–1908) indiai vallástudós követői.

¹⁶² KÖNIGSEDER, SCHULZE, 2006.

jöttek sokan. A tíz évig (1990-2001) dúló délszláv háború kergette Németországba a bosnyák és koszovói albán muszlimokat.¹⁶³

A muszlim bevándorlók egyre kevésbé gondoltak a hazatérésre, így vallási-hitéleti téren egyre inkább berendezkedtek Németországban. Az 1970-es években sorra megalapították mecsetközösségeiket. Először elhagyott ipari épületekben tartották imáikat, majd az 1990-es évektől látványos mecseteket emeltek. A mintegy 300 városképi jelentőségű mecset, amely kupolával és minarettel is rendelkezik, az egyszerűbb muszlim imahelyekkel (*Hinterhofmoscheen*) együtt pedig összesen körülbelül 3000 mecset, valamint újabban az egyre gyakoribb iszlám temetők jól tükrözik a muszlim élet jelenlétét országszerte. A németországi iszlám közösségek legfontosabb szervezetei a mecsetegyesületek (*Moscheevereine*).¹⁶⁴ 2013-ban az Ahmadijja Muszlim Közösség testületi státuszt, azaz a keresztény egyházakkal jogilag azonos státuszt kapott.

A 2015-ös menekülthullámban, az európai menekültválság során olyan nagy számban érkeztek szíriai muszlimok Németországba, hogy mára a németországi muszlimok második legnagyobb csoportját alkotják 13,3%-os részaránnyal.¹⁶⁵

Az iszlám újra és újra társadalmi viták témája Németországban, különösen az úgynevezett menekültválság idején, mivel Németországba az utóbbi időben nem munkavállalóként, hanem menedékkérőként érkeznek a muszlimok.

Korábban kizárólag külföldről küldtek imámokat Németországba, különösen a DITIB (*Diyanet İşleri Türk İslam Birliği*, Vallástudományi Intézet Török-Iszlám Szövetsége) járt élen a törökországi imámok behívásában. Ma az imámoknak német tanfolyamon kell részt venniük – a DITIB és a Goethe Intézet együttműködésének köszönhetően. Újabban felmerült a muszlim közösségek igényeit kielégítő egyházi személyek németországi képzése, így megindult a német nyelvű imámképzés 2011-től elsőként Tübingenben, Münsterben és Osnabrückben.¹⁶⁶

Emellett a közéletben jelen vannak olyan ismertebb imámok – például Abu Hamza (eredeti nevén Pierre Vogel), az *Einladung zum Paradies* német származású vezetője –, akik mecsetről mecsetre járva hirdetik az igét, s közösségeiket nagyrészt a világhálón építik. Az iszlám szervezeteket rendre az a kritika éri, hogy annak ellenére,

¹⁶³ AYDIN, ŞEN, 2002. 13-14.

¹⁶⁴ HALM, SAUER, SCHMIDT, STICHS, 2012. 97.

¹⁶⁵ PFÜNDEL, STICHS, TANIS, 2020. 38.

¹⁶⁶ CSIKI, JUSTH, 2010. 43.

hogy kifelé azt a látszatot keltik, hogy együttműködnek a német állammal, mégsem segítik elő az integrációt.

2.2. Bevándorlástörténet Németországban

A Német Birodalom 1871-es megalakulása után európai országokból érkeztek többek között orosz, lengyel és olasz munkavállalók, akiknek a száma 1910-re 1,3 milliót tett ki. Mivel Németországnak nem voltak gyarmatai, más kontinensekről akkor még nem voltak bevándorlók. A két világháború következtében soha nem látott népvándorlás színhelye lett Németország: az első világháborúban egy millió kényszermunkás és ugyanannyi bevándorló érkezett többnyire Kelet-Európából. A második világháború után 12 millió kitelepített személy (úgynevezett Displaced Persons, DP) élt Németországban, túlnyomórészt a koncentrációs táborok túlélői és hadifoglyok, akiket azonban még 1945 folyamán visszatelepítettek a hazájukba, a maradék 1,7 milliót pedig az Amerikai Egyesült Államok, Kanada, az Egyesült Királyság és Franciaország fogadta be.¹⁶⁷ Németországból 14 millió ember menekült el a Vörös Hadsereg elől, és 1946-tól 1961-ig 800.000 német vándorolt a tengeren túlra. Ha a második világháború Németországot érintő mintegy 6,2 milliós emberveszteségét is beleszámítjuk, tetemes volt a népességvesztés.¹⁶⁸ Így nem csoda, ha a háború utáni újjáépítés és a gazdasági fellendülés, a német „gazdasági csoda” munkaerő-szükségletet idézett elő. A gazdák és vállalatok ismét külföldi munkaerőt kezdtek foglalkoztatni, először osztrákokat, olaszokat és spanyolokat, majd törököket. A nyugatnémet kormány 1955 és 1968 között munkaerő-felvételi, illetve munkaerő-toborzási megállapodásokat kötött több állammal, így 1961-ben Törökországgal is. Ennek az volt a célja, hogy Németországban a szabályozatlan munkaerő-bevándorlást irányítsák és ellenőrizzék, Törökország pedig szociális és gazdasági problémáit akarta ezáltal enyhíteni. Kezdetben egyik fél sem gondolt arra, hogy a többnyire férfi munkavállalók hosszú távra Németországban maradnak. Az államok közötti megállapodásban is maximum két év tartózkodási idő szerepelt. Mivel csak a pillanatnyi munkaerő-szükségletet akarták kielégíteni, nem volt terv a bevándorlók hosszútávra szóló letelepítéséről. A vendégmunkás-migrációnak az eredeti elképzelés szerint a rotáció elvén kellett volna működni, mi szerint a vendégmunkások néhány év múlva hazatérnek és helyüket az újonnan érkezőknek adják át.¹⁶⁹ 1950 és 1970 között 14

¹⁶⁷ BERLINGHOF, 2018.

¹⁶⁸ SIPOS, 1997.

¹⁶⁹ ROSTOVÁNYI, 2010. 297.

millió vendégmunkásból 11 millió haza is tért az 1966-67-es gazdasági recesszió miatt, főleg azok, akik elveszítették az állásukat. Viszont a gazdasági fellendüléssel visszatértek Németországba. 1973-ban az olajválság és a várható gazdasági visszaesés miatt a német kormány leállította a külföldi munkaerő-felvételt. Ugyanebben az évben 2,6 milliós tetőpontot ért el a külföldi munkaerő-foglalkoztatás. Az 1974-75-ös recessziós időszakban, illetve 1981 és 1984 között a külföldi munkanélküliek egyre ritkábban tértek haza, attól tartva, hogy nem kapnak újbóli visszatérési, illetve munkavállalási engedélyt. A munkaerő-felvétel 1973-as leállítása előtt elsősorban fiatal férfiak érkeztek Németországba. 1974-től a családgyesítések keretében egyre több családtag csatlakozott a munkavállalókhöz. Ezáltal megnövekedett a tartózkodási idő is. Így idővel egyre meghosszabbodott a tartózkodási idejük és a családjuk is utánuk költözött. Ma már az akkor áttelepültek dédunokái is Németországban élnek mint negyedik generációs „német-törökök”. A vendégmunkásoknak nevezett külföldi foglalkoztatottak száma 73.000-ről (1954) 2,6 millióra nőtt (1973) két évtized leforgása alatt. 1973-ban az olajválság és a szakszervezetek tiltakozása miatt létrejött az úgynevezett munkaerő-felvételi stop, azaz nagyrészt leállították a külföldi munkaerő közvetítését és alkalmazását.¹⁷⁰ Ugyanakkor a Római Szerződés (1957) értelmében szabad munkahelyválasztás illetve meg például az olasz munkavállalókat, így azokat nem érintette a munkaerő-felvételi stop. A vasfüggöny lehullása nem csak a keletnémeteknek tette lehetővé, hogy legalísan Nyugat-Németországba utazzanak, hanem utat nyitott a világ minden részéből érkező bevándorlók számára is – akik Németországban védelmet és mindenekelőtt jobb életet reméltek. Az 1990-es évektől elsősorban Kelet-Európából érkeztek munkavállalók, menekültek, kései kitelepülők, zsidók vagy diákok – az immáron újra egyesített Németországba. A kései kitelepülők alatt az 1989 után Kelet-Európából áttelepült német származású családokat értjük, az ő számuk körülbelül 2,4 főt jelentett.¹⁷¹ A hidegháború vége is fellendítette a németországi bevándorlást: 1988 és 1993 között 7,3 millió ember érkezett Németországba. Ez a legális bevándorlás, valamint a menedékjog drasztikus korlátozásához vezetett, ugyanakkor 1991-től 15 év németországi tartózkodás után a külföldi munkavállalók német állampolgárságért folyamodhattak, amennyiben legalább hat évig a német oktatási rendszerben tanultak. Ez utóbbi feltétel a német nyelv elsajátítása miatt különösen fontos volt: a németországi bevándorlóknak – más nyugat-európai országokba érkezőkkel ellentétben – nem volt semmiféle gyarmati hátterük, ezért

¹⁷⁰ BERLINGHOF, 2018.

¹⁷¹ ROSTOVÁNYI, 2010. 298.

egyáltalán nem ismerték a nyelvet. A németországi bevándorlók és az újonnan érkezők ma is érzik ennek a hátrányát: a legutóbbi években is sok esetben a hiányos nyelvtudás miatt nem boldogulnak. Az illegális bevándorlás a 20. század végére sem csökkent. Jugoszlávia széthullása, az Európán belüli migráció kiterjedése, az országban élő bevándorlók és utódaik egyre növekvő igénye tette szükségessé, hogy 2000-ben életbe lépjen az új állampolgársági törvény, miszerint a Németországban született külföldi származású gyermekek automatikusan megkapják a német állampolgárságot, ha legalább az egyik szülőjük minimum nyolc éve legalisan Németországban él. 2004-ben Németország szigorú megszorító intézkedéseket vezetett be az új Európai Unió tagállamok munkavállalóival szemben.¹⁷² 2011 és 2015 között nagyságrendileg 1,2 millió muszlim bevándorló érkezett újonnan. Ennek következtében a török migrációs háttérrel rendelkező muszlimok részaránya 67,5%-ról (2011) 50,6%-ra csökkent. Emellett még mindig Törökország a németországi muszlimok elsődleges származási helye, ugyanakkor ma már minden második muszlim valamely más országból érkezett. Az újonnan bevándoroltak elsősorban az eddig magukat Németországban nem képviselő kibocsátó országokból jöttek: Közel-Keletről (292-370 ezer, Irak, Szíria), Dél-és Délkelet-Ázsiából (Irán, Afganisztán, Pakisztán), Közép-Ázsiából (Független Államok Közössége¹⁷³), valamint Afrikából (Tunézia, Marokkó és Fekete-Afrika). A 2015-ös menekülthullámban, az európai menekültválság során olyan nagy számban érkeztek szíriai muszlimok Németországba, hogy mára a németországi muszlimok második legnagyobb csoportját alkotják 13,3%-os részarányukkal.¹⁷⁴ 2011-ben kezdődött a polgárháború Szíriában. Ennek következtében az UNHCR (az ENSZ Menekültügyi Főbiztosának Hivatala) adatai szerint mintegy 5,6 millió ember hagyta el az országot 2022-ig. Legtöbbjük a szomszédos országokba menekült: Törökországban 3,6 millió, Libanonban 831.000, Jordániában 676.000 szír él. 2021-ig több mint 1,2 millió szír nyújtott be menedékkérelmet az Európai Unió tagállamaiban.¹⁷⁵ 2019-ben a németországi szír menedékkérők több mint a fele volt arab anyanyelvű, 31%-a kurd, valamint 84%-uk volt muszlim.¹⁷⁶ Jelenleg Németországban 818.000 szír él, átlagéletkoruk 24,2 év, legtöbbjük menekültként érkezett, így újabban a második legnagyobb muszlim

¹⁷² CSIKI, JUSTH, 2010. 43.

¹⁷³ A volt Szovjetunió 15 tagállama (az ún. szovjet utódállamok) közül 11-nek a laza együttműködése, konföderációja.

¹⁷⁴ ROSTOVÁNYI, 2010. 301.

¹⁷⁵ UNHCR, 2021.

Syrische Flüchtlinge, Mediendienst Integration.

¹⁷⁶ Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, Das Bundesamt in Zahlen 2019, 27- 28.

kisebbséget alkotják. 2015-től 2019 decemberéig 136.000 szír állampolgár kapott vízumot, hogy családtagjai is Németországba költözhessenek. 2016 márciusa és 2018 júliusa között nem volt megengedett a családdegyesítés, 2018. augusztus 1-től is csak havonta 1.000 személy részére.¹⁷⁷

2.3. A Németországban élő muszlim közösségek

Az iszlám ma már Németország része, a muszlim élet Németországban nem csak sokszínűséget jelent, de folyamatosan képezi társadalmi vita tárgyát. A Földön körülbelül 1,9 milliárd hívő vallja magáénak ezt a világvallást, ez a világ népességének hozzávetőlegesen egynegyede, és a hívők száma emelkedőben van világszerte. A Nyugat-Európában élő muszlimok létszáma a Pew Research Center adatai szerint már 2010-ben közel 17 millióra emelkedett: a legmagasabb Franciaországban, Németországban és az Egyesült Királyságban.¹⁷⁸ 2019-ben 5,3-5,6 millió muszlim vallású ember élt Németországban, ami a 83,1 milliós lakosság 6,4-6,7 százaléka.¹⁷⁹ Így az iszlám a harmadik legnagyobb vallási közösség az országban: 2020-ban körülbelül 22,19 millió tagja volt a római katolikus egyháznak és körülbelül 20,24 millió tagja az evangélikus regionális egyházaknak.¹⁸⁰ Tehát amíg 1961-ben Németországban mindössze 15.000 muszlim élt¹⁸¹, mára több mint 350-szer annyi. Az adatok szerint 2015-től 2020-ig, tehát öt év alatt kilencszázezerrel nőtt a németországi muszlimok száma, lakossági arányuk pedig 1 százalékkal. A muszlim lakosság aránytalanul oszlik el Németországban: legnagyobb arányban a nagyvárosokban és az ipari régiókban élnek, és szinte alig vannak az ország keleti részén.¹⁸²

A migrációs krízis éveiben a közel-keleti válságövezetektől nagy számban érkeztek muszlim vallású menedékkérők. A német Szövetségi Migrációs és Menekültügyi Hivatal (*Bundesamt für Migration und Flüchtlinge*, BAMF) kutatásai szerint a németországi muszlimok 45%-a még mindig török származású, a második helyen vannak 13%-kal a Szíria polgárháborús övezetéből menekültek. A Szövetségi Bevándorlási és Menekültügyi Hivatal (BAMF) „*Muslimisches Leben/MLD 2020*” (Muszlim élet Németországban 2020) kutatásainak fő célja sokrétű ismeret összegyűjtése

¹⁷⁷ Mediendienst Integration

¹⁷⁸ Pew Research Center, 2017.

¹⁷⁹ PFÜNDEL, STICHS, TANIS, 2021. 38-39.

¹⁸⁰ Anzahl der Mitglieder in Religionsgemeinschaften in Deutschland, 2005- 2020. Statista, 2022.

¹⁸¹ HAUG, MÜSSIG, STICHS, 2009. 11.

¹⁸² SPIELHAUS, 2015. 104.

a németországi muszlimok különböző csoportjairól. Eredményeik az alábbi aktuális ismereteket tartalmazzák.¹⁸³ A BAMF kutatása szerint a németországi muszlimok jelentős része évek óta Németországban él vagy Németországban született, és csaknem 50%-uk rendelkezik német állampolgársággal, német nyelvtudásukat saját maguk jónak tartják (79%), a Németországban születettek 93%-a pedig nagyon jónak tartja a német nyelvtudását. Kétharmaduk saját bevallása szerint német barátokkal tart fenn szoros kapcsolatot, és aki nem, az is igényt tartana erre. A BAMF kutatói úgy vélekednek, hogy a beilleszkedést befolyásolják a bevándorlás eredeti okai és az integráció nagyban függ a Németországban leélt évek számától. Úgy vélik, az iszlám vallás integrációt gátló szerepét korábban túlbecsülték. Ugyanakkor a kutatások kimutatták, hogy a németországi muszlimok 82%-a erősen vallásosnak mondja magát. Többségük az iszlám előírásait igyekszik betartani, például a *halal* szerint étkeznek a németországi muszlimok 70%-a, és 39%-a rendszeresen imádkozik. Ellenben a németországi muszlim nők 70%-a öltözködésével nem fejezi ki vallását, a hidzsábot sem tartja fontosnak, azaz nem hord kendőt sem. A BAMF kutatóintézetének adatai szerint a németországi muszlimok jellemzően fiatalok, mintegy 45%-uk 25 év alatti, csak 5%-uk tartozik a 64 év feletti korosztályba. Ezzel szemben a teljes német népességet tekintve az idősek aránya több, mint négyszer nagyobb, 21%-os.

Felekezeti megoszlás szerint az európai muszlimok többsége szunnita, ez jellemző Németországra is. A BAMF legújabb felmérése szerint a németországi muszlimok 49 származási országból érkeztek, és mintegy 70 nemzetiséghez tartoznak. Ebből adódik, hogy az iszlám vallási irányzatok nagy száma és sokrétűsége jellemzi a hitéletüket. Erről részletes adatok nem állnak rendelkezésre, de az újonnan érkezettek származási helyéből következtethetően mintegy 75%-uk szunnita, 14%-uk alevita¹⁸⁴, 7%-uk síita, 2%-uk ahmadijja, 0,2%-uk szúfi (misztikus irányzat) és megközelítőleg 5%-uk egyéb irányzathoz tartozik.¹⁸⁵ A Németországban élő 500.000-800.000 alevita mind Törökországból jött, sok közülük is kurd származású.

Míg a németországi keresztény vallások küzdenek azzal a jelenséggel, hogy hívei egyre elhagyják vallásukat és egyházukat, csökken a taglétszámuk, az iszlám követőinek a száma egyre növekszik nem csak magában az iszlám világban, de Németországban is.

¹⁸³ PFÜNDEL, STICHS, TANIS, 2020.

¹⁸⁴ Az alevi kisebbség a törökországi törökök egyötödét teszi ki, a németországi törökök körében mintegy 400 ezer a számuk. Szerintük Ali az első kalifa és a Korán nem Istentől, hanem a szunnitáktól ered, valamint elutasítják a *sariát* is. (KRÓZSER, SZENTIVÁNYI, 2009. 30.)

¹⁸⁵ PFÜNDEL, STICHS, TANIS, 2021. 37.

A németországi muszlimok nagyobb része (82-86%) vallásosnak vallja magát, míg a mai németek sokkal kisebb mértékben gyakorolják a saját vallásukat. Ugyanakkor a német állami iskolai tanrend kötelező eleme a katolikus, illetve evangélikus hittanóra (*Religionsunterricht*). Ezzel szemben a német állami iskolákban az iszlámról csak felületesebb vallási ismereteket tanítanak, és ez nem hivatalos része az tantervnek (*Religiöse Unterweisung*) Az *Islamische Föderation Berlin* keretében viszont már 2002-től indultak iszlám kurzusok a német állami iskolákban hittanóra keretében is.¹⁸⁶

2.3.1. A legfontosabb németországi muszlim közösség: a törökországi gyökerekkel rendelkező muszlimok

1970-ig a Németországban élő külföldiek nagy része Dél-Európából származott, 1970-től már a többség Törökországból jött. A törökországi kisebbségen értjük a Törökországból 1960-as évektől a vendégmunkás-programmal Nyugat-Németországba került, majd ott letelepedett bevándorlókat, akiknek immáron a harmadik, negyedik generációjáról beszélhetünk. Azért nem pontos rájuk vonatkoztatva a török megnevezés, mert Törökországból nem csak törökök érkeztek, hanem számos más nemzetiség tagjai is képezik a törökországi kisebbséget Németországban. Közülük legnagyobb számban a kurdok vannak jelen, akik szintén kutatásom tárgyát képezik, mivel a 7. század óta muszlimok. A törökök és a kurdok után számbelileg a törökországi örmények a legnagyobb törökországi háttérrel bíró kisebbség Németországban, viszont ők nem muszlimok.

A Németországban élő muszlimok közül körülbelül 2,5 millió Törökországból származik vagy török migrációs háttérű. Azonban a törökországi gyökerekkel rendelkező muszlimok számát nehéz pontosan meghatározni, a különböző forrásokban eltérő adatok szerepelnek, ugyanis lehet, hogy az egyre öntudatosabbá váló törökországi kurdok nem vallják magukat töröknek. A hat évtized alatt Törökországból bevándoroltak nem mindegyike volt török származású, de a hivatalos statisztikák annak vették a kurdokat és más törökországi kisebbséget is. Az immáron több mint 60 éve Németországban élő, törökországi gyökerekkel rendelkező „német-törökök” második, harmadik, sőt, immáron negyedik generációjának tagjai közül sokan német állampolgársággal rendelkeznek, esetleg vegyes házasságokban élnek, és már jobban beszélnek németül, mint törökül, többnyire csak nyaralni járnak Törökországba. Így ők sem szerepelnek már mindig

¹⁸⁶ ROSTOVÁNYI, 2010. 304-305.

törökként a statisztikákban. A „német törökökről” alkotott képet színesíti, hogy a törökországiakon kívül élnek Németországban görögországi törökök is, akik eleve európai uniós polgárok.

2004-2005-ös népszámlálás adatai szerint 2,4 millió török migrációs háttérű ember élt Németországban, ugyanakkor 1,8 millió török állampolgár, akik közül 415.000 német állampolgársággal is rendelkezett¹⁸⁷, ez az összes Németországban élő külföldi 26%-a. Egy 2018-as adat szerint viszont körülbelül 3 millió migrációs háttérű, azaz törökországi gyökerekkel rendelkező ember élt Németországban, és ezeknek mintegy a fele volt német állampolgár, míg a BAMF 2020-ban készült becslései és felmérései szerint 5,5 millió németországi muszlimból mintegy 2,5 milliónak van törökországi háttere.¹⁸⁸ A Statista viszont 2021-ben 1.458.360 törökről számol be Németországban.¹⁸⁹ Többségük az iparilag fejlett Észak-Rajna-Vesztfáliában és Baden-Württembergben, valamint a nagyvárosokban él, mint Berlin (300 ezer fő), Köln, Hamburg, Frankfurt am Main, München.

A Konrad-Adenauer Alapítvány megbízásából 2001-ben végzett felmérésben a törökök és a török származásúak 63%-a szunnita, 12 %-a alavita, 2%-a síita, egyéb vallású 7%, nem vallásos 8%.¹⁹⁰

2.3.2. A török-német kapcsolatok és a török kisebbség bemutatása

Már az első világháború előtt volt közös gazdasági és katonai együttműködés a Német-Császárság és az Oszmán Birodalom között. Sőt 1932-ben már 1350 török élt Berlinben. Az első világháború hatalmas török veszteségei miatt végül Németországból küldött fegyverekkel harcoltak, ami tovább erősítette a két ország kapcsolatát. A náci Németországból pedig sok ellenzéki, köztük tudósok és művészek találtak menedéket Törökországban. A második világháború utáni években alig volt kapcsolat a két ország között. Amint fentebb részleteztem, 1961-től, miután létrejöttek a munkaerő-felvételi megállapodások a két ország között, Törökország számára azért volt előnyös ez a megállapodás, mert a török vendégmunkások fizetések hazautalásaival enyhítették az állami fizetési mérleg hiányát. Törökország lett a Németországban élő, migrációs háttérű muszlimok legfontosabb származási országa. A kezdetben ideiglenesen Németországban

¹⁸⁷ ROSTOVÁNYI, 2010. 300.

¹⁸⁸ PFÜNDEL, STICHS, TANIS: 2021.

¹⁸⁹ *Anzahl der Ausländer aus der Türkei in Deutschland von 2001 bis 2022*. Statista, 2023.

¹⁹⁰ WILAMOWITZ-MOELLENDORFF, 2001, 4.

tartózkodó török vendégmunkások néhány olyan magasan kvalifikált szakembertől eltekintve, mint például a török szakorvosok, többnyire olyan állásokra pályáztak, amelyekre a németek nem. Így jelenlétüket mindenki jóváhagyta. Jövőbeli integrációjuk, vagy a származási országukkal, hagyományaikkal és vallásukkal szemben felmerülő problémák nem játszottak komoly szerepet, mivel úgy gondolták, csak rövidtávon van szükség a munkaerejükre, előre láthatóan visszatérnek majd a hazájukba. De már az 1960-as évek második felében a rotációs elvet egyre kevésbé követték – gazdasági okokból, főleg a betanítási költségek megspórolása miatt.¹⁹¹

Az 1950-60-as években, az ideiglenes tartózkodás idején ún. hátsó udvari mecsetekben (*Hinterhofmoscheen*) tartották szertartásaikat, amelyeket általában elhagyott ipari területeken alakítottak ki imateremmé. Majd a hosszútávú németországi élet megkövetelte a mecsetek építését.

A külföldi munkavállalók első generációjából sokan Németországban maradtak, függetlenül attól az eredeti szándékuktól, hogy Németországban gyorsan annyi pénzt keressenek, hogy otthon biztos egzisztenciát teremtsenek maguknak. Gyakran a gyermekek és unokák nem óhajtottak már visszatérni Törökországba, ezért az idősebbek is maradtak. A meghosszabbított tartózkodás miatt a török munkások jobban ki voltak téve a munkanélküliségnek. Szemben azzal az előítélettel, hogy a Németországban élő törökök elveszik a németektől a munkát, a törökök körében igen nagyarányú, 25,5%-os volt a munkanélküliség, ebből 40% régóta volt munkanélküli a 2005-ös adatok alapján. Munkahelyük az ipar racionalizálásának esett áldozatul. Ennek ellenére 2004-ben egy ALLBUS-közvéleménykutatás szerint a lakosság 46%-a egyetértett a következő kijelentéssel: „*A bevándorlók elveszik a munkát a németektől.*” Valódi konkurencia csak a kevésbé képzett munkaerőt igénylő állások esetében tapasztalható. Ezeket a többnyire rosszul fizetett és nehéz fizikai munkát igénylő állásokat a németek csak a legkritikább esetben vállalják el. Sajátságosan keveredik a német-törökök hagyományos és modern életstílusa, beilleszkedési hajlandóságuk és zárkózottságuk is gyakran egyszerre érvényesül. Például az első generáció megkérdezett asszonyainak 41%-a visel fejkendőt, szemben a második és harmadik generáció 21%-ával.¹⁹²

Az iszlám hagyományok alapján a németországi törököknél a család központi jelentőséggel bír, azon belül pedig a becsület és a tekintély a legfontosabb érték. A család becsületéért a férfiak a felelősek, beleértve a család nőtagjainak szexuális

¹⁹¹ KÖNIGSEDER, SCHULZE, 2006.

¹⁹² POLLACK, MÜLLER, ROSTA, DIELER. 2016. 16.

feddhetetlenségét – ha ezt külső támadás éri, a török férfiak agresszíven reagálnak – egyébként a család elveszíti a becsületét. A nők feddhetetlen erkölcsükkel, hagyományos öltözetükkel, idegen férfikkal szembeni tartózkodó viselkedésükkel garantálják a család becsületét. Ezt az értékrendszert átmentették új hazájukba a németországi törökök – az első, második generáció tagjai még e szerint éltek Németországban, mára mindezek az ősi értékek halványulóban vannak. Manapság már nem tettelegességgel intézik el a német-török férfiak házassági konfliktusait, hanem bírósághoz fordulnak. De ma is előfordulnak becsületbeli bűncselekmények és becsületbeli gyilkosságok. Ilyen kirívó eset történt 2005-ben, amikor a 23 éves Hatun Sürücüt a fivérei a nyílt utcán lelőtték. A fiatal nő egy sikertelen elrendezett házasság után tért vissza Törökországból Berlinbe, hogy ott gyermekét egyedül nevelve folytassa az életét, de fivérei szerint ez a lépése a család becsületébe került, és az ősi hagyományokba ütközött.

A huzamos és nagymértékű munkanélküliség miatt egyre több török vállalkozásba kezdett. A török vállalkozók száma 1970-ben 3.000, 2003-ban már 61.300 volt. És már nem csak döner kebabra vagy török zöldségesre kell gondolni – vannak török ügyvédek, építészek, ékszerészek, mesteremberek. A német média különböző területein is sok török riporter, filmes és újságíró tevékenykedik. A német egészségügyben Németország-szerte török származású orvosok, ápolók dolgoznak. Ugyanakkor a hagyományos zárt közösségek is sokáig tartották magukat, és ez részben ma sincs másként. A németországi török kisebbség heterogén közösséget alkot: van köztük hithű muszlim és vallástalan művelt városi értelmiségi, iskolázatlan anatóliai földműves és az Erdogant támogató német-török fiatalok csoportja, akik a szélsőjobboldali Szürke Farkasok szimpatizánsai – általánosítani nem lehet. A németországi törököknél generációs konfliktusok is felmerülnek: az idősebbek életmódjukban és erkölcsi értékítéletükben az iszlámhoz kötődnek, míg a legfrissebb generáció képviselői inkább a német normarendszert követnék. Sokan közülük identitásvesztésben szenvednek, két szék közül a pad alá kerülnek: felemenőik iszlám kultúráját már nem érzik a sajátjuknak, a hön óhajtott német kultúrába pedig még nem nyertek teljes bebocsátást.

A több száz ezres törökországi háttérű, azaz „német-török” lakossággal rendelkező Berlin egyik kerületében, a „kis Isztambul”-ként emlegetett Kreuzbergben élt a közelmúltig a berlini török közösség jó része – sokáig itt a törökül nem tudók egyáltalán nem boldogultak, német szót nem igen lehetett hallani. Mára sokat változott a még mindig részben zárt közösségben élő törökök környezete, szórakozó- és művésznegyeddé alakult át. A hamburgi Steindammon viszont még ma is Törökországban érezhetjük magunkat,

ahol török szót hallani, török éttermek, üzletek és mecsetek váltják egymást. Számos németországi török kulturális intézmény, politikai és iszlám vallási szervezet áll a Németországban élő törökországi háttérű népesség szolgálatára, beleértve a nyomtatott sajtót, valamint a rádió- és tévé-adásokat. Tehát törökül olvassák az újságot, nézik a tévét, a mecsetekben törökül folynak a szertartások, a török negyed üzleteiben törökországi áru kapható. Igazán otthon érezhetik magukat, ország az országban. Nem véletlen, hogy egy 2010-es tanulmány szerint minden ötödik török állampolgár német nyelvtudása hiányos, vagy egyáltalán nem beszél németül.¹⁹³ Ennek az is az oka, hogy az asszonyok még mindig gyakran otthon maradnak, nem adják óvodába a gyerekeket, így az iskolában nyelvi problémáik adódnak, amelyek végigkísérik őket a tanulmányaik során, és emiatt kevésbé boldogulnak később is. Egy 2001-es felmérés szerint a berlini Kreuzbergben élő török gyerekek 63%-a nem tudott kielégítően németül. Ebből következik, hogy a németországi törökök nagy része csak képzetlen munkakörökben dolgozik, bár közülük is kikerülnek diplomások, mint fentebb említettem. 2010 körül a német parlamentben (*Bundestag*) öt török képviselő dolgozott, a 2021-es választások alkalmával már tizenharc volt a számuk.¹⁹⁴¹⁹⁵ Általában nem használják az állam nyelvét ügyeik intézésekor sem, amelyeket saját közösségeikben, saját nyelvükön igyekeznek lebonyolítani, nem tartanak kapcsolatot a többségi német társadalommal. Tehát a németországi törököknél párhuzamos társadalmak jöttek létre. Bár az iszlám azt hirdeti, fontosabb a valláshoz való kötődés, mint a nemzethez, a németországi muszlimok gyakran a nemzetiségek szerint is elkülönülnek, sőt gyakoriak a konfliktusok a különféle kibocsátó országokból való csoportok között: újabban leginkább török és arab fiatalok csapnak össze. A németországi muszlimok szegregációja – és itt nem csak a törökökre kell gondolni – akkora méreteket ölt, hogy időnként a német politikusok is megjegyzik, hogy a muszlim közösségek jobb lenne, ha nem az iszlám vallási hagyományaikhoz, hanem a német alkotmányhoz igazodnának.¹⁹⁶

A törökországi bevándorlók körében végzett reprezentatív felmérés alapján a megkérdezettek 47%-a egyetértett azzal a mondattal, hogy *„Számomra fontosabb a vallásom parancsolatainak betartása, mint annak az államnak a törvényei, amelyben élek.”*¹⁹⁷

¹⁹³ LAUER, SIEMS, EHRENTAUT, 2010.

¹⁹⁴ ROSTOVÁNYI, 2010. 302.

¹⁹⁵ *Wahl 2021: 18 türkischstämmige Kandidaten in den Bundestag gewählt.* TRT Deutsch, 2021.

¹⁹⁶ CSIKI, JUSTH, 2010. 41.

¹⁹⁷ POLLACK, MÜLLER, ROSTA, DIELER. 2016. 14.

2.3.3. A németországi kurdok története

A németországi kurdok csak részben a törökországi kisebbség tagjai, mert kurdok nagyszámban vándoroltak be Szíriából, Irakból és Iránból is. A németországi kurdok becslések szerint 500.000-1.000.000 fős népességet tesznek ki Németországban.¹⁹⁸ Számuk azért nehezen meghatározható, mert a statisztikák nem a bevándorlók nemzetiségét, hanem állampolgárságát veszik figyelembe. Kurd nemzetiségüket csak abban az esetben nevezik meg, ha kimondottan menekültkérvényként fordulnak a német hatóságokhoz. Mivel a kurdoknak nincs saját államuk, török, iraki vagy iráni, szíriai állampolgárokként szerepelnek – többnyire a kibocsátó országuk szerint. Kurdisztán, ahol több, mint 4.000 éve jelen vannak mintegy 40 milliós népességükkel, ezekre az országokra terjed ki. A legnagyobb számban, körülbelül 18 millióan Törökországban élnek, az ország népességének 20%-át teszik ki.¹⁹⁹ Azért kell a törököktől függetlenül tárgyalni a kurdokat, mert teljesen különböző, ugyanakkor igen nagyszámú etnikumot képeznek. A kurdok Törökország, illetve a fent említett három közel-keleti ország őshonos, iráni nyelvet beszélő, jogaikért folyamatosan küzdő kisebbsége, és immáron Németországban is sajátos kisebbséget képeznek. Az évszázados török-kurd szembenállás miatt németországi kisebbségként sem kezelhetők a törökökkel együtt. Annál is inkább, mert a kurdok németországi bevándorlása sokkal előbb, még az 1920-as években kezdődött – éppen a török üldöztetések elől menekültek oda.²⁰⁰ Ennek előzménye volt az 1920-as sévres-i békeszerződés, amely még önálló államot ígért a kurdoknak, de az 1923-as lausanne-i szerződés értelmében a kurd nép mégis elvesztette autonómiáját, a kurdok lakta területek nagy része ismét Törökországhoz került.²⁰¹ Ezt követően Törökország csak a nem muszlim kisebbségeket ismerte el, így a kurdokat nem: a kurd népet nem létezőnek tekintették, a rájuk vonatkozó szavakat kitörölték a könyvekből, csak helyi törököknek lehetett nevezni őket. A törökök teljesen elfojtották a kurdok önállósági törekvéseit, betiltották iskoláikat és a kurd nyelvet, úgyhogy későbbi nagy vezérük, Abdullah Öcalan is felnőttként sajátította el ősei nyelvét. További, az asszimilációs intézkedések elleni felkeléseiket sorban vérbe fojtották.

A síita Iránban sem volt jobb helyzetük, mert a kurdok szunniták, és ott is üldöztetésnek vannak kitéve. A Szaddam Husszein uralta Irakban a kurdok elarabosítása,

¹⁹⁸ PÜRCKHAUER, 2019.

¹⁹⁹ CALABRESE, 2022. 3.

Kik a kurdok? Euronews, 2017.

²⁰⁰ ENGIN, 2010.

²⁰¹ MARINOV, 2000.

avagy megsemmisítése volt tervbe véve: az ún. Anfal-hadművelet során lerombolták falvaikat, városaikat. Népiirtásnak számít a 100-180 ezer civil áldozattal járó hadjárat, amelynek során 1988-ban a halabdzsai gáztámadásban 5-10 ezer ember vesztette életét.²⁰² 1962-ben Szíriában 120.000 kurd állampolgárságát megszüntették, falvaikból kiűzték őket, helyükre arabokat telepítettek. A kurdok a legnagyobb, önálló államiság nélküli nemzet a világon. Mindezek ismeretében érthető, hogy miért él olyan sok kurd Nyugat-Európában, elsősorban Németországban. A törökországi kurd vendégmunkások is az 1961-es munkaerő-toborzási-megállapodást követően érkeztek Németországba, eleinte főleg férfiak. Az 1961 és 1973 közötti első törökországi vendégmunkás-hullámban még kevés kurd vett részt, vagy legalábbis nem derült ki, hogy hányan voltak, hisz a fent említett török asszimilációs politika miatt a kurdok is törököknek számítottak. A második Törökországból való bevándorlási hullámban, az 1970-es évek végétől 1998-ig már nagy számban érkeztek kelet-anatóliai kurd területekről vendégmunkások, így a becslések szerint az összes törökországi vendégmunkás mintegy negyede, 500.000 kurd volt. Kezdetben a törökországi kurdok nem fektettek különösebb hangsúlyt arra, hogy a német hatóságok nem kurdként, hanem törökként kezelték őket, de az időközben a kurdokat ért törökországi atrocitások elől menekülő egyre több kurd németországi jelenléte egyre nagyobb öntudatra ébresztette őket. A Németországban felnőtt új generációk bátrabban vallották kurdnak magukat, mint szüleik, közülük sokan kaptak német állampolgárságot. Az 1980-as, 1990-es évek fent említett üldöztetései még több kurdot ösztönöztek nem csak Törökországból, de Irakból és Iránból is, hogy Németországban találjanak menedékre. Iraki Kurdisztánban 1991-ben megalakult a Kurdisztáni Autonóm Régió/Iraki Kurdisztán, amelynek van kormánya, parlamentje és hadserege, de teljes függetlenségét nem tudja kivívni, és más országok is alig támogatják. A 2020-as népszámlálás szerint mintegy 6 millió fő a népessége.

Kurdok tehát nem csak vendégmunkásként, hanem politikai menekültként és egyetemi tanulmányokra is érkeztek Németországba. Az intolerancia miatt hagyták el szülőföldjüket, de az emigrációban is ki vannak téve ugyanennek, hisz az útlevelük alapján a hatóságok itt sem ismerik el őket önálló kisebbségnek. Törökországból és a többi országból is a szegénység, elnyomás és terror, a fizikai és pszichikai megsemmisítés veszélye miatt választották az emigrációt. Sokan közülük már Törökországba is menekültként érkeztek Irakból. Az 1990-es évek végén és a 2000-es években

²⁰² BOZSOGI, 2020. 24.

Németországban már a törökországi bevándorlók 80%-a kurd volt. A 2010-es „Arab tavasz” után kirobbant a szír polgárháború, amely következtében a kurdok újabb hulláma indult el Németországba.²⁰³ A BAMF 2016-os adatai szerint a szíriai menekültek 29%-a kurd származású volt.²⁰⁴ Szintén a BAMF adatai szerint a német állampolgársággal rendelkező kurdok jobban beilleszkedtek, jobban beszélnek németül, mint a német állampolgárságú törökök. Az ismert történelmi háttér miatt a Törökországból kivándorolt kurdok könnyebben lemondanak török állampolgárságukról, mint a törökök, és könnyebben válnak német állampolgárokká. A 2010-es években növekvő török-szíriai konfliktus mélyíti a németországi török-kurd konfliktust, amely a mai napig létező probléma.²⁰⁵

2.3.4. A jelentősebb iszlám szervezetek Németországban

Az iszlám szervezetek egyik legfőbb szerepe, hogy kapcsolatot teremtsenek a kisebbségi muszlim közösségek és a többségi társadalom között. Ugyanakkor gyakran kritizálják őket, hogy céljuk inkább az integráció gátolása, mint elősegítése, és csak színleg működnek együtt a német állammal. Az ország muszlim közösségeit nagyfokú széttagoltság jellemzi, az egyes muszlim szervezetek gyakran konfliktusban állnak egymással.

Jelenleg legkevesebb 2.350 mecsetközösség működik Németország-szerte, ezek az iszlám közösségi élet legfőbb színterei. 2006-ban létrehozták a Német Iszlám Konferenciát (*Deutsche Islam Konferenz/DIK*)²⁰⁶, amely kapcsolatot tart fenn a német állam és a németországi iszlám közösségek között.

1994-ben hozták létre a szintén ernyőszervezetként működő Németországi Muszlimok Központi Tanácsát (*Zentralrat der Muslime in Deutschland, ZMD*), amelyet egyes vádak szerint Szaúd-Arábia és a Muszlim Testvériség közel-keleti iszlamista szervezet is támogat. Ugyanakkor a ZMD által kibocsátott charta kijelenti, hogy elfogadja a német alkotmányt és nincs szándékában iszlám állam alapítása. A ZMD mintegy 30 ezres taglétszámmal rendelkezik.

1986-ban alakult meg az Iszlám Tanács (*Islamrat für die Bundesrepublik Deutschland*), 23 tagszervezetének körülbelül 140 ezer a taglétszáma. Nagyszámú iszlám

²⁰³ DEMMRICH, ARAKON, 2020. 2-3.

ENGIN, 2016.

²⁰⁴ *Das Bundesamt in Zahlen 2016*, BAMF, 2017. 24.

²⁰⁵ *Der türkisch-kurdische Konflikt erreicht Deutschland*, RedaktionsNetzwerk Deutschland, 2019.

²⁰⁶ HALM, SAUER, SCHMIDT, STICHS, 2012. 24.

imahelyet ellenőriz, és szoros kapcsolatot ápol az IGMG-vel (Milli Görüş Iszlám Közösség, *Islamische Gemeinschaft Milli Görüş*). Az IGMG-re a radikális iszlamizmus jellemző, fundamentalista tagokkal (kb. 25 ezer fő).

1973 óta létezik a VIKZ (Iszlám Kulturális Központok Szövetsége, *Verband der Islamischen Kulturzentren*), amely törökországi szúfi szervezetekhez is kötődik, 100 ezres tagsága van, köztük sok a törökországi gyökerű fiatal. Feladatai közé tartozik az imahelyek ellenőrzése, a helyi imámok képzése, illetve a saria-kurzusok és Korán-iskolák fenntartása.²⁰⁷ Egyébként a német állam a közoktatásba is bevezette bizonyos helyeken a Korán tanítását, legelőször 2004-ben Alsó-Szászországban.²⁰⁸

Általánosságban megállapítható, hogy a németországi muszlim szervezetek elsősorban vallási alapon jöttek létre, így nem alkalmasak politikai érdekképviseletre. Vallási alapú széthúzás is jellemzi őket. Például a DITIB nem ismeri el a síita aleviket, és szunnita szertartásokon való részvételre ösztönzi őket. Az egyébként sem egységes törökországi gyökerekkel rendelkező kisebbség érdekei általában nem azonosak, a fenti szervezetek pedig nem képesek arra, hogy mindannyiuk érdekeit képviseljék, noha a német államnak is célja a muszlim érdekegyesítés. De a nagyon heterogén németországi muszlim közösség egyetlen szervezetbe való tömörítése sem megoldás. Németországban nem egyeznek a vélemények arról, hogy a multikulturalizmus vagy a német „iránymutató kultúra” (*Leitkultur*) a célravezetőbb. Utóbbi elméletet Bassam Tibi szíriai-német politológus dolgozta ki a párhuzamos társadalmak kiküszöbölésére. Európai értékeken (pl. demokrácia, felvilágosodás, emberi jogok) alapuló egyezséget értett alatta és nem asszimilációt vagy a többségi kultúra feltétel nélküli elfogadását, sem etnikai vagy vallási szempontú azonosulást.²⁰⁹

2.4. Az iszlám házassági jog alkalmazása és ütközési pontjai a polgári házassági joggal Németországban

A migráció és a globalizáció hatására a határokon átívelő házasságkötések száma drasztikusan emelkedett az utóbbi időben. Itt nem elsősorban vegyes házasságokra kell gondolni, hanem az iszlám országokból érkező muszlimok Európában kötött házasságára. A bevándorlók igen gyakran házassági szokásaikat is magukkal hozzák, illetve a többségi muszlim országok családjogi törvényei hatással bírnak mind az európai jogkövetőkre,

²⁰⁷ ROSTOVÁNYI, 2010. 308-310.

²⁰⁸ SCHÄFERS, 2014.

²⁰⁹ BASSAM, 1998. 88.

mind a jogalkotókra. A külföldön kötött házasságok és válások esetében különféle jogrendszerek kombinációja és ütközése jön létre. Ezért tartom helyénvalónak a legjelentősebb németországi muszlim kisebbségek kibocsájtó országaiban ma érvényben levő házassággal kapcsolatos szokások megemlítését, majd ezek összehasonlítását a németországi muszlimok házassági szokásaival konkrét esetek kapcsán is. Néha a német bíróságok is zavarba kerülnek, hogy az adott esetekben az európai vagy az iszlám családjogi törvényeket vegyék-e figyelembe. Előfordul, hogy nem csak a házassági szokások, de a törvények maguk is átlépik a határokat, azaz egy német bíróság az iszlám jog alapján hozza meg végső döntését. Ezekben az esetekben nagy szerepet játszik nem csak a megtartott vagy megváltozott állampolgárság, hanem a pillanatnyi tartózkodási hely is. Az iszlám törvények viszont csak akkor alkalmazhatóak Európában, ha nem sértik az ott elfogadott közgondolkodást, és összeegyeztethetőek az ottani törvényekkel, azaz nem állnak szöges ellentétben azokkal, mint például a többnejűség vagy a nemekkel való egyenlőtlen bánásmód.

A német jog és a németországi iszlám igazságszolgáltatás egyre növekvő párhuzamos jelenléte miatt egyre több német jogi szakértő fűj riadót.²¹⁰ A *Die Welt* német folyóirattal folytatott interjúban Mathias Rohe, az Erlangeni Egyetem *saría*-szakértője az iszlám jognak a német jogrendszerben való gyors terjedéséről nyilatkozott. A *sariát* mint „*az iszlám vallás és jogi normák bonyolult rendszerét*” írja le, valamint figyelmeztet: „*Legyünk óvatosak, hogy ne hozzunk létre párhuzamos jogi struktúrákat.*”²¹¹ Joachim Wagner, egy német jogi szakértő szerint pedig: „*Saját szabályaikat követik. Az iszlám döntőbírók figyelmen kívül hagyják a bizonyítékokat, amikor ítéletet hoznak... Az iszlám konfliktuskezelés, ahogy tapasztalom, erőszakos fellépések és fenyegetések eredményeként folyik le. Gyakran az erősebb és hatalmasabb család diktálja a feltételeket.*”²¹² Wagner úgy véli, hogy a *saría* sokkal jobban elterjedt, mint azt a legtöbben gondolnák, és ez a párhuzamos jogi rendszer aláássa a németországi jogrendet. Kifejti, hogy a muszlimok a német bíróságokon a *saría* egyidejű alkalmazásával létrehoznak egy árnyék jogrendszert, minden német nagyvárosban működtetik az iszlám *saría* bizottságokat. Wagner azt állítja, a muszlim választott bírók kivonják a képből a hivatalos jogrendszert, ezáltal aláaknázzák ennek állami monopóliumát. A *saría* szabályait érvényesítve rendezik a németországi muszlimok a családi és házassági

²¹⁰ ROHE, 2003.

²¹¹ KERN, 2013.

²¹² KERN, 2013.

vitáikat.²¹³ Wagner riportot készített Haj Nur Demir libanoni származású, Recklinghausenben élő bútorkereskedővel, aki eddig mintegy 2.000 családi konfliktust rendezett el mint választott bíró. Az ügyfelei elsősorban elhagyott férjek vagy krízisbe került házastársak férfirokonai, vagy apák, akik a lányukat elrendezett házasságkötésre szeretnék rávenni. A férfiak általában feleségükre, lányukra, menyükre panaszkodnak, hogy testi fenytés, családon belüli erőszak miatt ki akarnak lépni a házasság kötelékéből, vagy erőszakos apjuk, férjük miatt menedéketthonban, anyaotthonban keresnek oltalmat. A választott bírói, közvetítói tevékenység fő célja, hogy kibékítse a feleket, egybetartsa a családokat, illetve hogy meggyőzze az asszonyokat, lányokat, térjenek vissza apjukhoz, férjükhöz. A választott bíró tevékenysége általában eredményes: a nőket meggyőzi, hogy költözzenek vissza férjükhöz, családjukhoz. Egy konkrét esetben például Demir harmincszor utazott el egy távolabbi másik városba, hogy meggyőzzön egy fiatal nőt egy nem kívánt házasságkötésről. A lány hiába választott magának szerelemből partnert, a nagybátyja és az apja egy másik vőlegényt szemelt ki a számára. Az ez ügyben megszólaló német politikusok szerint ezek az árnyék-bírák saját kultúrájuk patriarchális struktúráit védik, és ezáltal megakadályozzák az integrálódást. Szakértők becslései szerint a németországi muszlimok 10-15%-a fordul muszlim bírókhoz.²¹⁴

A választott „békebírók” és hasonló szerepet betöltő imámok beépültek a németországi joggal párhuzamosan létező iszlám jogrendszerbe, ahol házasságokat és válásokat is lebonyolítanak. A válni kívánó muszlim nők Németországban a helyi imámokhoz és iszlám vezetőkhez fordulnak, elsősorban akkor, ha kizárólag az iszlám szerint házasok.²¹⁵ Ezt a választott bírói rendszert a török és arab bevándorlók hozták magukkal Németországba, mint a Koránban gyökerező, ezeréves iszlám hagyományt. Két párhuzamos jogrendszer működik Németországban, ugyanakkor a többségi társadalom ebből mit sem észlel.²¹⁶

Németországban még mindig törökországi gyökerű a legtöbb muszlim, míg a szíriai származásúak a második helyen vannak. A két szomszédos ország családjogi törvényei nagymértékben különböznek: míg az előbbiben európai jogrendszer működik, az utóbbiban *saría* bíróságok. A harmadik nagy kibocsájtó térség pedig az államisággal

²¹³ U. o.

²¹⁴ WAGNER, 2012.

²¹⁵ JARABA, 2019.

²¹⁶ JARABA, 2020.

nem rendelkező Kurdisztán, amely az előbbi két országon kívül még Irakra és Iránra is kiterjed, és ahol még működik az ősi törzsi szokásjog házassági kérdésekben.

A hagyomány szerint a muszlimok számára csak a muszlim norma érvényes a házassággal kapcsolatos jogi kérdésekben, bárhol is tartózkodjanak. Míg a legtöbb iszlám vallású országban többnyire az iszlám jogrendszer szabályozza a családjogot, illetve házassággal kapcsolatos jogi normákat, Törökország már 1926-ban bevezette svájci mintára a polgári törvénykezést, amely szerint megszűnt a többnejűség, bevezették a kötelező polgári házasságot és válást. Törökországban pénzbírsággal büntetendő, ha a felek kizárólag csak imám-házasságot²¹⁷ kötnek. 2017-től a törökországi muftik is végezhetnek házasságkötési szertartást a Polgári Törvénykönyv rendelkezéseit követve. A török jogban a *mahr* is mint jogintézmény megszűnt. Viszont annyi vitás ügy keletkezett a *mahr* körül a későbbiekben is, hogy a mai Törökországban a *mahr*ról szóló megállapodásokat mint a házastársak között kötött szerződést jogilag elfogadják.²¹⁸ A család- és házassági jog területén átvették a svájci polgárjog normáit: a mai török polgári törvénykönyv tulajdonképpen a svájci Polgári Törvénykönyv (PTK) lefordítása és családjogi területen megszüntették az iszlám jog alkalmazását.²¹⁹ A török nemzetközi magánjog szerint házasságkötéskor a házasulandó felek országának a családjogi törvényeit kell figyelembe venni, a formai követelmények tekintetében pedig annak az országnak a törvényeit, ahol a házasságkötés történik. Ha a felek különböző állampolgárságúak, akkor a közös tartózkodási hely családjogi törvényei érvényesülnek házasság és válás esetén is. A tartásjog terén is a kérelmező fél tartózkodási országának a jogviszonyai érvényesülnek. Ez azt jelenti, hogy a Németország muszlim lakosságának nagy többségét alkotó török állampolgárok nem az iszlám jog szerint akarnak eljárni házassági jogi kérdésekben.

Bár a török családjogi reform radikálisan elhatárolódott az oszmánkori jogalkotástól, annak utóhatása még most sem tűnt el teljes mértékben Törökországban, mert előfordul, hogy a családjog területén a nem hivatalos iszlám jog is érvényesül. 2006-ban a megkérdezettek 3,7%-a még imám-házasságban élt. Vidéki körülmények között előfordul a kiskorúakkal kötött házasság és a fiatalok, vagy a menyasszony beleegyezése nélküli kényszerített házasság is. Olyan eset is előfordult, hogy imám-házasságot kötött

²¹⁷ A törökországi muszlimok körében a vallási, azaz az iszlám szerint kötött házasságot nevezik imám-házasságnak.

²¹⁸ IKIZLER, AMIRABEDIN, 2022. 24-25.

²¹⁹ KALISCH, 2012.

török pár fordult menedékkérelemért Németországban: a koblenzi fellebbviteli bíróság ítélete szerint az imám-házasságot kötött török felek családja nem felel meg a családi menedékkérés feltételeinek. [OVG Koblenz, Urteil vom 5. Juli 1993 – 13 A 10564/92.] Ugyanis a Genfi Egyezmény szerint a menekültekre az anyaországban érvényes szabályok vonatkoznak, és az imám-házasság Törökországban törvénytelen.²²⁰

A második legnagyobb németországi muszlim kisebbség, a szírek a *saría* törvényeit követik Németországban is. Szíria az Oszmán Birodalom része volt, majd az első világháború után francia mandátum alá került, végül a második világháború után független lett. Jelenlegi jogrendszerét kettősség jellemzi: sok mindent átvett a francia közjogból, magánjogi szempontból pedig megtartotta az iszlám jog törvényeit, ezen a téren nem vezetett be jelentős reformokat, Szíriában tehát a *sariát* alkalmazzák, amely az ország 90%-át kitevő muszlim lakosságra vonatkozik. A 2011 óta dúló polgárháború a családjogra is hatással van. A katonai rendőrség, a milíciák elutasították az állami törvényeket, helyettük bevezették a szűken értelmezett hagyományos iszlám törvénykezést. Házassági ügyekben a szíreknél mindig a férfi származási országa a mérvadó.

A harmadik domináns németországi muszlim kisebbség az államisággal nem rendelkező kurdok – ahogy korábban már részleteztem – négy iszlám országból érkeztek, és ők a leginkább hagyományörző kisebbség mind a Közel-Keleten, mind Németországban. A törökországi kurd területeken az autonóm kurd önkormányzat hiánya miatt a török törvények vannak érvényben, így bizonyára a törökországi kurdok is ahhoz igazodnak. Így van ez a szíriai és iráni kurdok esetében is. A Kurdisztáni Autonóm Régióban (Iraki Kurdisztánban) megkísérlik saját házassági szokásaikat érvényesíteni. Itt a korábbi, 1959-ban érvénybe lépett házasságra vonatkozó törvényt 2008-ban megújították. Azért tartom fontosnak e törvényváltoztatás rövid ismertetését, mert feltehetően a Németországba kivándorolt kurdok is tartják magukat az alább részletezett iszlám házassági törvényekhez. Emellett pedig az sem elhanyagolható tény, hogy a németországi muszlimok saját kibocsátó területeikről hívtak korábban imámot, mivel csak 2011 óta folyik Németországban is imámképzés.²²¹ Iraki Kurdisztán új, 2008-as házassággal kapcsolatos törvénye kimondja, hogy engedélyezi a férfi és nő kölcsönös vonzalmán és megegyezésén alapuló házasságot, amelynek célja a családalapítás. A törvény a házasságot csak egy feleséggel engedélyezi, a második feleséghez az iszlám

²²⁰ LEMMEN, 2001.

²²¹ CSIKI, JUSTH, 2010. 43.

bíró engedélye szükséges. Ehhez a következő feltételeknek kell megfelelni: ha az első feleség nem kötötte ki az iszlám esküvőjük alkalmával, hogy ne legyen a férjének második felesége. Az első feleség a bíróság előtt beleegyezését kell adja a férjének a második feleséggel való házasságához. A második feleség abban az esetben is engedélyezett, ha az első feleségnek olyan gyógyíthatatlan betegsége van, amely megakadályozza a házasságot, illetve, ha az első feleség meddő. Erről megfelelő, orvosi bizottság által (*lajna*) kiadott orvosi nyilatkozattal kell rendelkezni. Továbbá a kérelmező férjnek bizonyítania kell, hogy a második feleség eltartásához elegendő anyagi fedezettel rendelkezik. Erről a házasságkötéskor hivatalos dokumentumokat kell benyújtania az iszlám bíróságnak. Ezen kívül a férjnek a bíróság előtt eskü alatt kell írásbeli fogadalmat tennie, hogy a két feleségét egyenlő és igazságos bánásmódban fogja részesíteni mind anyagi, mind erkölcsi értelemben, valamint egyéb férji köteleességek tekintetében is. A 2008-as házassági törvény kimondja, hogy aki ezeket a feltételeket nem tartja be, és második feleséget vesz magához, 6 hónaptól egy évig terjedő szabadságvesztésre és 10 millió dinár pénzbírságra ítéltető. A törvény azt is kimondja, a házasságkötés két tanú jelenlétével érvényesíthető, akik lehetnek férfiak és nők is. A feleség a házasságkötéskor feltételhez kötheti, hogy a férj átruházza rá is a válási jogot (*tatliq*). Az iszlám bíró akkor engedélyezheti egy mentálisan beteg ember házasságkötését, ha orvosi bizottság igazolja, hogy a házasság nem lesz káros a társadalom számára és a partner nyomatékos hangsúllyal, írásban adja beleegyezését a házasságba. A házasság a 16. életévüket betöltött személyeknek engedélyezhető, ha a házassági alkalmasság és testi adottságok (*ahlîya fi 'aqd az-zawâj*) igazolhatóak, valamint a *wali*, a feleség gyámja is beleegyezett. Az eredeti iszlám törvénnyel ellentétben az új rendelkezés szerint az anya is lehet gyám/*wali*, amennyiben az apa nem él, vagy távol van, és nincs más férfirokon. A törvény kimondja, sem rokon, sem más nem kényszeríthet senkit házasságkötésre: sem nőt, sem férfit. A kikényszerített házasság érvénytelennek számít, ameddig nem teljesedett be. Ha megtörtént az elhálás, az érvényesség akkor is függőben van (*mauqûf*). Valamint azt is tartalmazza a törvény, hogy házasságra jogilag alkalmas személyt senki sem akadályozhat meg a házasságkötésben. Amennyiben elsőfokú rokon kényszerít valakit házasságra, vagy ellenkezőleg, megakadályozza a házasságát, kettőtől öt évig terjedő szabadságvesztésre ítéltető. A házasságkötés előtt szakorvosokból álló bizottság által kiállított igazolást kell benyújtani az iszlám bírósághoz, amelyben kizárják a házasulandó felek AIDS betegségét, valamint egyéb egészségügyi akadályt. Aki az iszlám bíróságot kikerülve köt házasságot, 1-3 millió dinár pénzbírsággal sújtható. Amennyiben már

fennálló házasság mellett köt valaki a bíróságon kívüli házasságot, háromtól öt évig terjedő börtönbüntetésre számíthat.²²²

Ezek a határozottan megfogalmazott házassági törvények még mindig nem küszöbölik ki múltból hozott, főleg a törzsi hagyományoknak megfelelő szélsőséges házassági szokásokat, ilyen például az apai ági unokatestvérek között létrejött házasság vagy menyel kötött házasság. A kurdoknál az is megszokott, hogy két férfi egy-egy nővért vesz feleségül, és cserélgetik őket – itt a cél a dupla *mahr* kifizetésének az elkerülése. Máskor azért házasítanak be egy lányt egy ellenséges családba, hogy a vérbosszút megakadályozzák.²²³ A törvény nem beszél a *mahr*ról, amely pedig a kurdoknál is a törvényes házasság feltétele. A törvény keveset szól a válásról.

Az iszlám jog elismeri a nem iszlám államok szuverenitását és támogatja az idegen jogrendszerek tiszteletét is. Ugyanakkor azt is megkívánja, hogy a muszlim emberek idegen országban is tartsák magukat az iszlám joghoz. A német állampolgárságú muszlimoknak viszont hivatalosan bármiféle jogi ügyletben a német jogrendszert kell, hogy kövessék. Ezek alapján a Németországban élő muszlimoknak kétféle joghoz kell alkalmazkodniuk. Elsősorban muszlimként az iszlám joghoz kötődnek, de ennek az alkalmazása Németországban gyakran vita tárgyát képezi és akadályba ütközik. Viszont éppen a családjog terén gyakran engedményt tesz a német jog, hogy az iszlám jog bizonyos határok között érvényesüljön a nem német állampolgárságú muszlimok ügyei során.

Az iszlám és a német házassági szokásokat nem csak jogi, hanem erkölcsi szempontból is érdemes megvizsgálni – és ebben az esetben a különbségek helyett a hasonlóságok dominálnak. A két világvallás, a kereszténység és az iszlám egyaránt azt tanítja, a nő és a férfi nemi adottságai istentől valók, a szexualitás nem valami rossz és bűnös dolog, ez is isten adománya. A nyugati szexualizált reklámok sokszor a muszlimok szemérmességébe ütköznek, sértik a szégyenérzetüket. A Bibliából és a Koránból tudhatjuk, mindkét vallás elfogadja a törvényes házasságon belüli szexualitást és szembehelyezkedik a paráznaság és fajtalankodás minden formájával. Mindkét vallás szemében érték a gyermek, mint isteni áldás és a szerelem gyümölcse. Ugyanakkor megfigyelhető a németországi muszlimoknál, különösen a második, harmadik generáció esetében, hogy alkalmazkodva a helyi viszonyokhoz, egyre kevesebb gyermeket

²²² Eherechtliche Bestimmungen im Personalstatutgesetz der Autonomen Region Kurdistan (Irak), Gesetz Nr. 15 v. 2008.

²²³ FISCHER-TAHIR, 2003, 58.

vállalnak, hasonlóan az európai családokhoz. Az ismerős tendencia érvényesül, minél jobb az életszínvonal, annál kisebb a gyermekvállalási kedv.²²⁴

2.4.1. Eljegyzés és házasságkötés az iszlám jog és a német jog szerint

Az iszlám értelmében a házasság előtt álló fiatal férfiak és nők intim élettere teljes mértékben elkülönül, azaz nincs alkalom a találkozásra, közös szórakozásra, ahogy ez az európai, illetve német kultúrkörben a korábbi századokban szintén megszokott volt. Bizonyos hagyományörző muszlim családokban a közelmúltig előfordult, hogy a párok valóban nem találkozhattak, a vőlegény nem láthatta a menyasszonyt a házasságkötés előtt.

Az iszlám családjog fő célja a társadalmi stabilitás és közösségi harmónia megteremtése. Az iszlám előtti patriarchális arab világban, ahol a vérbosszú irányított, foggal-körömmel elleneztek a házasságon kívüli, törvénytelen szexuális kapcsolatot, amely megzavarta a közösség harmóniáját. Ezért vasszigorral hoztak törvényeket, és minél előbb férjhez adták a lányokat, hisz a házasság volt a legjobb megoldás a szexuális kihágások (*zina*) ellen. Nem volt ez másképp a régi korok Európájában sem, hasonló erkölcsök uralkodtak itt is, de még a száz évvel ezelőtti anyakönyveket lapozgatva is láthatjuk, hogy a menyasszonyok átlagéletkora 17-18 év, és a vőlegényeké sem volt sokkal több. Az iszlám házasság különösen alkalmas volt a szexuális kapcsolatok kordában tartására, de radikális volta a német kultúrkör és a modern kor számára ma már nem elfogadható. A Németországban, vagy az általam vizsgált más európai országokban élő muszlimok, főleg a második és harmadik generáció tagjai fokozatosan igazodnak is a modern kor szokásaihoz. Ugyanakkor a Németországban élő hagyományos muszlim családokban ma is elfogadhatatlan a *zina*. Így a muszlim fiatalok számára a házasság az egyetlen megoldás a totális elkülönülésnek és tiltásnak a feloldására nem csak a többségi muszlim társadalmakban, de a németországi muszlim kisebbségek körében is.

Az eljegyzéssel kapcsolatban nincs nagy különbség vagy ellentmondás a muszlim és az európai, német szokások között – egyik esetben sem jogi intézmény. Az iszlám világban is az eljegyzés (*khitba*) funkciója, hogy a pár kinyilvánítsa házasságkötési szándékát a közösség előtt. Ettől kezdve más nem tehet házassági ajánlatot a nőnek. Ha ez mégis előfordul, és a nő a második ajánlattevőt választja, az a házasság is érvényes lesz az iszlám jog szerint, hisz az eljegyzés nem jogi elkötelezettség, mindkét partner

²²⁴ ÖTKER, LEIMGRUBER, 2007. 161.

felbonthatja. Némi jogi következménye mégis van, mert általában kölcsönös ajándékozás járul az eseményhez, és bizonyos iszlám iskolák megkövetelik az ajándékok visszaszolgáltatását mindkét fél részéről. De van olyan iskola is, amelyik azt mondja, az eljegyzést felbontó fél nem kérheti az ajándék visszaadását.²²⁵

Az iszlám házasság, a *nikah* az arab világban alakult ki – alapvetően patriarchális alapokon, a már korábban is létező hagyományok alapján, és a *saría*, azaz iszlám törvények alapján kötött magánjogi szerződés értelmében, a házassági ajánlattal (*ijab*) és annak elfogadásával (*qubul*) jön létre. Bár az iszlám előtti tradíciókat Mohamed próféta erősen megreformálta, az alapvető struktúrák továbbra is megmaradtak.

A Korán ösztönzi a muszlimokat a házasságra, és tiltja a férfiak és nők házasság előtti kapcsolatát: „*És házasodjatok azokkal, akik magányosak közöttetek és rabszolgáitok és rabszolganőitek között azokkal, akik jóra valóak. Ha szegények - Allah gazdaggá teszi őket kegye révén. Allah [mindent] magában foglal és [mindent] tud.*”²²⁶ (24:32) „*Akiknek nincs módjuk megházasodni, azok tartóztassák meg magukat, amíg Allah gazdaggá teszi őket a kegye révén.*” (24:33)²²⁷ A Korán más sorai is arra utalnak, hogy a muszlim férfi a családalapítással vallási kötelességét teljesíti.

A *saría* szerint a férfi és a nő sok esetben nem egyenlő a törvény előtt, valamint a *saría* más vallások jogosultságát is kizárja. Így a *saría* az általános emberi jogokkal és a német értékekkel sem összeegyeztethető – vallják ezt olyan felvilágosult muszlimok is, mint Bassam Tibi szír származású német politológus, valamint a német bíróságok ítéleteiben is tükröződik ez a felfogás. Az is ellentmondásos, hogy az iszlám jogrendszer eredendően a többségi muszlimok jogi ügyleteit szabályozza, ezért problémás az alkalmazása a kisebbségben élők körében.²²⁸

Az iszlám világban több helyen is előfordul a mai napig, hogy az iszlám házasságkötés a leendő feleség beleegyezése nélkül történik, azaz a szülők vagy a leendő férj és a menyasszony legközelebbi férfirokona megegyezése alapján. Pedig a házassági szerződés az iszlám szerint érvénytelen a menyasszony beleegyezése nélkül. A beleegyezés hiánya nélkül a menyasszony kérésére érvényteleníthetik a szerződést vagy a házasságot. A szertartás során legalább bólintással jeleznie kell a házasságba való beleegyezését. Éppen a menyasszony cselekvőképességének jogi kizárása miatt

²²⁵ KALISCH, 2012.

²²⁶ *Korán*, 1987. 24:32

²²⁷ *Korán*, 1987. 24:33

²²⁸ ROSTOVÁNYI, 2010. 316.

szükséges a menyasszony részéről egy gondviselőként fellépő férfirokon– a *wali* jelenléte, a két férfitanún kívül, akik a házassági szerződést felügyelik. A *wali* is csak férfi lehet. De ha ez a férfirokon nem a menyasszony apja vagy apai nagyapja, akkor az asszony nagykorúsága elérésekor kérheti a házasság felbontását. A német házasságkötéssel szöges ellentétben áll az az iszlám szokás, hogy valamelyik házasulandó felet helyettes képviselheti. A helyettes szerepe arra utal, hogy az iszlámban a házasság egy olyan szerződés, amely nem elsősorban a házasulandó felek szövetsége, hanem a két család ügye.²²⁹ Az iszlám jog még azt is megengedi, hogy egyetlen személy is helyettesítheti a házasulandókat, ez a kettős meghatalmazott, ami azt jelenti, hogy az esküvőn a felek egyike sincs jelen fizikailag. Ha nincs meghatalmazás (*aqd al-udhuli*), ezt utólag is lehet pótolni. Ezzel szemben a német házasságkötés a legszemélyesebb jogi ügylet, a felek személyes jelenléte szükséges, Németországban a *per procuram* esküvő (*Trauung per Stellvertreter*) nem engedélyezett. Ritka kivétel, ha mindkét házasulandó külföldi, és az egyikük kormánya által meghatalmazott személy helyettesítheti őt.²³⁰

Az Európai Unió Bírósága 2017-ben elutasította a *saria* bíróság előtt kötött iszlám házasság elismerését. Az indok, hogy a *saria* bíróság elkülönül az államtól. Valamint kifogásolták a férj válásra vonatkozó egyoldalú szándéknyilatkozatát. A Németországban kötött muszlim házasság nem felel meg a Német Polgári Törvénykönyv (*Bürgerliches Gesetzbuch*) feltételei²³¹ szerinti polgári házasságnak, és így nem is lehet elismert. Ugyanakkor egy külföldön kötött iszlám házasságot elismerhetnek Németországban, ha az az ország jogi előírásait figyelembe véve jogerőssé tud válni.²³²

Németországban 2008 végéig csak a polgári házasságkötést követően lehetett templomi esküvőt tartani (vallásos előházasság tilalma²³³). A 2009. január 1-je óta hatályban lévő személyi státus reformtörvénnyel²³⁴ ez a tilalom feloldásra került, az egyházi esküvőnek már nincs polgári jogi vonatkozása, így már nem vonatkoznak rájuk állami korlátozások. Ennek értelmében egy pár akkor is köthet egyházi, akár keresztény, akár iszlám házasságot, ha polgári házasságot nem óhajtanak kötni. Például egy iszlám szerinti házasságkötésnek az érvényessége csak a muszlim közösség keretein belül élő. Ezzel szemben egy iszlám országban kötött iszlám szerinti házasság Németországban

²²⁹ AFSAH, 2020. 6. 70-71.

²³⁰ KALISCH, 2012.

²³¹ BGB §§ 1297 - 1588

²³² Islamische bzw. muslimische Scheidung: Wird sie in Deutschland anerkannt? 2023.

²³³ § 79 PStG/1875

²³⁴ Art. 5 Abs. 2 S. 2 PStRG/2007

polgárjogi eljárással felbontható. A fentiek értelmében az iszlám házasságkötés már maga is egy magánjogi szerződés, de mindenképpen járul hozzá egy házassági szerződés, amely elsősorban a fizetési köteleességekre tér ki. Németországban természetesen nem csak az iszlám, de a keresztény egyházi esküvő sem elfogadott jogilag, csak az anyakönyvi hivatal által szentesített polgári esküvőt ismeri el az állam. Az iszlám házasságkötést csak abban az esetben ismerik el jogilag Németországban, amennyiben azt egy olyan országban kötötték, ahol az iszlám szerinti házasságot hivatalosan is elismerik.

2.4.2. A poligínia az iszlám és a német jogban

Az iszlám házassági jogintézmények közül a többnejűség, a poligámia ütközik a leginkább a német jogrenddel. A keresztény házasság kizárólag két ember, férfi és nő egy életre szóló szövetsége, ezzel szemben közismert, hogy az iszlám, illetve a Korán egy férfinak egyidejűleg maximum négy feleséget engedélyez.²³⁵ Ugyanakkor egy muszlim nő csak egy férfivel élhet házasságban. Tehát pontatlan kifejezés a poligámia az iszlám világ kapcsán. Az iszlám a poligíniát engedélyezi.²³⁶ Ugyanakkor egy alig teljesíthető kritériumot állít fel: poligínia, azaz többnejűség esetén minden feleséggel egyenlő bánásmódot kell alkalmazni, és lehetőség szerint mindegyik számára saját háztartás biztosítása szükséges. Tehát a Korán 4. szúrájának 3. ájájában szereplő nehezen teljesíthető feltétel sugallja a monogámia helyességét. *„Ha attól féltek, hogy nem tudtok méltányosan bánni a (női) árvákkal, akkor házasodjatok meg a néktek tetsző nőkkel: kettesével, hármasával, négyesével! Ám ha féltek, hogy nem tudtok igazságosak lenni (egyszerre többhöz), akkor (vegyetek feleségül) csak egyet, vagy (elégedjete meg) azzal, ami (rabszolgánót) a jobbotok birtokol. Ezzel tudjátok leginkább elkerülni azt, hogy igazágtalanul cselekedjetek.”*²³⁷

A 20. században Törökország és Tunézia államilag betiltotta többnejűséget és a kényszerházasságot is, valamint csak az államilag kimondott válás érvényes ezekben az országokban. Törökországban még 1926-ban, Tunéziában 1963-ban vezették be a tiltást, az ellene vétők börtön- és pénzbüntetésben részesülnek.²³⁸ Bár Törökországban a

²³⁵ Korán, 1987. 4:3

²³⁶ A poligámia a házasság olyan formája, amelyben egy férfinak vagy nőnek egynél több házastársa van. Poligíniának nevezik azt az esetet, amikor egy férfinak több felesége van.

²³⁷ Korán, 1987. 4:3

²³⁸ Pew Research Center, 2020.

RAHMATULLAH, AS-SUVI, ROFIQ, MAHSYAR, 2023. 138.

British Embassy Tunis, 6.

SAHIDATUL CHUSNAYAINI, 2017. 133.

legutóbbi időkig kijátsszák ezt az imám-házasságokkal, amelyeket többnyire vidéken kötnek a *saría* törvénye szerint. Egy 1998-as felmérés szerint a törökországi nők 10,6%-a élt poligíniában.²³⁹

A többi iszlám országra jellemző többnejűséggel szemben a német alaptörvény (*Grundgesetz* - GG) csak egy férfi és egy nő házasságát fogadja el, a többnejűséget tiltja, és bűncselekménynek tekinti. Ennek ellenére előfordul, hogy a muszlimok az iszlám jog és a saját országuk polgárjogi rendelkezése alapján egyidejűleg több mint egy feleséggel élnek házassági kötelékben Németországban is. Jóllehet ez nem számít bűncselekménynek Németországban, mivel a házasság külföldi jog alapján kötött, ugyanakkor a többnejűség a német jogban nem nyerhet teret. A poligíniát elvileg semmilyen tekintetben nem ismeri el a német jog, de a gyakorlatban van rá kivétel. Az alábbi négy bírósági ítélet közül kettő a poligámia elutasítását, kettő pedig bizonyos mértékű akceptálást tükrözi.

A lüneburgi fellebbviteli bíróság elutasította egy egyiptomi férfi keresetét, amelyben második felesége számára folyamodott tartózkodási kérelemért többek között azzal az indokkal, hogy a második feleség ügyében nem állhat fenn a családegyesítési igény. [*OVG Lüneburg, Urteil vom 7. Juli 1992 – 7 L 3634/91.*] A münsteri adóbíróság egy marokkói férfi keresetét utasította vissza, aki az adóbevallásában a második feleségét adóügyiileg akarta bevonni. [*FG Münster, Urteil vom 29. Dezember 1986 – III 6440/84.*]²⁴⁰

E két esetnek az ellenkezője is előfordult az alábbi két ügyben. A német jog még a poligámia-poligínia terén is teret adott annak, hogy az iszlám jog beépüljön a német jogrendszerbe, illetve az iszlám jogszokást a német jogrendszerrel összeegyeztesse. A koblenzi másodfokú közigazgatási bíróság (*Oberverswaltungsgericht*) megítélte egy Németországban élő iraki második feleségnek, hogy tartósan Németországba maradjon. A bíróság ítélete szerint nem lenne igazságos öt év poligám házasság után elvárni az asszonytól, hogy visszatérjen Irakba. Kassalben pedig a Szövetségi Szociális Bíróság (*Bundessozialgericht*) jóváhagyta a második feleség igényét elhalt marokkói férje nyugdíjának a felére, noha az első feleség követelte magának az egészet. Bár a többnejűség tiltott Németországban, a bíró a *saría* szerint ítélt, és az ítélet szerint a két feleségnek el kellett osztania a nyugdíjat.²⁴¹ Ebből a négy esetből érzékelhető, hogy

²³⁹ CAKIR-CEYLA, 2011, 160.

²⁴⁰ LEMMEN, 2001.

²⁴¹ KERN, 2013. 3.

iszlám házassági jogi ügyekben a német bíróságok nem foglalnak egységesen állást, gyakran hoztak egymáshoz képest ellentmondásos ítéleteket.

Az iszlám jog szerint érvényes többnejűségnek csak a muszlimok egymás közötti kapcsolattartásában lehet jogosultsága. A poligám házasságban a második, harmadik vagy negyedik feleség a német jog alapján elvileg nem élvez sem védelmet, sem a feleséget vagy a családtagot megillető jogokat. De az iszlám jognak a német jogrendszerbe való beszivárgása következtében ennek az ellenkezőjére is van példa.

2.4.3. Vegyes házasságok

Mivel az utóbbi években soha nem látott módon megnőtt a muszlim népesség száma Németországban, és az utóbbi években többnyire egyedülálló fiatal férfiak érkeztek, várhatóan a vegyes házasságok száma még inkább meg fog ugrani.

A Korán kifejezetten megtiltja (2:221), hogy muszlim férfi és muszlim nő olyan személlyel házasodjon, aki politeista, azaz többistenhívő valláshoz tartozik. A hinduizmus, buddhizmus és bahái híveit is pogánynak tartja az iszlám. *„Ne házasodjatok pogány asszonyokkal, amíg nem lesznek hívők!... Ezek a Pokol tüzéhez hívnak...”*²⁴² Ezzel szemben tudvalevő, hogy a Korán a muszlim férfiak számára megengedi a könnyv népeiből²⁴³ származó nővel való házasodást, mivel mindkét fél ugyanazt a kinyilatkoztatást kapta Istentől a Tórában, az Ószövetségben vagy az evangéliumokban, illetve a Koránban (5:5). *„És (megengedtetett nektek az, hogy megházasodjatok) tisztességgel azok közül, akik előttetek kapták az Írást... és tisztességgel házasemberek módjára éltek velük...”*²⁴⁴ Ugyanakkor a muszlim nő csak muszlim férfival házasodhat a Korán parancsa szerint. Ennek az egyenlőtlenségnek az lehet a magyarázata, hogy a muszlim férj családfőként felelős a család hitéletéért, és az iszlám szerint hitbéli meggyőződését köteles továbbadni a gyerekeinek. Az iszlám hitre való megtérés nem visszavonható. A korai időktől fogva az iszlám veszélyt látott abban, hogy a feleség hatására a születendő gyerekek is az idegen vallás szerint nevelkednek, így inkább a tiltás eszközéhez folyamodott. Ellenben ez az egyenlőtlenség az európai értékek szerint az emberi jogokba ütközik. A Koránban jelen levő aszimmetrikus endogámiát²⁴⁵ Yaşar Nuri Öztürk „A

²⁴² Korán, 1987. 2:221

²⁴³ Az iszlámokban a "könnyv népei" (arabul: Ahl al-Kitāb) kifejezés azokat a vallási csoportokat foglalja magában, akiknek az iszlám szerint kinyilatkoztatott könyveik (szentírásaik) vannak, mint a zsidóknak és a keresztényeknek.

²⁴⁴ Korán, 1987. 5:5

²⁴⁵ Az endogámia az a gyakorlat, szokás vagy kényszerítő erejű elvárás, amely előírja, hogy a párvalasztás az adott csoporton belül történjen.

meghamisított iszlám” című könyvében másképp magyarázza, amely szerint ennek oka, hogy a Koránt évszázadokon keresztül csak férfiak értelmezték, és ezek a félreértelmezések gyakran a nők ellen irányultak. Szerinte ma már az iszlám nem támaszt akadályt az asszonyok számára sem más vallásúakkal való házasságra.²⁴⁶ A szerző érvei nem meggyőzőek. Hisz a Korán-értelmezések vallási csoportok és országok szerint meglehetősen különbözőek. Vannak olyan muszlim hittudósok, akik a férfiak számára is tiltják a más vallásúakkal való házasságot, mivel az idegen nőt nem tartják elég erkölcsösnek. Egyébként a történelem során a keresztényeknél és a zsidóknál sem volt ismeretlen a vegyes házasság tiltása, még a 20. század Európájában is van erre példa.

Jelenleg Németországban sok keresztény nő áttér iszlám hitre, de nem mindig egy muszlim férfival kötött házasság miatt, hanem spirituális okokból. Az iszlám felvételekor két muszlim tanú előtt hitvallást (*saháda*) kell tenni. „*Tanúsítom, hogy nincs más isten Allahon kívül, és tanúsítom, hogy Mohamed Isten küldötte.*” Ezzel az egy kijelentéssel a muszlim közösség teljes jogú tagjává lehet válni.

Az adott muszlim többségű országtól függ, hogy a nem muszlim férfival külföldön kötött házasságot miként fogadják el. A német katolikus egyház 2004-ben 5.286 katolikus és más vallású partner esküvőjéről számolt be. A kölni püspöki helynökség 26 katolikus-muszlim párt esketett össze, a 19 muszlim férfi és 7 muszlim nő a valláskülönbség miatti házassági akadály alól felmentést kapott. Észak-Rajna-Vesztfáliában 938 ilyen házasságot kötöttek anyakönyvvezető előtt, ebből 712 esetben a férfi volt muszlim, 226 esetben a feleség. A német statisztikai hivatal szerint 2004-ben 4.900 török férfi házasodott össze német nővel, és 1.800 német férfi török nővel. Anélkül, hogy egyházi vagy iszlám esküvővel is megpecsételnék a frigyet, évente több ezer vegyes vallású polgári házasságot kötnek Németországban.²⁴⁷ Összességében mégis kevésnek mondható a vegyes házasság, ennek fő oka, hogy a németországi muszlimok, elsősorban a törökök, zárt közösségben élnek, és a mai napig nagy előszeretettel hoznak egészen fiatal, németül keveset beszélő feleséget Törökországból. Nem véletlen, hogy a legújabb német bevándorlási szabályozás szerint 18 év alatti és németül egyáltalán nem beszélő személyek házassági célból nem kaphatnak Németországban letelepedési engedélyt. A törökök a németországi muszlimok mintegy egynegyedét teszik ki, mégis a muszlimokkal házasodó nőknek mindössze 14%-a megy törökhöz, illetve a muszlim nőt feleségnek

²⁴⁶ ÖZTÜRK, 2019. 119.

²⁴⁷ ÖTKER, LEIMGRUBER, 2007. 161.

választó német férfiaknak csak 8%-a vett el török nőt.²⁴⁸ Ebből is látszik, hogy a törökök nehezen asszimilálódnak. A házasságkötési céllal Németországba érkezett török feleségek jellemzően nem tanulnak meg németül, és nagyon fiatal koruk ellenére munkavállalás helyett a hagyományos feleségszerepet követik.

A keresztény egyházi törvényhozás korábban a vegyes házasságokat nem kívánatosnak tekintette. A második vatikáni zsinat 1962-ben változásokat hirdetett. A különböző vallású házastársak egyenjogúságát és a vallások ökumenizmusát hangsúlyozták. Ennek ellenére a keresztény egyházak ma is gyakran megnehezítik vagy tiltják a nem keresztényekkel kötött házasságokat. Németországban a katolikus vallás előírásai szerint a keresztény-katolikus és iszlám partnerek közötti házasságnak nincs akadálya, amennyiben a valláskülönbségből adódó akadályt az egyházi illetékesek (püspök vagy püspöki helynök) feloldják – abban az esetben, ha a katolikus fél nyilatkozik arról, hogy továbbra is a katolikus hitet fogja követni, és a születendő gyermekeket megkereszteli, és katolikus nevelést biztosít számukra. Ezekről a kötelezettségekről az iszlám partnert is tájékoztatni kell. A házassági fogadalmat két tanú és egy törvényes tisztviselő jelenlétében teszik le, ez szükséges a keresztény esküvőhöz, de szerencsés, ha iszlám részről is jelen van egy képviselő. Az esküvői szertatásnál ajánlatos az Assisi Modell követése, amely szerint egy közös imát kell tartani, amelyen mindkét fél a saját imáját mondja el.²⁴⁹ Így végül érvényes a keresztény-iszlám házasság, de nem számít katolikus értelemben szentségnek, mert az csak megkeresztelt férfi és nő között létrejött érvényes házasság lehet, ezért a katolikus felfogás szerint felbontható. Egy muszlimtól elvált keresztény személy a német katolikus egyház értelmében másodszorra már csak megkeresztelt partnerrel házasodhat.

A könyv népei rendkívüli módon ragaszkodnak a hit megtartásához és a vallási kötöttségekhez. A ragaszkodás mértékében mégis van különbség. A német keresztények egyre inkább azon az úton haladnak, hogy feladják hitelveiket, míg a muszlimok Németországban is hűen követik a sajátjaikat. A muszlimok vallási szokásaikhoz és az iszlámhoz való szoros kötődését mutatja az is, hogy míg a nyugati ember elsősorban a származási országával azonosul, addig a muszlimoknál az iszlámhoz való kötődés fontosabb, mint egy nemzethez való tartozás. A 83 milliós Németországban 2020-ban

²⁴⁸ KRÓZSER, SZENTIVÁNYI, 2009. 38.

²⁴⁹ II. János Pál pápa három alkalommal (1987, 1993, 2002) meghívta a nagy világvallások képviselőit Assissibe egy közös imára, amely során egymás után mindenki a sajátját mondta, miközben a többiek hallgatták.

körülbelül 22,19 millió tagja volt a római katolikus egyháznak. Az evangélikus regionális egyházaknak körülbelül 20,24 millió tagja volt, míg az iszlám híveinek száma 5,5 millió.²⁵⁰

A Szövetségi Bevándorlási és Menekültügyi Hivatal (BAMF) *Muszlim élet Németországban 2020* című kutatásának becslése szerint 5,3-5,6 millió muszlim vallású ember él az országban, amely a 83,1 milliós lakosság 6,4-6,7 százaléka.²⁵¹

A keresztény-izlám házasságkötéskor előre meg kell egyezni a közös lakóhelyben – ugyanis az iszlám országokban való közös élet esetében fennállhat a veszély, hogy a keresztény felet áttérítik az iszlámra és a gyerekek is iszlám nevelést fognak kapni.²⁵² A kereszténység és az iszlám is térítő vallás – mindkettő tart híveinek eltérítésétől, ezért sokaknak az a megnyugtató, ha közjegyző előtt házassági szerződést kötnek a házasulandó felek jogairól és kötelességeiről.

Az iszlám házassági jog nem tiltja a muszlim férfi és keresztény nő házasságát, ugyanakkor a muszlim nők nem házasodhatnak keresztény férfikkal. Például, ha egy muszlim nő egy német férfival köt házasságot Németországban a német jog szerint, akkor ezt a házasságot az iszlám családjogot követő államokban nem tekintik házasságnak. Tehát ez egy nem teljes érvényű házasság. Ennek fordítottja a nem teljes érvényű válás. Ugyanis az iszlám országok egy része nem ismeri el a német válóperes ítéletet. Ha két muszlim vallású német állampolgár egy iszlám országban az iszlám jog szerint házasodik össze, és az adott ország a házasságot jogilag elismeri, akkor ezt Németországban is elismerik.

2.4.4. Rokonházasság a törökországi gyökerű németországi muszlimoknál

„Tilalmas nektek (házasságot kötni): anyáitokkal, leányaitokkal, nővéreitekkel, apai és anyai nagynénjeitekkel, fivéreteket leányaival, nővéreteket leányaival, (nevelő)anyáitokkal, akik szoptattak benneteket és tejtěstvéreitekkel, anyósaitokkal, a ti gyámságotok alatt álló mostohalányaitokkal... fiatek feleségeivel, s az, hogy két nővért együtt vegyetek feleségül... Allah megbocsátó és kegyes.”²⁵³ Hiába tiltja a Korán mind a vérrokonok és nem vérszerinti rokonok közötti házasságot, a németországi törököknél elterjedt az unokatestvér-házasság, különösen az apai ági nagybácsi lányával. A német Szövetségi

²⁵⁰ Anzahl der Mitglieder in Religionsgemeinschaften in Deutschland, 2005- 2020. Statista, 2022.

²⁵¹ PFÜNDEL, STICHS, TANIS, 2020.

²⁵² Az iszlám szerint a gyerekeknek az apa vallását kell követniük.

²⁵³ *Korán*, 1987. 4:23

Egészségügyi Felvilágosító Központ (*Bundeszentrale für gesundheitliche Aufklärung-BZgA*) 2010-es felmérése szerint minden negyedik Németországban élő törökországi származású nő vérrokonnal él házasságban.²⁵⁴

2.4.5. Az imám-esküvő feltételei és lefolyása a mai Németországban

Ha egy muszlim pár úgy dönt, hogy iszlám házasságot köt Németországban, először fel kell vennie a kapcsolatot a helyi mecsettel, és időpontot kell egyeztetnie egy első találkozóra. Jelenleg Németországban lehetőség van iszlám esküvőt tartani otthon vagy mecsetben is. Az imám megmondja, milyen dokumentumokra van szükség – minden mecsetnek (pl. Kölnben vagy Dortmundban) más-más követelményei vannak. Ilyen dokumentumok lehetnek például a vallási hovatartozás igazolása, születési anyakönyvi kivonat, tartózkodási engedély, válási bizonyítvány vagy válási igazolás, valamint minden érintett fél személyazonosító igazolványa vagy útlevele, anyakönyvi kivonatok, állampolgári bizonyítvány. A jegygyűrű nem játszik szerepet a muszlim házasságkötési szertartásban, mivel ez nem muszlim hagyomány, és a Korán szerint a muszlimoknak, mint a szövetség őrzőinek nem szabad hinniük a gyűrűk erejében. Régebben egyáltalán nem viseltek jegygyűrűt. A szokások az idők során változtak, és manapság egyre több muszlim pár választ a jegygyűrűt, több esetben a gyűrű jelenti a *mahrt*. Ha egy pár Németországban is érvényesíthető iszlám házasságot akar kötni, akkor polgári házasságot kell kötnie az iszlám házasságkötés előtt. A polgári házasságot megelőző imám-házasság nem törvényes. „*Hogy a szülői beleegyezés nélküli vagy a többszöri házasságkötéseket elkerüljük, szilárd alapelveink közé tartozik a polgári házassági anyakönyvi kivonat feltétele.*” – nyilatkozta Burhan Kesici, a Német Szövetségi Köztársaság Iszlám Tanácsának (*Islamrat | für die Bundesrepublik Deutschland*) elnöke. A párt ezután a *saría* és a polgári jog szerint is összeházasíthatja az imám.²⁵⁵²⁵⁶

Csak heteroszexuális párok köthetnek iszlám házasságot. Egy muszlim férfi feleségül vehet egy nem muszlim nőt, aki más ábrahámi vallást követ. A muszlim nők általában csak muszlimokkal házasodhatnak. Egyes kivételek azonban ismertek, ezért a nem muszlimokkal való házasság témában hozzáértő imámhoz lehet fordulni. Az iszlám pontosan előírja a kapcsolat azon fokát, amellyel a házasság nem megengedett - vérrokonok (szülők, nagyszülők, testvérek, nagynéni és nagybácsi, unokahúg és

²⁵⁴ BZgA, 2010. 8.

²⁵⁵ KANDEMIR, 2022.

²⁵⁶ *Islamische Trauung*, Antrag24.de

unokaöcs), tejrokonok (szoptató dajkával vagy tejtestvérrel és azok elsőfokú vérrokonaival tiltott a házasság), házassági kapcsolat révén rokonok (szülők házastársa, gyermekek házastársa, anyósok és menyek). Németországban 1875 óta csak az anyakönyvvezető által kötött házasság érvényes jogilag. Ezért az iszlám esküvő is csak a korábban az anyakönyvvezető előtt történt házasságkötéssel együtt érvényes. Németországban ritkán ismerik el az anyakönyvi hivatal nélküli iszlám házasságot. Ez csak akkor lehetséges, ha egyik házastárs sem német állampolgár, és bár Németországban házasodnak össze, de származási országuk meghatalmazott képviselője által történik a házasságkötés, vagy az esküvői szertartásra olyan anyaországban kerül sor, ahol az iszlám házasság jogilag érvényes. Állami anyakönyvvezető nélküli iszlám házasság elismertetésére Németországban csak a következő feltételek meglétekor van lehetőség. Egyik házasulandó sem német állampolgár. Mindketten nagykorúak, vagy mentesülnek a házassági cselekvőképesség követelménye alól, amelyet a bíróságon lehet kérni, azaz a kiskorú fél kérvényt nyújthat be. Ehhez a jelentkezőnek legalább 16 évesnek kell lennie, a partnernek pedig nagykorúnak kell lennie. A muszlim házasságkötési ceremóniát az egyik házastárs származási országa által személyesen kijelölt, megfelelő és törvényes felhatalmazással rendelkező személyek végzik, például diplomáciai képviselők, katonatisztek vagy papok. Az így létrejött házasság anyakönyvi bejegyzésének hiteles másolata bizonyítja a házasságot, tehát ebben az esetben az iszlám házasságot jegyzik be az anyakönyvbe.²⁵⁷

Két, német állampolgársággal nem rendelkező házastárs között külföldön anyakönyvi hivatal nélkül kötött *nikah* csak abban az esetben ismerhető el Németországban, ha hazájukban az iszlám házasságkötési szertartást törvényesen lebonyolították és az ország formai követelményeit teljesítették. Ha az egyik házastárs kiskorú, a németországi anyakönyvi hivatal nélkül kötött iszlám esküvői szertartás érvénytelenné nyilvánítható, ha az sérti a német jog alapvető elveit. A német törvények kimondják, hogy a 16 éves korhatár kötelező, ez esetleg bírósági tárgyalással felülbíráható, de a kiskorú házastársnak legalább 14 évesnek kell lennie. A Hanafi jogi iskola szerint egy lány 17 éves, egy fiú 18 éves kora után házasodhat. A németországi muszlim esküvőn is a menyasszonyon és a vőlegényen kívül egy imámnak, egy *walinak* és két tanúnak kell jelen lenni. A *wali* a menyasszony gyámja, mindig férfi, muszlim és általában a menyasszony apja. Ha szülők nélkül házasodik a menyasszony, nagypapa,

²⁵⁷ GÜL, 2016.

testvér, nagybácsi vagy más férfi rokon is átveheti a *wali* szerepét. Ha a menyasszony keresztény, zsidó vagy nincs rokona, akkor egy *hoja* (iszlám tudós) is eljárhat *waliként*. Két tanúnak is jelen kell lennie, akik igazolni tudják a házasságkötést. Két muszlim férfi vagy egy férfi és két nő legyen. Ha a menyasszony nem muszlim, a menyasszony hozhat nem muszlim tanúkat. Az anyakönyvi hivatal nélküli iszlám esküvői szertartás olyan vallási esemény, amely Isten nevében történik, ezért a szolgáltatás ingyenes. A mecsetnek szánt adományokat azonban szívesen fogadják. Csak a szükséges papírok elkészítésének lehetnek költségei. Az iszlám házasság, a *nikah* egy egyszerű szertartás, amelynek során házassági szerződést kötnek. Ezért a legtöbb pár mindennapi öltözetet visel, és nincs olyan különleges esküvői öltözet, mint amilyen a török vagy arab lakodalmakon megszokott. Fontos azonban, hogy előnyben részesítsék a tiszta, hosszú, karokat és lábakat eltakaró ruházatot. A menyasszonynak fejkendőt kell viselnie, és takarnia kell a dekoltázsát is. Ha vendégként más nők is részt vesznek az esküvőn, akkor a kendőt szívesen látják, egyébként csak a mecsetben kötelező. Pár héttel az esküvő előtt találkozik az ifjú pár az imámmal, hogy megvitassák az iszlám házassági szerződés tartalmát, ami meghatározza a jövőjüket. Legfontosabb a *mahr* összegének a meghatározása. Az iszlám házassági szerződés kötelező eleme a *mahr* értéke. Ezen kívül a szerződés általában tartalmazza a jegyajándék értékét, a születendő gyermekek jövőbeli vallásos nevelésének az előírását, a házastársi köteleességeket és tennivalókat, a közös lakást, az esetleges nyugdíjbiztosítás fizetésének módját, illetve a vagyoneelosztást esetleges válás esetén. Az esküvő előtt megbeszélik, hogy a szertartás otthon vagy a mecsetben legyen-e. A házassági szerződést közjegyzővel hitelesítik, hogy jogi szempontból érvényes legyen. Az ajándékokat általában nem az iszlám vallási esküvőn adják át, hanem később, a lakodalomban. A *nikah*, az iszlám házasság nem egy romantikus alkalom, hanem egy jogi aktus. Ezért a család vagy más vendégek ritkán vannak ott, habár a jelenlétük megengedett. A szertartás előtt a menyasszony és a vőlegény rituális tisztálkodást végez. Az imám elmond egy imát, vagy recitál a Koránból. Ezután a házassági szerződésben szereplő *mahr* értékét újra megvitatják, és azt elfogadja a menyasszony és a *wali*. Az imám általában háromszor megkérdezi a vőlegényt, hogy akarja-e feleségül venni a menyasszonyt, amire háromszor kell igent mondania. Utána meghallgatják a menyasszonyt is, akinek háromszor is meg kell erősítenie, hogy szabad akaratából megy férjhez. Majd a tanúkat is megkérdezik, ezt követően az imám megerősíti a házasságot. Végül közös imával zárul a szertartás.

2.4.6. A mahr beépítése a német jogrendszerbe

A *mahr* és a nászajándék fogalma és terminológiája sem a magyar, sem német szakirodalomban nem egyértelmű. A *mahr* német megfelelője a *Brautgabe*, amire a magyarban nincsen találó kifejezés. A *Brautgabe* nem tévesztendő össze a *Brautpreiszal*, amellyel megvásárolják a menyasszonyt, tehát ez a menyasszonypénz. A *Morgengabe* pedig a régebbi magyarban a móring, amely jegyajándék vagy nászajándék a vőlegény részéről a menyasszonynak, ez Európában is létezett és az iszlámban is. A *mahr* és a nászajándék fogalmakat néha összemoszák, de a nászajándék (*Morgengabe*) semmiképpen sem azonos a *mahr*ral. A nászajándékot a menyasszony a nászéjszaka utáni reggelen kapja az ifjú férjtől vagy a saját szüleitől – ez az arab-izlám és iráni-izlám kultúrkörben, újabban a pakisztáni muszlimoknál is elterjedt, neve arabul *Dschihāz al-'Arūs*, az iráni kultúrkörben pedig *Jaziya* vagy *Mehriya*.

Az iszlám a nemeket nem tekinti minden tekintetben egyenrangúnak. Azaz az Isten a férjet előnyben részesíti, amennyiben a férjnek hatalma van a felesége felett, bár ugyanakkor felelős is érte, hisz ő tartja el. Előbbiből következik a keresztény és iszlám házasság közötti különbség a házasságkor átadott pénzösszeg, illetve vagyontárgy tekintetében. Míg a keresztényeknél a hozományt a menyasszony hozza a házasságba, többnyire a menyasszony apja vagy családja fizeti ki a férj számára, gyarapítva ezzel a közös vagyont és biztosítva a feleség egyenrangúságát a házasságban, addig az iszlám házasságkötéskor a férj fizeti a *mahrt*, amit fordíthatunk menyasszonypénznek, németül *Brautgabe* – amivel előre biztosítja a házasságban nem egyenrangú, keresettel nem rendelkező asszony egzisztenciáját az esetleges válás vagy özvegyesség esetén. A jegyajándék (németül *Morgengabe*, mivel a férj a nászéjszakát követő reggelen adja át, esetleg *Abendgabe*, ha az átadás már este megtörténik) mindkét vallási csoportnál létezik, ezt is a férj adja a feleségnek. A két fogalom a modern korban az iszlámban is sokszor összemosódik, mert a jegyajándékként adott gyűrű, vagy egyéb ékszer is elfogadható *mahr*nak, különösen olyan országokban, ahol a *mahr* eredeti jelentősége csökkent. Az európai muszlimoknál sokszor elhalványul a *mahr* jelentősége és a házassági szerződésbe esetleg már mindössze csak a jegygyűrű kerül be *mahr*ként – különösen a vegyes házasságok esetében, ahol a keresztény menyasszony nem ismeri a *mahrt*, így megelégszik a jegygyűrűvel.

A *mahr* az iszlám házassági jog része, az összegnek, vagy ha nem pénz, akkor az értékének szerepelnie kell a házassági szerződésben. A *mahr* szigorúan az asszonyt illeti,

jellemzően özvegyiség vagy válás esetén bekövetkezett szorult anyagi helyzetében használja fel, a gyerekeinek sem adhatja át ezt az értéket. Előfordul a gyakorlatban, azaz a szokásjog szerint, hogy a *mahrt* a menyasszony családjának kifizetett menyasszonypénzzel kiváltják, de ezt az iszlám jog tiltja. Ha a válás a házasság megszűnése előtt megtörténik a férj kezdeményezésére, a feleség csak a *mahr* felét tarthatja meg. Az asszony a válás után is kérelmezhet tartásdíjat a volt férjtől, amennyiben nehéz körülmények közé került.²⁵⁸ Már az iszlám jog elsődleges forrása, a Korán arra kötelezi a férjet, hogy felesége számára valamiféle értéket biztosítson – ez a *mahr*. Ez a kötelezettség jelentős újításként hatott az iszlám előtti arab joggal szemben, amely abból indult ki, hogy a feleséget pénzért vásárolták. A férj menyasszonypénzt fizetett a menyasszony családjának, így az asszony a házasságkötéssel a férj tulajdonát képezte. Ezzel szemben az iszlám jogban az érvényes házasság alapfeltételévé vált a feleség beleegyezése. Ennek eredményeként a nő maga is szerződéses partner lett, és a menyasszonypénzt már nem a családja számára, hanem magának a menyasszonynak kellett fizesse a leendő férj – ez lett a *mahr*.²⁵⁹ Legfőbb funkciója az volt, hogy a nők házassági jogait megalapozza (4:4). „*Adjátok oda az asszonyoknak hozományukat ajándék gyanánt! Ha pedig úgy tetszik nekik, hogy önként átengednek nektek abból egy részt, akkor használjátok azt tetszésetekre és hasznotokra!*”²⁶⁰ Mohamed reformjai után az asszony *mahr*hoz való tulajdonjoga hangsúlyosabbá vált. A *mahr* soha nem a menyasszony apját, hanem őt magát illeti, a kérdés csak az, mikor jut hozzá. A *mahr* minden muszlim szokások szerint megkötött házassághoz elengedhetetlenül szükséges, tehát nem ajándék.²⁶¹ Az összeget általában nem határozzák meg, függ a család társadalmi és anyagi helyzetétől. Felső határa nincs, de célját tekintve elvileg akkora értékű, amelyből a feleség a férj halála vagy válás esetén megélni képes, amíg nem talál egy másik törvényes férjet, aki eltartja. Nem feltétlenül pénzösszeg, lehet ékszer, bútor, föld vagy más ingatlan, újabban még vállalkozás is. Az iszlám értelmében a *mahr* nélkül kötött házasságok automatikusan érvényüket veszítik.²⁶² Kétféle *mahr* létezik. Az első részt (*Mahr e Moqadam*) lehet a házasságkötés előtt, vagy a házasságkötéskor, esetleg közvetlen utána valamikor kifizetni, míg a második részt egy később meghatározott időpontban, vagy a férj által kezdeményezett válás vagy a férj halálának a

²⁵⁸ AFSAH, 2020. 74.

²⁵⁹ YASSARI, 2014.

²⁶⁰ Korán, 1987. 4:4

²⁶¹ QURAIISHI, VOGEL, 2011. 414-418.

²⁶² HOUTSMA, ARNOLD, BASSET, HARTMANN, 1993. 137.

bekövetkezésekor, ami az eltartásra, gondoskodásra utal. A férjnek válás esetén nincs joga visszakövetelni a *mahrt*, hisz az éppen arra az esetre szolgál. „*A válás kétszer (megengedett). Akkor azonban vagy meg kell tartani (a feleséget) az elismert módon, vagy el kell bocsátani illendő módon! Az (utóbbi esetben) tilos a (férfiaknak) bármit is elvenniük abból, amit (jegyajándék gyanánt) adtak nekik, - ha csak nem félnek mindketten, hogy nem tartják be Allah előírásait. Ha azonban féltek, hogy nem tartjátok be mindketten Allah előírásait, nem követ el egyikük sem bűnt, ha az asszony valamivel megváltja magát. Ezek Allah előírásai. Ne szegjétek meg azokat! Akik áthágják Allah előírásait, azok istentelenek.*”²⁶³²⁶⁴

A nyugati, vagy adott esetben német vagy magyar hozomány fogalma és gyakorlata ismeretlen az iszlámban, és a *mahr*ral éppen ellentétes irányú az érték mozgása, mint magyar neve is tükrözi, a menyasszony, illetve annak családja hozza és fizeti ki a vőlegény vagy annak családja számára. A kettő közötti különbség a nők szerepének különböző társadalmi megítéléséből következik. Az iszlám korlátozza a nők cselekvőképességét, nem fogadja el házon kívüli mozgásterüket, csak a háztartás és gyermeknevelés feladatát osztja rájuk – teszi ezt a már említett közösségi harmónia érdekében. Ha az asszony cselekvési képessége oly módon korlátozott, hogy házon kívül nem folytathat kereső tevékenységet, az iszlám törvénynek gondoskodni kell a megélhetéséről arra az esetre is, ha nincs férje. Ezt szolgálja a *mahr* intézménye. A 20-21. század fejlett szociális rendszerrel rendelkező mai kisebbségi muszlim társadalmakban, mint Németországban, a *mahr* jelentősége csökkenőben van az ott kötött iszlám házasságok esetében, előfordul, hogy csak néhány aranypérez jelképezi a hagyományos szerepét.²⁶⁵ A németországi kisebbségi muszlim közösségekben ez a hagyomány azért halványult el, mert a nagyvárosokban kevésbé lehet betartani, hogy a feleségek otthon maradjanak, a muszlim asszonyok között is előfordul, hogy vállalnak munkát, különösen a második, harmadik generáció nőtagjai maguk is pénzkeresővé váltak, és már nem szorolnak a *mahr*ra.

Másrészt vannak olyan iszlám országok, amelyeknek a modern jogrendszerében továbbra is fontos szerepet tölt be a *mahr*, a nőkről való gondoskodás, asszonytartás anyagi alapját jelenti. Az iszlám diktálta hagyományos nemi szerepben kevés lehetősége

²⁶³ *Korán*, 1987. 2:229

²⁶⁴ Európában a *mahr* fogalma ismeretlen, ezért a fenti Korán idézetben tévesen fordították a *mahrt* jegyajándéknak.

²⁶⁵ AFSAH, 2020. 6.

volt a feleségnek saját vagyonhoz jutni, hisz ő nem keresett pénzt. Ugyanakkor az iszlámban nem ismert a közös vagyon fogalma. A *mahr* a feleség számára az önálló vagyon alapját jelentette. A házasság felbontása esetén pedig anyagi szükségleteit fedezte az újra-házasodásig. A házassági szerződések ugyanakkor azt is mutatják, hogy a *mahr* a hosszútávú házastársi kapcsolat megőrzését is szolgálta. A *mahr* váláskor való kifizetésének kötelezettsége elriasztotta a férjet a meggondolatlan válástól.

A házassági és vagyonjog állandó reformjai ellenére továbbra sem biztosított jogi szempontból a házasság megszűnése utáni gondoskodás a feleségről. Mindaddig, amíg a házasság utáni vagyonjogban nincsenek más átfogó védelmi mechanizmusok, a *mahr* továbbra is fontos szerepet fog játszani az iszlám házasságokban. A *mahr* funkciójának ismerete lehetővé teszi a *mahr* nemzetközi magánjogba való áthelyezését és a német családjogba való integrálását azokban az esetekben, amikor az iszlám országokból újabban bevándorolt muszlim párok magukkal hozzák a *mahr* körüli vitáikat.²⁶⁶

A *saría* szigorúan kiköti, hogy a férj házassági ajándéka és a nő házasság előtt szerzett vagyona az esetleges válás után is a feleség tulajdona marad. Nincs automatikus vagyonközösség az iszlám házasságban. Úgyszintén a *saría* előírása, hogy a család anyagi biztonságáért csakis a férj felel, a férfi kötelessége az asszony eltartása, ezt az asszony törvényes úton is kiharcolhatja. Ugyanakkor a feleség a saját keresménye felett szabadon rendelkezhet, sem a férje, sem a gyermekei nem tarthatnak rá igényt. A *mahr*hoz csak a feleség férhet hozzá, még a szülei sem.²⁶⁷ Németországban az iszlám joggal ellentétben a közszerzeményi rendszer (*Zugewinnngemeinschaft*) alkalmazandó a házassági vagyonjogban, kivéve, ha a házastársak ettől eltérően állapodnak meg közjegyzői házassági szerződés útján.²⁶⁸

Az iszlám házasságok esetén mindig megegyeznek a *mahr* értékéről, amelyet a férjnek kell kifizetnie a feleségének. Ez általában egy pénzösszeg, de lényegében bármilyen értéket vagy vagyontárgyat elfogadnak *mahr*ként. A német bíróságok is immáron ötven éve szembesülnek a *mahr*ral mint jogi intézménnyel, amelynek megítélése minduntalan problémákat vet fel. Mindenekelőtt nehéz meghatározni pontos funkcióját, és besorolni a német jog fogalomrendszerébe. Nadjma Yassari a *mahr*ról szóló munkájában a *mahr*t mint jogintézményt részletesen elemzi. A tanulmány a *mahr* funkciójára összpontosít, és hogy annak milyen szerepe van az egyes iszlám országok

²⁶⁶ YASSARI, 2014. 4.

²⁶⁷ A Magyarországi Muszlimok Egyházának honlapja.

²⁶⁸ European e-Justice Portal, 2022.

házassági és családjogában. Az elemzés eredményei elősegítik a *mahr* integrálódását a német jogrendszerbe. A témával foglalkozó kutatócsoportot Yassari 2009 óta vezeti, fő célja az iszlám családjog változásainak a kutatása. A *mahr* értéke számos iszlám országban folyamatosan nőtt. Iránban például 1985-ben a *mahr* átlagos értéke 150 aranyérme körül mozgott, míg 2009-ben elérte a 300-450 aranyat. Az ezáltal kiváltott vita a szabályozások szükségességéről ellentmondásos volt. Egyrészt a *mahr*t szükséges rosszként értelmezték, hogy kiegyensúlyozzák a jogokat és köteleességeket. Ennek alapján az iráni törvényhozás 1997-ben törvényt fogadott el, amely szerint az iráni valutában (riálban) fizetett *mahr*t az érvényes piaci árfolyamhoz kell igazítani. Másrészt a magas *mahr*t okolták a növekvő válásokért és a házassági kedv csökkenéséért. Az Egyesült Arab Emírségekben például ez a nézet oda vezetett, hogy a bizonyos összeget meghaladó *mahr* miatti bírósági kereseteket elutasították.

Újabb megfigyelhető tendencia a *mahr* beépülése a német jogba. A nem iszlám jogrendszerű bíróságok, köztük a német bírók is egyre gyakrabban szembesülnek a *mahr* jogintézményével. A leggyakoribb eset, hogy a muszlim házastársak még a kibocsátó országban az iszlám házasságkötéskor megegyeztek a *mahr* összegében, majd váláskor Németországban fordulnak a *mahr* miatt bírósághoz. Az ily módon mozgásban lévő, azaz iszlám bíróság elől német bíróság elé kerülő *mahr* sok fejtörést okoz a német joggyakorlat és elmélet számára. A német joggyakorlatban ismeretlen jogintézményt át kell értelmezni a német jognak megfelelően. Mint házassági vagyoni jogi eszköz, a *mahr* tartásdíjként is felfogható. A másik lehetőség házassági vagyoni jogi megállapodásként értelmezni. Mivel a házasságkötéskor keletkező jogi intézményről van szó, a házasság általános joghatásai közé lehet sorolni. A tartásdíjra és házassági-vagyoni jogi megállapodásra különböző anyagi és formai jellegű szabályozások vonatkoznak, és ezektől a szabályozásoktól függ, hogy a férjnek milyen mélyen kell a zsebébe nyúlnia. Valójában a *mahr* kialakítását és funkcióját tekintve egyik kategóriába sem kényszeríthető. Inkább egy házassági jogi külön szerződés, amely egyedi jellemzőkkel rendelkezik (*sui generis*) és a német jogrendszer vagyoni jogi eszközei mellett szerepelhet. Más szóval a német jog értelmezése szerint az asszony egymás mellett érvényesítheti a *mahr*t, a válás utáni tartásdíjat és a válás utáni közös vagyoneelosztást. Az anyagi követelések felhalmozódásának és a férjre nehezedő aránytalan terheknek az elkerülése érdekében az egyes követelések kiszámításánál a *mahr*t figyelembe kell venni, például, hogy milyen bevételi forrást jelent most, vagy jelentett a házasság alatt. A *mahr* tehát vagyonelemként szerepelhet a német házassági és vagyoni jogi, valamint tartásdíjjal kapcsolatos jogi számítási rendszerben. Ebből

következik, hogy a német családjogban lehetséges idegen családjogi jogintézmények integrálása.²⁶⁹

Az alábbiakban példaként bemutatok pár konkrét németországi bírósági jogesetet a *mahr* megítéléséről. Düsseldorfban a Fellebbviteli Bíróság (*Oberlandesgericht*) elrendelte, hogy egy török férfi 30.000 euró értékű hozományt visszafizessen a volt menyének, valamint kifizesse a *mahrt* – a *saría* értelmében. Kölnben hasonló ítéletet hozott egy bíró. Egy iráni férfinak 600 aranypéNZ értékű *mahrt* kellett kifizetnie volt feleségének – az Iránban érvényben levő *saría* szerint. Münchenben az elsőfokú járásbíró (Amtsgericht) úgy döntött, hogy egy német özvegy az Iránban született férje vagyonának csak egy negyedére jogosult, míg a vagyon háromnegyede a teheráni rokonságot illeti – mivel az iráni férfi nem volt német állampolgár, rá a *saría* vonatkozott Németországban vagyonelosztási kérdésekben is. Hamm város fellebbviteli bírósága 2013 áprilisában megváltoztatta a dortmundi elsőfokú bíróság korábbi ítéletét és elrendelte, hogy a 33 éves iráni férfi 29 éves, szintén iráni volt feleségének 800 arany (Bahar Azadi aranyérmének) megfelelő válási pénzt fizessen tartásdíjként. A házaspár 2001-ben kötött házasságot Iránban, majd Dortmundba emigráltak, német állampolgárságot kaptak, majd 2007-ben különváltak. Az Iránban kötött házassági szerződésükben a férj ígéretet tett 800 arany *mahr* megfizetésére felmerülő igény esetén. Ezért a bíróság elrendelte a fent említett aranypéNZ értékének megfelelő 213.000 euró kifizetését a férfi részéről az asszony számára, amelynek kifizetése az iszlám jog szerint esedékes az általa aláírt házassági szerződés értelmében, függetlenül attól, hogy a pár már német állampolgár.²⁷⁰

Amennyiben egy házasságot az iszlám jog, azaz szunnita-muszlim szertartás szerint kötöttek, felbontható a német jog szerint. Az iszlám jog szerint az asszony csak abban az esetben tarthat igényt a *mahr*ra, ha a férj nyújtja be a válási keresetet. Ugyanakkor, ha a válás a német jog szerint történik, a nő igényt tarthat a *mahr* kifizetésére, akkor is, ha ő kéri a házasság felbontását. A Német Ügyvédi Kamara Családjogi Munkaközössége egy válóperről számol be, amely 2016-ban Hamm város tartományi legfelsőbb bíróságán zajlott le (AZ: 3 UF 262/15). A libanoni származású német állampolgár iszlám jog szerint feleségül vett egy akkor Libanonban élő libanoni nőt. A házasságot mindkét fél részéről a szülők előre elrendezték. A vőlegény Németországból Libanonba repült, az iszlám házasságot házassági szerződéssel is

²⁶⁹ YASSARI, 2014. 5-6.

²⁷⁰ KERN, 2013.

megerősítették, amelyben 15.000 USD összegű *mahr*ról állapodtak meg. 2013-ban a házaspár különvált, 2014-ben a feleség beadta a válókeresetet Németországban és 13.260 euró értékű *mahr* kifizetését követelte a férjtől. A családjogi bíróság kimondta a válást, és a volt férjet kötelezte a *mahr* összegének a megfizetésére, aki panaszt emelt a bírósági döntés ellen, amelyet elutasítottak, és a legfelsőbb bíróság ítélete szerint a házasságot felbontották. Ebben döntő indokként szerepelt a házastársak németországi tartózkodása a válási eljárás idején. Azaz arra hivatkoztak, hogy 2014-ben, a bírósági eljárás megindításakor mindkét fél Németországban tartózkodott és ez jelenleg is fennáll. A házassági szerződésben pedig nem egyeztek meg az iszlám törvények szerinti válásról, viszont a *mahr* összegéről igen, amelynek a célja volt a feleség megélhetésének a biztosítása válás esetén, tehát az jár neki. A *mahrt* a német jog ebben az esetben a válás utáni tartásdíjjal tekinti azonosnak, amely Németországban is szokásos. A döntésben irányadó volt a német családjog, hisz az asszony a házasság, a különélés és a válási eljárás alatt is Németországban tartózkodott. Ezért a német jog nem veszi figyelembe, hogy az iszlám jog szerint a férjnek csak akkor kell kifizetnie a *mahrt*, ha ő kezdeményezi a válást. A német bíróság szerint ez Németországra nem vonatkozik. Az iszlám jog ezen korlátozása nem egyeztethető össze a német családjoggal, illetve a házasság felbontására és asszonytartásra vonatkozó német jogszabályokkal.²⁷¹ Ebben az esetben teljesen összefonódott a két jogrendszer.

Összegzésképpen megállapítható, hogy a *mahr* még ma is kulcsszerepet játszik a klasszikus iszlám házassági jogban, és van rá esély, hogy beépüljön a német- és európai nemzetközi magánjogba, illetve a német családjogba.

2.4.7. Válások – az iszlám és a német jogrendszer ellentmondásos összefonódása

A két vallás, a kereszténység és az iszlám máshogyan viszonyulnak a váláshoz. A kereszténység azt tanítja, hogy a házasság kizárólag két ember, férfi és nő egy életre szóló szövetsége, Isten előtt kötött, és csak ő bonthatja fel. „*Amit pedig Isten tett egyé, azt ember ne válassa szét!*”²⁷² Míg az eredeti keresztény elképzelés szerint a válás nem engedélyezett, addig az iszlám, illetve a Korán engedélyezi a házasság felbontását. „*Ha elváltok asszonyaitoktól és (ők a kiszabott várakozási) idejüket elérték, akkor vagy*

²⁷¹ *Scheidung muslimischer Ehe nach deutschem Recht*. Deutscher Anwalt Verein, Arbeitsgemeinschaft Familienrecht, 2016.

²⁷² Biblia, 2012. Máté 19:6 842.

tartsátok meg őket a megfelelő módon, vagy bocsássátok el őket megfelelően! Ne tartsátok vissza őket kényszerrel, hogy áthádjátok (ezáltal Allah előírásait)!²⁷³

Az iszlám jogban és a német jogban a házasság felbontására vonatkozó szabályozások között jelentős különbségek vannak, az azonosság szinte csak maga a jogkövetkezmény. Míg a német válóper során a felek minden téren egyenlő elbírálásban részesülnek, az iszlám jog szerint nem azonosak a törvényes lehetőségei a nőknek és a férfiaknak a válást illetően – a férj bármikor indoklás nélkül elválhat, míg a feleségnek indokokat kell felhoznia a váláshoz, illetve meg kell szereznie a férj beleegyezését, sőt a *mahr* egy részéről le kell mondania. Az iszlám válásnak ez a két formája abban különbözik, hogy a férj vagy a feleség kezdeményezi-e azt. Itt fontos kiemelni, hogy bizonyos iszlám vallási irányzatok egyáltalán nem engedélyezik a feleség által kezdeményezett válást.

Az iszlám válási folyamatban országonként lehetnek különbségek, itt többnyire a szíriai szokásokat vázoló fel, mivel jelenleg a németországi muszlimok második legnagyobb csoportja a szírek, akiknél a *saría* szerinti válás ma is élő gyakorlat, lakjanak Szíriában, vagy Németországban, avagy mindkét ország bíróságain intézzék válóperes ügyeiket, amely eseteket az alábbiakban be is mutatok.

A legnagyobb németországi kisebbségnél, a törököknél már nem működnek a *saría* bíróságok. A külföldön kimondott válások pedig a török bíróságokon keresztül, a török családjog figyelembevételével érvényesíthetők.²⁷⁴

Szíriában a *talaq* az eltaszító válás vagy egyoldalú válás, amely csak a férj számára megengedett, nem kell hozzá indoklás sem, háromszor kell elismételni az „*Elválok tőled*” kijelentést és létrejön a válás, de csak a várakozási idő leteltével válik érvényessé. A várakozási időn belül még visszaveheti a feleségét a férj. Azon túl megtörténik a válás, amely nem visszavonható. A várakozási idő három menstruációs ciklust jelent. Ha nem menstruál, ez egy évre hosszabbodik meg. Az érvényes válást követően csak akkor házasodhatnak újra, ha az asszony valaki máshoz férjhez megy, és elválik tőle az a férj is, és újra kitűzik a három hónapos várakozási időt. Ha a nő terhes, meghosszabbodik a várakozás a szülésig. Ha meghal a férj, a várakozás négy hónap és 10 nap.

„Az elvált asszonyoknak három havi tisztulást kell kivárniuk. Nem szabad eltitkolniuk azt, amit Allah (az előző házasság gyümölcseként) méhükben teremtett... A

²⁷³ Korán, 1987. 2:231

²⁷⁴ AFSAH, 2020. 77.

férjeiket illeti meg leginkább az, hogy ekkor visszafogadják őket, ha ők ki akarnak békülni. Az asszonyokat ugyanaz a jogszerinti bánásmód illeti meg (férjük részéről), mint amivel ők tartoznak (férjüknek). A férfiak azonban egy fokkal fölöttük állnak. Allah hatalmas és bölcs.”²⁷⁵

A *talaq*-válásra a feleségnek semmiféle ráhatása nincs. Mivel a *talaq*-válással kizárólag a férj élhet, ajánlatos a feleség válásra való jogát bevenni a házassági szerződésbe. 18 év alatti férj nem jogosult a *talaqra*, a feleség eltaszítására – ebben az esetben a bírónak kell közreműködnie. Egyébként is a *talaq* érvényességének feltétele, hogy bíró előtt mondják ki, vagy legalábbis a bíróságon bejegyezzék. A *talaq*-válás nem érvényes, ha részegen, felindultságból, vagy kényszerítés hatására mondta ki a férj. A válás visszavonhatatlan, ha a férj háromszor kimondta a *talaqot*, és ha lejárt az asszony várakozási ideje, vagy ha a házasság nem lett elhálva, vagy a bíróság végérvényesen kimondta a válást.

A *khul* esetében a feleség óhajtja felbontani a muszlim házasság bázisát képező házassági szerződést, amelynek során a feleségnek le kell mondania a *mahr* egy részéről a férje javára. A *khul*-válás közös megegyezéssel történik. *Khul* esetében nem szükséges a nőnek máshoz hozzámenni és elválni ahhoz, hogy az eredeti pár újra összeházasodjon. Tehát a *khult* az asszony is kezdeményezheti, és így elválhat, ha meg tudja indokolni szándékát, és abba a férj beleegyezik. Amennyiben a *kuhl* esetében nincs meg a *mahr* és az eltartás ellenszolgáltatása, azaz a férjnek fizetendő kompenzáció, akkor a nő elesik a *mahrtól* illetve eltartási jogától. A *kuhl*nek is az iszlám bíróság előtt kell lefolynia, vagy a bíróság engedélyét meg kell kapni a kimondásához. Létezik egy harmadik, közös megegyezéssel változat, ennek feltétele a háromhónapos különélés.

Abban, hogy miként ismerik el az iszlám válást Németországban, mérvadó a házasságok állampolgársága és tartózkodási helye a válás idején. Ugyanakkor az alábbi példák igazolják annak előfordulását, hogy sok esetben a döntés a válás elismeréséről esetleges, ötletszerű vagy ellentmondásos. Az Európai Unió Bírósága 2017-ben hozott döntése alapján a *saría* bíróság előtti válásokat nem kell elismerni Németországban.²⁷⁶²⁷⁷

Az asszony válókeresetét a fenti feltételek nélkül is elfogadhatja az iszlám bíróság a férj betegsége esetén, amennyiben az gátolja az asszonyt a gyermeknevelésben, illetve a férj pszichés betegsége esetén is, amennyiben a házasságkötés előtt erről nem tudott az

²⁷⁵ *Korán*, 1987. 2:228

²⁷⁶ EuGH-Urteil, 2018.

²⁷⁷ Court of Justice of the European Union, 2017.

asszony. A nő akkor is elválhat az iszlám bíróság előtt, ha a férjét három éven túl terjedő börtönbüntetésre ítélték, illetve, ha nem teljesíti eltartási kötelességét. Az asszony válókeresetet terjeszthet be, ha a férje kegyetlenül, durván bánik vele.²⁷⁸ Itt is érvényesül a közösségi harmóniára való törekvés,²⁷⁹ annak ellenére, hogy a Koránban a következő szerepel. „*A férfiak fölötté állnak a nőknek... amiatt, amit javaikból a (nőkre) költenek... A jóra való asszonyok engedelmesek... Akiknek nyakaskodó természetét féltitek, azokat intsetek meg, kerüljétek őket a (házastársi) ágyakban és lássátok el a bajukat!*” (Korán 4:34)²⁸⁰

Az alábbi esetben egy német bírónő túlzott buzgalma, hogy döntéséhez figyelembe vegye az iszlám jogot, nem végződött szerencsésen. 2007 márciusában a Frankfurti Családjogi Bíróságon Christa Datz-Winter bíró a Koránból idézett egy válóperben. A 26 éves német nő azért fordult a bírósághoz, mert marokkói férje rendszeresen verte. Bár a rendőrség elrendelte a férj távoltageését a feleségétől, az folytatta a bántalmazását és gyilkossággal is megfenyegette. Bár a tényeket nem vonta kétségbe, Datz-Winter bírónő mégis elutasította a válás kimondását, azzal érvelve, ha egy német nő egy muszlim férfihoz megy feleségül, tudnia kell, mit vállal magára. Ítéletében idézte a Korán 4. szúra 34. versét. Az ítélet akkora felháborodást keltett, hogy a bírónőt eltávolították az ügyviteltől.²⁸¹

A szíriai iszlám törvények szerint a válás után általában az asszony kapja meg a gyermek közvetlen felügyeleti jogát, de ezt elveszíti, ha férjhez megy újra egy olyan férfihoz, aki nincs rokonságban a gyermekkel. Akkor is elveszíti a gyermekfelügyeleti jogát, ha a gyerek 7, vagy 9 éves, vagy nagykorú – ez különböző a jogi iskolák esetében. Szíriában általában a gyerek 15 éves korában kérheti az apa a gyermek felügyelet jogát. A lányok eltartásáért férjhezmenetelükig, a fiúk eltartásáért első keresetükig az apa a felelős. Amennyiben ezt nem tudja teljesíteni, a feladat az apjára (a gyermekek nagyapjára) vagy más apai ági örökösre hárul. A szíriai iszlám jog nem ismeri az örökbefogadás intézményét. Ha a szülők nem házasok, a gyermek eltartását az anyai nagyapának, vagy a legközelebbi férfirokonnak kell vállalni az iszlám jog szerint. Az iszlám a közösségi harmóniára törekszik, senkit nem hagy az utcán, sem árvaságban. A családnak és általában a közösségnek minden helyzetben megvannak a kötelességei.

²⁷⁸ Islamische bzw. muslimische Scheidung: Wird sie in Deutschland anerkannt? 2023.

²⁷⁹ AFSAH, 2020. 73-75.

²⁸⁰ Korán, 1987. 4:34

²⁸¹ KERN, 2013.

Ezért nincsenek, vagy legalábbis nem jellemzőek sem koldusok, sem hajléktalanok az iszlám országokban. Az elhunyt örökségét az özvegy, a gyerekek és a szülők között a temetés, adósság és végrendeleti hagyaték levonása után lehet elosztani. A férfiak kétszer annyit örökölnek, mint a nők. Az utóbbi nem haladhatja meg a teljes örökség egyharmadát. A házastársak kölcsönösen örökölnek egymástól, a férfi az örökség negyedét, az asszony(ok) az egynyolcadát. Visszavonhatatlan válás esetén a volt házastársat nem illeti örökség.²⁸²

Az iszlám jog gyakran beépül a német jogrendszerbe a polgári válóperek esetében, azaz a német és az iszlám jog összeegyeztetése figyelhető meg a németországi iszlám válásoknál. A válási ítélet meghozatalakor a bírók egyre gyakrabban hivatkoznak az iszlám jogra, vagy alkalmazkodnak ahhoz, amennyiben a felperes, vagy az alperes muszlim. Ezt az eljárást gyakran illetik kritikával a német jogi szakértők, amennyiben a német jogrendszert teljesen háttérbe szorítja a *saría*, és az esetek az iszlám jog veszélyes beavatkozását jelenthetik a német jogrendszerbe. Ugyanakkor arra is sok példa van, hogy a német bíróságok válási ítéletei éppen igyekeznek kizárni az iszlám jogot, nem veszik figyelembe a *saría* bíróság döntéseit. Általánosságban megfigyelhető a következetlenség, a német bíróságok zavara, az ügyek túlbonyolítása és a különböző bíróságok egymással szembeni, ellentétes ítéletei.

A németországi Észak-Rajna-Vesztfáliában egy fellebbviteli bíróság az iszlám *saría* alapján döntött egy válóperben. Hamm város fellebbviteli bírósága úgy rendelkezett, hogy ha a felek korábban egy iszlám országban iszlám jog szerint kötöttek házasságot, majd később Németországban nyújtanak be válási keresetet, a válásnak a *saría* által eredetileg megállapított jogi szabályok szerint kell lezajlania. Az eset során egy 23 éves iráni nő 2009-ben a *saría* szerint kötött házasságot Iránban egy 31 éves iráni férfival. Később kivándoroltak a németországi Essenbe, ahol egy lányuk született, majd 2011-ben kezdődött a válóper. Az esseni elsőfokú bíróság engedélyezte a válást 2012 novemberében, de a férj fellebbezett a döntés ellen. Hamm város fellebbviteli bírósága az asszony mellett foglalt állást. A bíróság kimondta, hogy az asszony törvényesen jogosult a válásra, mert a férj megsértette az iszlám házassági szerződést, amennyiben hat hónapon át elmulasztotta a feleség számára nyújtandó anyagi támogatást. Tehát a német bíróság ítélete az iszlám jog szerint született, függetlenül attól, hogy a házaspár már Németországban élt a döntés meghozatalakor.²⁸³ Ez az ítélet újabb hosszútávú vitát váltott

²⁸² MÖLLER, 2017.

²⁸³ KERN, 2013.

ki az iszlám szerepéről a német jogrendszerben. Az ítélet támogatói szerint a döntés jogos és következetesen megfelel a polgári törvénykönyv bevezető törvényének (*Einführungsgesetz zum Bürgerlichen Gesetzbuche*), amely kijelenti, a házasság annak az országnak a jogrendszere alapján érvényesül, ahol a házasságkötés megtörtént. Az ítélet kritikusai szerint viszont a német bíróságnak nem feladata, hogy beleássa magát a *saría* rejtelmes mélységeibe, és beemelje azt a német joggyakorlatba.

A fenti ítélethozatalnak éppen a fordítottja esett meg 2017-ben, amikor az Európai Unió Bírósága nem ismerte el egy német állampolgárságú szíriai házaspár iszlám jog szerinti, Szíriában kimondott válását. Az Európai Unió Bírósága kifogásolta a férj válásra vonatkozó egyoldalú szándéknyilatkozatát az iszlám bíróságok előtt. Az asszony kérelmezte a müncheni Legfelsőbb Területi Bíróságnál, hogy a szíriai *saría* bíróság előtti egyoldalú válását ne ismerje el a német jog. A legfelsőbb bíróság elutasította a kérelmet, ekkor az Európai Unió Bíróságához fordult, amely semmisnek nyilvánította a válását. A házaspár 1999-ben házasodott össze iszlám törvények szerint a szíriai Homszban. A férj 2013. május 19-én nyújtotta be a szíriai *saría* bíróság elé válási keresetét. A feleség aláírta a nyilatkozatot, és a *saría* bíróság kimondta a válást. 2013-ban a volt férj a müncheni bíróságnál kérelmezte a Szíriában az iszlám bíróság által foganatosított válás elismerését. A legfelsőbb bíróság helyt adott a kérelemnek. 2014. február 18-án a volt feleség azzal a kérelemmel fordult a német bírósághoz, hogy a válás elismerését érvénytelenítsék, mert bizonyos feltételek hiányoznak hozzá. A legfelsőbb bíróság azzal az indokkal utasította el az asszony kérelmét, hogy a Róma III. rendelet előírásai alkalmazhatók a *saría* bíróság előtti válásokra is. Noha a Róma III. rendelet (1259/2010) az Európai Unión belüli válások előírásait tartalmazza, valamint az európai válások elismerésének feltételeit más európai uniós országokban, nem pedig egy harmadik országban, adott esetben Szíriában. Az Európai Unió Bírósága viszont tagadta a Róma III. alkalmazását a nem állami válások esetében. Így végül is a legfelsőbb bíróság döntése a *saría* bíróság előtti válás elismeréséről nem bizonyult helyesnek. A fentiek értelmében az Európai Unió tagállamainak bíróságai 2017-től már nem kötelezhetők egy *saría* bíróság előtti válás elismerésére. A Róma III. rendelet ugyanis nem határozza meg a nem állami válásra alkalmazandó jogot. Az Európai Unió Bíróságának döntése²⁸⁴ alapján a *saría* bíróság előtti válásokat nem lehet elismerni Németországban.²⁸⁵

²⁸⁴ Court of Justice of the European Union, 2017.

²⁸⁵ EuGH-Urteil, 2018.

A fenti esetekben előállt egy paradox helyzet, amely szerint az iszlám házasság elfogadható Németországban, amennyiben azt egy olyan országban kötötték, ahol a *nikah* hivatalosan elfogadott, de az iszlám válás nem.

Németországban nem csak az iszlám házasságkötés és válás, de a keresztény egyházi esküvő sem elfogadott polgári jogi értelemben – ahogy Magyarországon sem. Jelenleg mégis kialakulhat a következő paradox helyzet, amennyiben a felek egy olyan országban kötöttek iszlám házasságot, ahol az az állam szemében is érvényes, és a későbbiekben a házasságot szintén az iszlám jog szerint külföldön felbontották. Ilyenkor a Németországban élő házaspár esetében a házasságkötés felbontása nem következhet be a családjogi bíróság előtt, csak az iszlám jog szerint megy végbe a válás, a házasfelek jogilag nézve továbbra is házasok maradnak – mivel az iszlám házasságkötést igen, a válást viszont nem ismeri el a német állam. Ugyanis amennyiben a házasságot kizárólag az iszlám jog szerint kötötték, akkor a válási eljárást is e szerint kell lefolytatni. Noha az asszony az iszlám jog szerint nincs teljesen kiszolgáltatva a férjének válás esetén, de a német jogtól semmiféle védelemre nem számíthat, amelynek elsősorban az eltartási- és gyermeknevelési jogra vonatkozóan lehetnek következményei. Amennyiben egy muszlim és egy német iszlám jog szerint köt házasságot, válás esetén rájuk is az iszlám törvények lesznek érvényesek.²⁸⁶

2.5. Részösszegzés

Mivel Németország nem volt gyarmattartó nagyhatalom, a 20. században túlnyomóan európai, illetve törökországi bevándorlók érkeztek az országba – eltekintve nem túl nagyszámú észak-afrikai (tunéziai és marokkói) és közel-keleti munkavállalótól. Az 1950-es évek második felétől felerősödött a szervezett bérmunkás-bevándorlás Németországba, de a csoportok egy-két év után váltották egymást. Az 1960-as években kétoldalú munkaerő-toborzási szerződéseket kötött Németország európai országokkal, valamint 1961-ben Törökországgal. 1973-ra Törökországból áradt Németországba a legtöbb munkaerő, noha a válság és a recesszió miatt a német kormány a vendégmunkások fogadását felfüggesztette, ugyanakkor fogadta a már bent lévők családtagjait. A családgyesítésekkel kialakult a láncmigráció. 1991-től a külföldi munkavállalók bizonyos feltételekkel német állampolgárságért folyamodhattak. 2000-ben új állampolgársági törvényt hoztak a Németországban született külföldi származású

²⁸⁶ LEMMEN, 2001.

gyerekek számára. A 2010-es években, különösen a 2015-ös menekültválsággal több mint egy millió muszlim telepedett le Németországban, ekkortól a törökök után a sírek lettek a második legnagyobb muszlim kisebbség. A 21. századra Németország bevándorlóország lett (*Einwanderungsland*), jelenleg is a különböző német fórumokon fő téma a bevándorlók, különösen a muszlimok integrációja.

Körülbelül 5,3 millió muszlim él Németországban. A németországi muszlim közösségek változatosak, Törökországból, Pakisztánból, valamint különböző arab és észak-afrikai országokból származnak. A németországi muszlimok legnagyobb részben szunniták (70%), mellettük síiták (20%) és aleviták (10%) is színesítik a németországi muszlim közösséget. A legnagyobb csoportot a Törökországból érkező muszlimok alkotják, de sokan származnak Szíriából, Libanonból és Afganisztánból. Ezek a közösségek kulturális központokat és mecseteket alapítanak Németország-szerte, amelyek mindegyike különféle iszlám hagyományokat tükröz.

Általánosságban kijelenthető, hogy a németországi muszlimok ragaszkodnak a hagyományos iszlám házassági szokásokhoz, bár a kulturális háttértől függően előfordulhatnak eltérések. A *nikah* szertartást egy imám vezeti, amely során a házasulandó pár fogadalmat tesz, és aláírja a házassági szerződést. A *nikah* előtt megállapodás születik a családok között a *mahr*-ról, amelyet ezt követően a szerződésbe foglalnak. A *mahr* Németországban az iszlám házasság egyik fontos aspektusa, amely hagyományos követelményként és a menyasszony anyagi védelmének egy formájaként is szolgál, és jellemzően egy előre meghatározott pénzüsszeget takar.

Az iszlám házassági jogot Németországban gyakran a közösség keretein belül alkalmazzák, és a német jog szerint nem kötelező erejű. A párok általában polgári házasságot is kötnek a vallási szertartás mellett, hogy megfeleljenek a német törvényi követelményeknek.

A német polgári törvénykönyv és az iszlám jog több szempontból összeegyeztethetetlen elveket, szabályokat foglal magában, ugyanakkor Németországban lehetővé teszi bizonyos vallási gyakorlatok és szokások tiszteletben tartását. Az iszlám házasságot, a *mahr*t és az iszlám válást a német jog csak bizonyos mértékig ismeri el hivatalosan. A német bíróságok kimondták, hogy az iszlám házasságot, amelyet egy olyan országban kötöttek, ahol az hivatalosnak számít, el lehet ismerni, amennyiben az megfelel a német jog követelményeinek. A *mahr*ra a német bíróságok is kötelező erejű jogintézményként tekintenek. Az iszlám válást a német jog általánosságban nem ismeri

el. Ugyanakkor német bíróságok elismerik az iszlám bíróság által hozott válást, ha az megfelel a német jog követelményeinek.

Összességében egy iszlám házasságkötés Németországban a hagyományos iszlám gyakorlatok és a német jogi formalitások ötvözete. A párok általában az iszlám *nikah* szertartást és polgári szertartást is megtartják, hogy biztosítsák a házasság kulturális és jogi elismerését egyaránt.

3. Albánia

Az európai iszlám vizsgálatok érdekes színfoltot jelentenek a Balkán muszlim népességű országai, elsősorban Albánia, Koszovó és Bosznia-Hercegovina, ahol az Oszmán Birodalom térhódítása miatt már évszázadokkal ezelőtt meghonosodott a vallás. Bár a köztudatban a Balkán elsősorban a délszláv népek által lakott területet jelenti, az albánok kivételt jelentenek az etnikumukat és a nyelvüket is tekintve. A tudomány jelenlegi állása szerint az albánok nagy valószínűséggel az ókori illírek leszármazottai, nyelvük pedig igazi kuriózum: az indoeurópai nyelvcsaládba tartozik, viszont annak teljesen külön ágát képviseli, mivel nem rendelkezik közelebbi rokonnyelvvvel. Az albánoknak két népcsoportja létezik, amelyek külön nyelvjárást beszélnek, északon a *geget*, délen pedig a *toszkot*. A mai albán irodalmi nyelv a *toszkon* alapul, de sok elemet átvettek *gegből* is.²⁸⁷ Az albánok nem csak Albániában élnek, hanem a környező országokban is. Albánia mellett Koszovó is albán muszlim többségű ország. Albán nemzetiségű muszlimok még élnek Szerbiában, Macedóniában és Montenegróban.²⁸⁸ Albánia a vallási hovatartozás szempontjából is különbözik a szomszédos államoktól, mivel az albániai népesség négy fő vallási felekezethez tartozik. A 2011-es népszámlálás eredményei alapján az albánok 56,7%-a vallja magát muszlimnak, ezen felül 2,1%-a pedig a *bektasi szúfi* rend követőjének, 10%-a római katolikusnak, illetve 6,8%-a ortodoxnak.²⁸⁹ A vallási és etnikai hovatartozást tekintve az északi *gegek* inkább szunnita muszlimok vagy katolikusok, a déli *toszkok* pedig jellemzően a *bektasi* irányzat és az ortodoxia hívői. A mai albán állam a *laïcité* francia modellt követi: nincsen egy meghatározott hivatalos államvallás, ugyanakkor tiszteletben tartják a vallások egyenlőségét és intézményi függetlenségét.²⁹⁰

Jelen fejezetben az albániai iszlám vallást fogom górcső alá venni, először a történeti háttér áttekintésével, majd a muszlim közösség aktuális helyzetének bemutatásával. Végül pedig arra szeretnék választ kapni, hogyan és mennyire szigorúan alkalmazzák az albániai muszlimok a *saría* házassági jogi szabályait. Az albániai iszlám vallás vizsgálatok azért tartom fontosnak az albániai muszlimok történetének részletes feldolgozását, mert az ország történelme során betöltött szerepük meghatározta egyrészt

²⁸⁷ KEMENSZKY, 2010. 448-449.

²⁸⁸ BLUMI, KRASNIQI, 2015. 475.

²⁸⁹ CIA Word Factbook: *Albania*, 2019.

²⁹⁰ ELBASANI, 2010. 4.

a nemzeti identitásuk alakulását, másrészt pedig a vallási, azon belül is az iszlám házassági joghoz való viszonyukat.

3.1. Muszlimok a Balkánon, különös tekintettel Albániára

A különböző hódítások ellenére az albán törzseknek az évszázadok folyamán sikerült megőrizniük törzsi közösségeiket, ugyanakkor állandó rivalizálás jellemezte őket. A széthúzásnak az egyik elsődleges oka a vallási megosztottságuk volt – a római katolikus és a görögkeleti albán fejedelemségek gyakran harcoltak egymás ellen. Az egység hiánya egyszerűvé tette az Oszmán Birodalom számára a Balkán meghódítását a 15. századra. Az oszmánok Albániát beolvasztották a birodalom közigazgatásába, két szandzsákra és tíz vilajetre osztották, melyeket török főurak irányítottak.²⁹¹ Ezzel egyidejűleg elkezdődött az albánok iszlamizálása is. Az albán függetlenséget pár évre kiharcoló nemzeti hős, Szkander bég 1468-ban bekövetkező halálát követően ténylegesen kezdetét vette az oszmán hódoltság kora.

Az Oszmán Birodalomban a társadalom egyrészt a vallási hovatartozás, másrészt a társadalmi osztályok szerint oszlott meg. Az alávetett népek áttért muszlim tagjai adókedvezményekben részesültek, sőt az iszlámra áttért családokat nem kötelezték a 17. századtól bevett ún. *devşirmére*, azaz gyerekadóra sem. Ez azt jelentette, hogy török hivatalnokok néhány évente körbejárták az alávetett területeket, és egy-egy fiúgyermeket elszakítottak családjuktól, hogy Anatóliába vigyék őket és az iszlám tanításai szerint a Birodalomhoz hű janicsárokat képezzenek belőlük. Bár az Oszmán Birodalomban a hivatalnokok érdem szerint léphettek előre, a legtöbb posztot csak az iszlám hívei tölthették be.²⁹² Ezek az intézkedések, illetve az erőszakos iszlamizálás vezettek ahhoz, hogy az albánok mintegy kétharmada áttért a szunnita iszlám hitre.²⁹³

Az oszmán időkben erősödtek meg Albániában a *szúfi* rendek,²⁹⁴ azok közül is különösen a *bektasi* irányzat, amelynek ma Tirana a központja.²⁹⁵ A *bektasi* rend hivatalosan az iszlám szunnita ágához tartozik, azonban tanait tekintve közelebb áll a síita iszlámhoz. Merített a kereszténység hitelveiből, de indiai és iráni misztikus mozgalmak

²⁹¹ RÉTI, 1991. 18-21.

²⁹² KEMENSZKY, 2010. 453.

²⁹³ HEKA, 2013. 46.

²⁹⁴ *Szúfizmus*: az iszlám misztika hiedelem- és szokásrendszere.

²⁹⁵ A bektasi rend központja 1925-ben került Tiranába, bár még ma is vitatott az albán és a török követők között, hogy hol van a rend valódi központja: Tiranában vagy a rend alapítójának a szülőhelyén, az anatóliai Haddzsi Bektasban (Hacıbektaşban), amelyet a nevére kereszteltek át.

is hatást gyakoroltak rá. A *bektasi* irányzat előírásai nagymértékben eltérnek a hagyományos iszlám tanításoktól és vallásgyakorlattól. A teljesség igénye nélkül néhány példával ismertetem a fontosabb különbségeket. A *bektasi* hívők a ramadán helyett Ali fiainak tiszteletére böjtölnek, továbbá csak napkeltekor és napnyugtakor imádkoznak a napi ötszöri ima kötelezettségével szemben. Fő vallási vezetőik, a *babák* tartják az istentiszteleteiket, ahol a nők és a férfiak vegyesen foglalnak helyet. A nőknek nem teszik kötelezővé a kendő viselését, illetve a nők és férfiak minden szempontból egyenlőek és ugyanazok a jogok illetik meg őket. A fentiekén kívül még az alkohol fogyasztását sem tiltják. Elismerik a tizenkét prófétát, Mózeszt, Máriát és Jézust, illetve több szentet. Valószínűleg az indiai hatás miatt a lélekvándorlásban is hisznek.²⁹⁶ Érdekesség, hogy Gül Baba is a *bektasi* rend tagja volt, akinek végső nyughelye a budai Rózsadombon található.²⁹⁷

A Balkán népeire és különösen az albánokra jellemző, hogy a nyugat- vagy még a kelet-európaiakhoz képest is később ébredtek nemzeti öntudatra. Ennek összetett és többértékű okai voltak. Az albánok többsége az azonos vallás miatt részben közösséget vállalt a megszálló törökökkel, illetve ragaszkodott a muszlimoknak járó privilégiumokhoz. A vallási megosztottság, a törzsi ellentétek, a paraszti lakosság elmaradottsága és a hegyekben való elszigeteltsége is mind hozzájárultak, hogy a 19. század első felében a kisebb autonómiát követelő felkeléseiket leverték, és csak 1878-ban alakult meg az albán bégeket, kereskedőket és értelmiségieket tömörítő nemzeti ellenállást összefogó Prizreni Liga, amelynek eredeti célja még akkor sem a függetlenség volt, hanem a széthulló Oszmán Birodalomban nekik járó kiváltságok megőrzése. Csak az utolsó programjuk fogalmazta meg az Oszmán Birodalomtól való elszakadást. Bár a Liga a kezdetben sikeresnek bizonyult, 1881 végére az oszmánok mégis leverték a lázadásait és felszámolták a Prizreni Ligát. Ennek ellenére az albánok nem mondtak le nemzeti törekvéseikről, több felkelésben részt vettek és a 20. század első éveiben elkezdtek politikai köröket szervezni, illetve fejleszteni az albán irodalmi nyelvet. Végül 1912-ben alakult meg a független albán állam, viszont az albánoknak majdnem a fele a határokon kívülre szorult. Az albánok nemzeti mozgalmá abból a szempontból kuriózumnak tekinthető, hogy mind az iszlám, mind a katolikus és az ortodox vallásúak csatlakoztak hozzá, vagyis a nemzet és a vallás nem olvadt egybe, mint más Balkán országok esetében. A mai albán társadalomra is igaz, hogy a vallási

²⁹⁶ KEMENSZKY: *i. m.* 465-468.

²⁹⁷ Gül Baba Örökségvédő Alapítvány honlapja

megosztottság ellenére a nemzeti összetartozás és az egymás iránt tanúsított tolerancia jellemezi.²⁹⁸

Az albán államiság létrejöttekor nem jelöltek ki hivatalos államvallást, hanem létrehoztak három nemzeti egyházszervezetet. Az albán Muszlim Közösség (*Xhemijeti Islamije*) 1923-ban nyilvánította ki függetlenségét az Oszmán Kalifátustól, mivel az albánok minden kapcsolatot meg szerettek volna szüntetni a hanyatló Oszmán Birodalommal, illetve céljuk volt, hogy saját nemzeti vallási közösségeket hozzanak létre.²⁹⁹ Eleinte a *bektasi* rend is a Muszlim Közösség tagja volt, viszont a későbbiekben teljesen autonóm csoporttá vált saját vezetéssel és alapszabállyal.³⁰⁰ Az Ortodox Keresztény Egyház szintén függetlenítette magát az isztambuli pátriárkától. Az Albán Katolikus Egyház viszont megtartotta szoros viszonyát a pápával. Az albánok vallási hovatartozását tekintve ekkor a szunniták tették ki a népesség 55%-át, a *bektasi* rend követői a 15%-át, az ortodoxok a 20%-át, a katolikusok pedig a 10%-át. A négy fő vallás mellett a török időkben több szúfi rend is meghonosodott az országban, de közel sem terjedtek el olyan széles körben, mint a *bektasi* irányzat.³⁰¹

A két világháború között egy tekintélyes albán földesúr, Ahmet Zogu ragadta magához a hatalmat először belügyminiszterként, majd a köztársaság elnökeként, 1928-ban pedig királlyá koronáztatta magát. Ezután került sor az új szekularizált polgárjogi kódex hatályba lépésére, amely szerint a pénteki szabadnapot eltörölték, a többnejűséget betiltották, és megváltoztatták a házassági és öröklési jogot. Az új szabályok feszültségeket keltettek, különösen a vidéki konzervatív muszlimok körében. Az államhoz hű albán Muszlim Közösség viszont elfogadta a reformokat. A szekularizált Albániában a muszlim klérusnak már nem volt beleszólása a közéletbe. A kádik számára ez komolyan érzékelhető változásokat hozott, mivel az Ottomán megszállás hosszú évszázadai alatt bírökként, jegyzökként és vallási hivatalnokokként jártak el, akik a házasságkötéseket, a születéseket, az elhalálozásokat és a közvitákat kezelték. A kormány nagymértékben csökkentette az iszlám szerepét az országban, ugyanakkor támogatta a Muszlim Közösséget abban, hogy az iszlám egyetlen hivatalos vallási képviselője és irányítója legyen Albániában.³⁰²

²⁹⁸ HEKA, 2010. 144-146.

²⁹⁹ CLAYER, 2008. 129.

³⁰⁰ ELBASANI, 2010: *i. m.* 6.

³⁰¹ KEMENSZKY: *i. m.* 470-471.

³⁰² JAZEXHI, 2017. 51-52.

Annak ellenére, hogy I. Zogu király muszlim volt, a katolikus Apponyi Geraldine magyar grófnőt vette feleségül 1938-ban, akinek nem kellett áttérnie férje vallására, de házasságukat az iszlám szerint kötötték. A tiranai házasságkötést az utolsó budai főmufti, Durics Hilmi Huszein vezette le, aki szoros barátságban állt a királlyal.³⁰³

1939-ben az olaszok kapitulációra szerették volna kényszeríteni az uralkodót, aki elmenekült az országból. Ezt követően az olaszok megszállták Albániát, majd 1941-ben hozzá csatolták a környező albán lakta területeket, Koszovót, Nyugat-Macedóniát és Montenegró déli sávját, létrehozva Nagy-Albániát, a tengelyhatalmak egyik bábállamát. Ekkor egy állam fennhatósága alá került az összes albánok lakta terület. A Muszlim Közösség vezetői, akik eddig Zogu királyhoz voltak hűségesek, szövetséget kötöttek a tengelyhatalmakkal: a fasisztákra és Mussolinira az afrikai muszlimok megmentőjeként tekintettek, míg a briteket az iszlám és a muszlimok ellenségeinek tartották. Azokat az imámokat, akik nem értettek egyet a Muszlim Közösség fasisztabarát politikájával, bebörtönözték és eltávolították a Közösség szervezetéből.³⁰⁴

A második világháború alatt a kommunista partizán ellenállóknak – akik már 1941-ben létrehozták az Albán Kommunista Pártot³⁰⁵ – végül sikerült felszabadítaniuk az országot 1944-ben, viszont az önálló államnak már nem volt része se Macedónia albánok lakta nyugati része, se Koszovó. Két évvel később kikiáltották a népköztársaságot, majd Enver Hodzsa pártfőtitkár vezetésével elkezdtek kiépíteni a szocializmust és a Balkán legelnyomóbb diktatúráját.³⁰⁶

A szocialista blokk kommunista államait az erős vallásellenesség jellemezte a marxi dialektikus materializmuson alapuló ateizmus alapján. A vallási üldöztetés már rögtön a hatalomátvételt követően megkezdődött.³⁰⁷ A Muszlim Közösség vezetőjét elbocsátották, és Enver Hodzsa támogatójával helyettesítették. Egy kivétellel betiltották a muszlim lapokat, a közösséget teljesen elszigetelték a muszlim világgal való kapcsolattartástól és szigorúan ellenőrizték az összes tevékenységüket az újonnan létrehozott Egyházi Ügyek Bizottsága által. Az imámok és muftik tevékenységét ellehetetlenítették, a hívőket pedig úgy megfélemlítették, hogy nem mertek mecsetbe járni. A pénteki szertartásokra, amelyeket párthivatalnokok cenzúráztak, az imámoknak külön engedélyt kellett kérniük a kommunista hivataloktól. Mindemellett az Albán

³⁰³ LIPPAY, 1938. 1.

³⁰⁴ JAZEXHI, 2017: *i. m.* 52-53.

³⁰⁵ RÉTI: *i. m.* 40.

³⁰⁶ DIENES, 2004. 26-27.

³⁰⁷ KEMENSZKY: *i. m.* 478.

Munkáspárt minden fronton propagandaháborút indított a vallások ellen. Az embereknek meg kellett változtatniuk iszlám nevüket. A muszlim vallási vezetőket reakciósként és burzsoáként bélyegezték meg, sokukat bebörtönözték, sőt kivégezték. A kormány 1964-ben bezáratta az utolsó *medresét* (iszlám iskolát) Tiranában, majd összegyűjtötte az összes arab írásjelekkel íródott könyvet, hogy kartonként újrahasznosítsák őket. Az Albán Munkáspárt az utolsó csapást 1966-ban mérte a vallásokra, amikor egy tömegekhez intézett nyílt levélben elítélte a vallásokat, és arra szólította fel az embereket, hogy támadják meg a vallási intézményeket. Ekkor már csak hat mecset működött az országban. A Muszlim Közösség vezetője 1967 februárjában arra utasította az imámokat, hogy ne viseljék tovább a vallási öltözetüket és adják át az imádkozó helyeket és *türbéket* (szent sírokat) a népnek. A mecsetek csak péntekenként és hivatalos ünnepeken lehettek nyitva, nem lehetett semmilyen vallásos eseményt szervezni, végül az *adhan* (imára hívás) már péntekenként sem volt engedélyezett. 1967 áprilisában a Népgyűlés elnöksége elrendelte, hogy a vallási intézmények összes tulajdonát adják át a Kommunista Párt szövetkezeteinek és bizottságainak. Az 1967-es „kulturális forradalom” kínai mintára ment végbe. Az 1976-os alkotmány 37. cikke alapján Albánia a világ első hivatalosan is ateista állama lett: „Az állam nem ismer el semmilyen vallást, és támogatja az ateista propagandát annak érdekében, hogy az emberekben kialakítsa a tudományos materialista világ szemléletét.”³⁰⁸ Az 1977-es büntető törvénykönyv szerint a vallásos irodalom birtoklását és az istentisztelet bármely formáját háromtól tíz évig terjedő szabadságvesztéssel büntették, vagyis gyakorlatilag teljesen betiltották a vallási tevékenységet. Az Albán Muszlim Közösség megszűnt létezni, a muszlim kulturális és rituális hagyományok gyakorlatilag elvesztek az 1990-ig tartó, több mint húszéves üldöztetés folytán. Persze néhány túlélő imám titokban továbbra is tartott istentiszteletet az otthonaikban zárt csoportoknak.³⁰⁹ Fontosnak tartom megjegyezni, hogy az albánok által hangoztatott vallási tolerancia részben abból is fakad, hogy a kommunista rezsim alatt az összes vallási közösséget ugyanúgy elnyomták, így egyfajta szolidaritás alakult ki egymás iránt.

A kommunista rezsim bukásával 1990 decemberében visszaállították a vallásszabadságot. A hívők már novemberben ezrek részvételével katolikus misét tartottak Shkodrában, majd pár héttel később, november 16-án 60.000 muszlim gyűlt össze a szintén shkodrai Lead mecsetben (*Xhamia e Plumbit* – magyar nyelven Ólom-

³⁰⁸ ANDERSEN, 2005. (ford. Baranyi Emese Zsuzsanna)

³⁰⁹ JAZEXHI, 2017: i. m. 54-56.

mecset), ahol deklarálták az Albánia Muszlim Közösségének (a továbbiakban: AMK) újbóli felállítását. Az összes vallási szervezet, köztük az AMK is többretű nehézségekbe ütközött az anyagi és szellemi struktúrájuk újjáépítése során. Az AMK-nak nem volt semmilyen tulajdona, infrastruktúrája, költségvetése és valójában hívei sem, mivel a több évtizedes üldöztetés és elnyomás következtében az albánok új generációja már nem tartotta magát muszlimnak, annak ellenére, hogy apáik még azok voltak. Bár a mecsetek kapui 1991-ben kinyíltak, az emberek többsége nem tudta, hogy kicsoda Allah és Mohamed. Tehát az AMK-nak gyakorlatilag a semmiből kellett újból létrehoznia a vallási vezetéshez nélkülözhetetlen feltételeket: szüksége volt mecsetekre, iszlám iskolákra (*madrasszákra*) és legfőképpen hívőkre. Ezeket a feltételeket csak külföldi támogatásra támaszkodva tudta megteremteni.³¹⁰ A rendszerváltozást követően számtalan külföldi (pl. török, európai, arab, amerikai) nonprofit szervezet jelent meg az országban, de az AMK közvetlenül is kapott támogatást az arab országokon (pl. Szaúd-Arábia, Kuvait, Egyiptom, Egyesült Arab Emírátságok, Líbia, Jemen, Algéria) kívül Törökországtól, Irántól, Pakisztántól és Malajziától is. Imámokat és tanárokat képeztek ki, hogy hirdessék az iszlámot Albánia-szerte. A szaúdiak az albán nyelvre lefordított Koránt terjesztették az országban, muszlim szervezetek kórházakat, egészségügyi központokat és vízellátást építettek ki. Hogy biztosítsák a jövő számára a vallási vezetőket, fiatal albánoknak ösztöndíjakat ítélték meg, hogy arab egyetemeken tanulhassanak. Emellett egyre több *medresze* alakult szintén külföldi forrásokból, amelyek egy része ma sem tartozik az AMK felügyelete alá, hanem pl. a török Gulen Mozgalomhoz kapcsolható alapítványok működtetik őket.³¹¹ Kiemelendő, hogy a rendszerváltozás óta Albániában rengeteg új mecset épült, szintén külföldi finanszírozásból, kezdetben jellemzően az arab államok voltak a donorok, a 2000-es évektől pedig inkább Törökország. Ma már több mint 500 mecset található az országban, amelyek jelentősen meghatározzák az albán tájképet a távolról is szembeűnő minaretjeiknek köszönhetően.³¹²

A szocialista rezsim összeomlása után a *bektasi* rend is elkezdte újjászervezni magát, 1991-ben megnyitották a fő *tekkéjüket*³¹³ Tiranában. A *bektasiak* viszont nehezebb helyzetben voltak, mint a szunnita közösség, mivel nem számíthattak a muszlim világ támogatására. Segítséget Törökországból, a koszovói és a macedón *bektasi*

³¹⁰ Uo. 56-57.

³¹¹ ELBASANI, 2010: i. m. 6-7.

³¹² BICKERT, 2018. 102-103.

³¹³ Tekke: a *szúfi* istentisztelet helye

közösségtől, az amerikai egyesült államokbeli és ausztráliai albán diaszpórától, illetve Irántól kaptak. Jellemző, hogy a szunnita muszlim közösség kérdőre vonja a *bektasi* rend önállóságát, és a szunnita irányzaton belüli dervisrendnek tartják. Az 1993-ban megrendezett Bektasi Világkongresszuson viszont a *bektasiak* kinyilvánították, hogy a szunnitától teljesen független rendként értelmezik magukat.³¹⁴ A *bektasiak* nagy hangsúlyt fektetnek az oktatás és a kultúra fejlesztésére. Az albánok úgy tekintenek a *bektasi* rendre, mint az iszlám demokratikus, liberális, toleráns, befogadó és hazai irányzatára.³¹⁵

A fiatal albán demokráciában egészen az 1990-es évek végéig nem volt rendezve a vallások és az állam kapcsolata: az *ad hoc* megoldások és *modus vivendi* volt a jellemző. Az iszlám térnyerését támogató arab szervezetek kontroll nélkül tevékenykedtek az országban, végső célként kitűzve egy iszlám albán állam létrejöttét. 1998-ra világossá vált, hogy az állam *laissez-faire* politikája³¹⁶ nem megfelelő a vallási tevékenységek állami felügyeletére. Az 1997-ben megválasztott Szocialista Párt nekilátott az iszlám segélyszervezetek szisztematikus ellenőrzéséhez, illetve az FBI-jal (*Federal Bureau of Investigation*) és európai terroristaellenes hivatalokkal együttműködve biztonsági intézkedéseket fogantatosított, amelyek a legaktívabb arab alapítványok bezárásához és az alkalmazottjaik kiutasításához vezettek. Ez a folyamat a 2001. szeptember 11-ei terrortámadások után is folytatódott az amerikaiak terrorizmus elleni háborújának támogatásaként. Szükségessé vált egy olyan keretrendszer kialakítása, amely formálisan lefekteti a vallási közösségek jogait és az őket érintő korlátozásokat, illetve viszonyukat az állammal. Az 1998-as albán alkotmány részletesen kidolgozta az állam és vallási szervezetek közötti együttműködés feltételeit. Kiemelte a vallásszabadság elvét, az állam semlegességét és az állam és az egyházak közötti kölcsönös kooperáció fontosságát a közjó érdekében. Az államnak nincsen hivatalos vallása, ugyanakkor tiszteletben tartja az összes vallási közösség egyenlőségét. Az állam felügyelő szerepét úgy biztosítják, hogy a vallási szervezeteket nyilvántartásba veszik. A vallási szervezeteket az új alkotmány jogi személyiséggel ruházta fel. Az alkotmány rendelkezéseit kiegészítve a 2001-es nonprofit szervezetekről szóló törvény meghatározta, hogy a vallási szervezeteknek a Tiranai Bíróságon kell regisztrálniuk magukat, amely során automatikusan ellenőrzik, hogy az adott szervezet megfelel-e minden szempontból az állami jogszabályoknak.

³¹⁴ KEMENSZKY: *i. m.* 482.

³¹⁵ ELBASANI, 2010: *i. m.* 8.

³¹⁶ A *laissez-faire* politikája a minimális állami beavatkozás politikája.

A Kulturális Bizottságot 1999-ben hozták létre, amelyet egy semleges köztisztviselő az államot képviselve vezet. Az új rendszerben az ún. tradicionális vallásokat – a szunnita iszlámot, a *bektasi* rendet, a római katolicizmust és az ortodox kereszténységet – képviselő szervezetek különleges privilégiumokat kaptak, amelyek megkönnyítik az állam számára a velük való együttműködést és a vallási tevékenységek felügyeletét. A kitüntetett tradicionális felekezeteket egyetlen központi szervezet képviselheti, amely jogosult az állammal való kapcsolatuk részleteit szabályozó kétoldalú megállapodások megtárgyalására. Az albániai muszlimokat a már sokat tárgyalt Albánia Muszlim Közössége fogja össze, amely az egyetlen hivatalos hatóságként felelős a muszlimok adományainak kezeléséért, az infrastruktúra fenntartásáért, a vallási oktatás megszervezéséért és a muszlim hívők képviseletéért a nyilvánosság előtt. Az 1990-es években a gomba módjára szaporodó, külföldi finanszírozású iszlám szervezetek mellett az AMK nem tudta érvényesíteni koordinációs központi szerepét mint ernyőszervezet, de az 1998-as szabályozásoknak köszönhetően megerősödött a központi helyzete és szerepe. Közvetlenül csak az AMK tud az állammal tárgyalásokat folytatni, képviselteti magát a Kulturális Bizottságban, szabad hozzáférése van az állami médiához és pénzügyi támogatást kap az államtól. Az AMK az albán kultúra és hagyományok védelmezőjének tartja magát, és egy nemzeti, hagyományosan albán, liberális, befogadó iszlámot képvisel. Ezt azért is fontos kihangsúlyozniuk, mert az albán közéletben és politikában jellemző, hogy az európai integrációs folyamatok sikertelenségéért az oszmán múltat és az ország iszlám vallású államként való megőrzését okolják, ezért gyakran előfordul az albán politikusok és közszereplők retorikájában az iszlámtól való elhatárolódás.³¹⁷

3.2. Az iszlám házassági jog alkalmazása napjainkban az albániai muszlimok körében

Az albánokra soha nem volt jellemző az, hogy szigorúan ragaszkodjanak a vallási előírásokhoz. Az albánok nagy része például korábban sem követte az alkoholfogyasztásra vonatkozó tilalmat, nem minden esetben gyakorolta a napi imát (*namaz*), illetve a rituális böjtöt, a *ramadant* pedig alig tartotta. Természetesen minden háztartásban megtalálható a Korán, segítik a szegényeket, az iszlám szokások szerint temetik el a halottaikat és elzarándokolnak Mekkába vagy a szentek sírjaihoz.³¹⁸

³¹⁷ ELBASANI – PUTO 2017. 10-20.

³¹⁸ DOJA, 2006. 88.

Összességében igyekeznek a vallási tanításoknak megfelelően élni a mindennapokban és a vallási szertartások során törekednek az iszlám hagyományok követésére.

A Nyugat-Európában élő muszlim népesség kapcsán egyre többet hallhatunk az iszlám családjogi szabályok alkalmazásának lehetőségeiről egy multikulturális társadalom keretein belül. A nyugat-európai muszlim közösségekkel szemben Albániában eddig nem volt arra igény, hogy az iszlám jogalkalmazásra külön rendszert állítsanak fel.³¹⁹ Ennek okai valószínűleg a kommunista múltból következnek, illetve az Európai Unióhoz való csatlakozási törekvésekkel is összefüggésben vannak.

Manapság csak kevés albán muszlim köt házasságot az iszlám szerint.³²⁰ Ugyanakkor megfigyelhető az a jelenség, hogy az iszlám szerinti házasságra, a *nikahra* csupán mint eljegyzésre tekintenek, vagyis a párok a *nikahval* egyidőben nem kötnek polgári házasságot. A *nikah* alkalmával a felek egy szerződést írnak alá, így vallási szempontból házastársakká válnak, vagyis azt követően felügyelet nélkül lehetnek egymás társaságában. A szekularizált államokban, mint Albánia, ahol hivatalosan csak a polgári házasságkötést fogadják el, gondot jelenthet, ha a párok csak az iszlám szerint kötnek házasságot. Ezért az albán imámokat aggasztja ez a tendencia, és híveik körében hangsúlyozzák, hogy a *nikah* a házasságkötéssel egyenlő, és a lefolytatását követően a felek házastársakká válnak. Sok imám megköveteli, hogy a *nikah* lefolytatása előtt a pár mutassa be a házassági anyakönyvi kivonatát, amelyet az önkormányzati hivatal bocsátott ki a polgári házasságkötéskor, így megakadályozva az anomáliát, miszerint az iszlám szerint házastársaknak tekinthetők, de az állami jog szerint nem.

A másik ok, amiért az imámok támogatják a polgári házasságkötést a *nikah* mellett, az esetleges váláskor előforduló problémás kérdések rendezése. A *nikah* egy vallási rituálé, de válás esetén az albán imámoknak semmilyen jogi eszközük nincs a felek érdekeinek kikényszerítésére. Bár egy polgári peres eljárás eredménye eltérhet az iszlám törvényben megfogalmazottaktól, mégis van kényszerítő ereje. Az imámok fő aggodalma a nők számára biztosított jogvédelem hiánya olyan esetekben, amikor a válni kívánó nőnek a bíróság nem tud jogi és pénzügyi védelmet nyújtani a polgári házasságkötés elmaradása miatt. Olyan rendszer hiányában, amelyben az iszlám jog a házasság felbontásából eredő kötelezettségeket kikényszeríthetné, a szekularizált állam törvényei biztosítékokat és kötelezettségeket írnak elő a válás esetén, még akkor is, ha ezek a jogi kötelezettségek nem egyeznek meg az iszlám házassági jogban foglaltakkal. Előfordul

³¹⁹ BOUGAREL, 2005. 15.

³²⁰ JAZEXHI, 2012. 10.

azonban, hogy az imámokat közvetítőnek kérik fel kivétel nélkül nők házassági viták rendezésére. Ezeket a mediációs eljárásokat nem fogadják el a bíróságok és nincsen jogi erejük, a döntéseik csupán tanácsadásként értelmezhetők, amelyet a pár vagy megfogad, vagy elutasít. Az imámok azonban felhívják a figyelmüket arra, hogy bár az iszlám engedélyezi a válást, Allah szemében a válás a legrosszabb a megengedett dolgok között, és ha a felek látnak rá módot, akkor meg kell próbálniuk megmenteni a házasságukat.³²¹

Érdekes kitérni az iszlám házassági jogban kiemelkedő szerepet betöltött *mahr* jogintézményére. Az érvényes iszlám házassági szerződés egyik elengedhetetlen eleme a *mahr* mértékének meghatározása. A *mahr* nélkül kötött házasságok automatikusan érvényüket veszítik. A *mahrt* a vőlegény vagy a vőlegény apja, illetve családja adja a menyasszonynak a házasságkötés alkalmából kötelező jelleggel, és célja, hogy a nőnek pénzügyi függetlenséget biztosítson elsősorban a férje halála vagy válás esetére, mivel a *saría* nem ismeri a házassági vagyonszövetség fogalmát.³²² A *mahrt* a menyasszony gyakran két részletben kapja meg. A házassági szerződés megkötésekor kapja meg az első részt, amely a feleség kizárólagos tulajdona már a házasság alatt, és arra költheti, amire csak kívánja. A késleltetett *mahr* összegéről általában szintén megegyeznek a házassági szerződésben, azt viszont a feleség egy, a szerződésben meghatározott későbbi időpontban kapja meg. A késleltetett *mahr* jellemzően nagyobb összegű, mint az azonnali *mahr*, mivel ez szolgálja a nő megélhetését a férje halálakor vagy a válás után.³²³ A muszlim világban a váláskor általában a késleltetett *mahr*tal kapcsolatban alakulnak ki viták a felek között, különösen, ha nagyobb összegről vagy vagyonról van szó. Ezzel szemben az albán muszlimok körében kis jelentősége van a *mahr*nak. A *mahr* teljesen kikopott az albán társadalmi gyakorlatból 1967 után a kommunista rezsim vallásokkal szemben tanúsított elnyomó politikájának az eredményeképpen, de az 1990-es években újra bevezették. Az imámok új generációja – akik a Közel-Keleten tanultak iszlám egyetemeken – támogatták és terjesztették a *mahr* gondolatát, ugyanakkor arra kérték a híveket, hogy kerüljék a nagy összegű *mahr* kikötését, amellyel elanyagiasítanak a házasság intézményét. Mohamed prófétát idézve hangoztatták, hogy akár egy gyűrű is megfelelő *mahr* lehet. A mai albán muszlimok között elterjedt, hogy a gyűrűk cseréjének amúgy is bevett szokásával teljesítik a *mahr* kötelezettségét. Ez a gyakorlat egy kompromisszumnak is tekinthető az új fiatal generációs muszlimok és a

³²¹ SINANI, 2013. 116-117.

³²² HEKA, 2012. 299-305.

³²³ SPENCER, 2011. 8.

kommunizmusban nevelkedett szüleik között. A *mahr* teljesítésének másik elterjedt formája az albánok között, hogy a vőlegény ígéretet tesz a menyasszonynak, hogy állja a mekkai zarándoklatának (*haddzs*) a költségeit. Az albán imámok a *mahr* teljesítésének ezt a formáját késleltetett *mahr*nak tekintik. Ennek ellenére példátlan, hogy egy válófélben levő nő a férjén követelné a *haddzs* költségeit mint késleltetett *mahr*t.³²⁴

Az imámok a házassággal kapcsolatos vitás ügyekben az állami joghoz való alkalmazkodást ajánlják. Általánosságban megállapítható, hogy a hívő muszlimok a jogalkalmazás tekintetében el szeretnék kerülni a szekularizált állammal való konfrontálódást.³²⁵ Az állammal való szembenállás csak a politikai részvétellel kapcsolatban mutatkozik. Az albán imámok nagy része az 1990-es években szaúd-arábiai egyetemeken tanult, ahol nem támogatják az imámok politikai aktivitását. Csak elenyésző azoknak az albán imámoknak a száma, akik nem vesznek részt a választásokon, mivel nem szeretnék támogatni egy olyan államot, amely nem Allah törvényein alapszik. Az albán muszlimok összességében viszont támogatják a vallásoknak széles szabadságokat biztosító szekularizált államberendezkedést. Az albániai muszlimok eddig csak két témakörben tüntettek: a muszlim diáklányok kendőviselésére irányuló tilalom és Teréz anya³²⁶ túlzott népszerűsítése ellen. Ezeken kívül még a mecsetépítések körül alakult ki a muszlim közösség és az állam között vita.³²⁷

A téma kapcsán érdemesnek tartok egy bekezdést szentelni a katolikus albánok sajátos, a mai napig – bár bizonyos téren csak marginálisan – használatos, szintén nem az állami jogrendszert képező szokásjogára (*Kanuni i Leke Dukagjinit*). Az észak-albániai hegyekben, Nyugat-Macedóniában, Koszovóban és Kelet-Montenegróban az albánok az oszmán megszállás alatt³²⁸ is alkalmazhatták saját törzsi szabályrendszerüket,³²⁹ amely az évszázadok során szájhagyomány útján terjedt, és csak a 20. század elején jegyezte le egy ferences szerzetes és néprajzkutató, Shtjefën Konstantin Gjeçovi-Kryeziu.³³⁰ Ez az eredetét tekintve valószínűleg ókori illír törzsi gyökerekhez vezethető vissza. A *Kanun*ban szerepel többek között a vérbosszú intézménye is, amelyet az utóbbi időben is

³²⁴ SINANI: *i. m.* 118.

³²⁵ Uo. 118-119.

³²⁶ Kalkuttai Szent Teréz albán származású római katolikus apáca, aki a Nobel-békedíj (1979) mellett számos kitüntetést kapott az indiai Kolkata szegénynegyedeiben végzett áldozatos munkájáért.

³²⁷ Uo. 119-120.

³²⁸ Létrehoztak egy irodát is, amely a *Kanun* törvényeit próbálta egyeztetni az oszmánok szabályaival úgy, hogy azok ne sértsék az albánokat. (DIENES: *i. m.* 15.)

³²⁹ HEKA, 2010: *i. m.* 143.

³³⁰ SINANI: *i. m.* 112.

követnek az albánok. Csak a férfiakat érinti, a nők sérthetetlenek.³³¹ Becslések szerint ma is több ezer ember, köztük sok gyerek, él teljes elszigeteltségben a vérbosszútól rettegvén.³³² Ebből adódik, hogy az északi hegyekben élő katolikus közösségekben jellemzően a nők dolgoznak és tartják el a családjukat. Természetesen a vérbosszú intézményén kívül a *Kanun* számos más rendelkezést is tartalmaz: egy átfogó, a társadalmi berendezkedés minden szintjét szabályozó kódexről van szó. A *Kanunt* az albánok nemzeti örökségükként tartják számon, ami túlvészelt az ottomán megszállást és lehetetlenné tette, hogy az északi területeken bevezessék a *sariat*. A mai Albániában az állami jogrendbe nincsenek beépítve se a *saría*, se a *Kanun* rendelkezései, mindkettő szabályrendszer alkalmazása esetleges az adott vallási közösségben.

3.3. Részösszegzés

A fejezet az iszlám térnyerését mutatja be az albán történelem során. Az ötszáz éves oszmán hódoltság alatt az albánok nagy része, vagyis több mint háromnegyede áttért az iszlámra. Ennek elsődleges oka az volt, hogy az Oszmán Birodalomban a muszlimok privilégiumokban részesültek: adókedvezményeket kaptak, magasabb hivatalnoki posztokat tölthettek be, földhöz jutottak. A hagyományos szunnita iszlám mellett több *szúfi* rend is elterjedt Albániában, a *bektasi* irányzat nyerte meg a legtöbb hívőt és honosodott meg, olyannyira, hogy a központjuk ma Tiranában található és az irányzatot az albánok saját nemzeti vallásuként tartják számon. Az északi hegyekben élő katolikus albánoknak az elszigeteltségükből adandóan sikerült megőrizniük hagyományaikat és saját törzsi szokásjogukat, a *Kanunt*, amelyet a mai napig alkalmaznak. A független Albániát 1912-ben kiáltották ki, ekkor a fő vallási felekezetek – az iszlám (55%), a bektasi (15%) és az ortodox (20%) – a római katolikusok (10%) kivételével saját nemzeti vallási közösségeket alakítottak ki. 1923-ban alakult meg az Albánia Muszlim Közössége, amely jelenleg is összefogja az albániai muszlimokat. A második világháborút követően a kommunista állam elnyomta, majd az 1967-es „kulturális forradalmat” követően be is tiltotta a vallásokat, végül az 1976-os alkotmányban foglaltak szerint Albánia lett a világ első ateista országa. 1990-ben megbukott a kommunista rezsim, de a 23 évnyi teljes vallástilalom következtében szinte a semmiből kellett újraépíteni az albánok vallásosságát és vallási szervezeteit. Külföldi donorok, elsősorban arab államok segítették

³³¹ DIENES: *i. m.* 14-18.

³³² KOPSAJ, 2016. 89.
Euronews, 2016.

az Albánia Muszlim Közösségét: mecseteket építettek, *medreszék*et nyitottak, arab egyetemekre ösztöndíjakat ítéltek a fiatal albánoknak és hittérítőket foglalkoztattak az országban. Az állam és a vallási közösségek közötti viszonyt az 1990-es évek végén rendezték, amikor francia példára megvalósult az albán *laïcité*, vagyis egy szekularizált államberendezkedés, ahol nincsen egy meghatározott államvallás, de az állam egyformán tiszteletben tartja az összes vallást. A négy fő vallási közösséggel szoros együttműködésen alapuló, a közjót támogató struktúrát építettek ki.

A fejezet második részében azt vizsgáltam, hogy az albán muszlimok hogyan viszonyulnak az iszlám házassági jogi előírásokhoz. Az albánok a szocializmus előtt sem követték szigorúan a vallási szabályokat, hiszen a megszálló birodalom vallását vették át a privilégiumok miatt vagy kényszer hatására. A szocializmus alatt a vallási érzület több évtizedes elnyomása ezt a hozzáállást csak erősítette. Az iszlám házassági jogot manapság az albán muszlimok lazán értelmezik: a *nikaht* (iszlám jog szerinti házasság) inkább csak eljegyzésként tartják számon, a férj által kötelező jelleggel a feleségének biztosítandó nászadományt, a *mahrt* pedig az amúgy is szokásos gyűrű átadásával elintézettnek tekintik. Nem mutatták ki a szándékukat arra, hogy az állami jogrendszerrel párhuzamosan az iszlám jogot alkalmazó döntőbírókat hozzanak létre. Általában kerülnek az állami joggal való konfrontálódást, és alkalmazkodnak ahhoz. Ennek ellenére az utóbbi bő évtizedben támadásoknak vannak kitéve. Az albán politikusok egy része gyakran az ország iszlámként való megítélését és ottomán múltját az Európai Unióhoz való integrációs folyamatok akadályaként emlegeti. Az albán politikai elit iszlám-ellenes retorikája identitásdilemmához vezetett az albániai muszlimok körében, akik azt szeretnék elérni, hogy a saját országukban ne úgy tekintsenek rájuk, mintha idegenek lennének, illetve el szeretnék kerülni a társadalmi marginalizálódást és kivívni az iszlámnak a nemzeten belül az azt megillető helyet.

4. Magyarország

A magyarországi muszlim közösség jelenlegi helyzetének és vallási szokásainak megértéséhez elengedhetetlen, hogy áttekintsük a magyar történelem azon főbb korszakait, amelyekben az iszlám jelentős szerepet játszott. Bár számos mai európai ország történelme során legalább egy évszázadig muszlim politikai uralom alatt állt, Magyarországnak Európában egyedülálló történelme van, hiszen az iszlám jelenlétének több történelmi korszaka is volt.

Az iszlám már az államalapításkor is jelen volt Magyarországon, mert a honfoglaláskor valószínűleg muszlim kabar törzsek is érkeztek a Kárpát-medencébe. A történelem során az iszlám a későbbiekben is hatással volt az országra. A legismertebb korszak az oszmán-török megszállás kora. Nem köztudott tény, hogy a 20. század elején, 1916-ban Magyarország az első nem muszlim többségű országok között volt, amelyek hivatalosan elismerték az iszlám vallást. Ennek politikai okai voltak, a célja az Osztrák-Magyar Birodalom I. világháborúban szövetségesének számító Oszmán Birodalom iránti szimpátia demonstrálása és fenntartása volt. Akkoriban Magyarországon csak elenyésző számú muszlim élt. Az 1980-as és 1990-es években nőtt az iszlám híveinek száma, ma már 30 ezerre becsülik a magyarországi muszlimok számát. Viszont valószínűleg csak körülbelül 2.000-3.000-en gyakorolják rendszeresen a vallást. Jelenleg két államilag elismert iszlám szervezet működik Magyarországon, a Magyar Iszlám Közösség és a Magyarországi Muszlimok Szervezete. Bár a magyarországi muszlimok többsége külföldi, a közösség egyre több magyar állampolgárságú muszlimmal bővül.

4.1. Az iszlám rövid története Magyarországon

Az iszlám civilizáció sok szempontból a nyugati-keresztény civilizáció alkotóelemének tekinthető, mivel a két civilizáció között az elmúlt közel 1.000 évben számos erőteljes és meghatározó kölcsönhatás ment végbe. A két civilizáció összefonódását jól mutatja többek között az is, hogy a mai európai országok közel egyharmada a történelme során legalább egy évszázadon át muszlim politikai uralom alatt állt.³³³ Így volt ez Magyarországgal is, mivel a Magyar Királyság egyharmada 150 évre az Oszmán Birodalom része lett.

³³³ BULLIET, 2004. 6-7.

A magyar történelemben több olyan korszak különböztethető meg, ahol megfigyelhető az iszlám hatása. Az iszlám már az államalapításkor is jelen volt Magyarországon, mert valószínűleg muszlim kabar törzsek is érkeztek a Honfoglaláskor (a 860-as évektől 896-ig) a többi törzssel együtt a Kárpát-medencébe. Bár a magyar törzsek életéről és történetéről a 9. század elejéig nem állnak rendelkezésünkre megbízható források, a kutatók között nem vitatott, hogy egy ideig, a 7. századtól a 9. század közepéig a magyarok a Kazár Birodalomban éltek. Az iszlám akkoriban már jelen volt a Kazár Birodalomban: egy iráni nyelvet beszélő muszlim népcsoport élt ott, akiket *hvárezmiekn*ek, más szóval *kálizok*nak neveztek. Amikor a magyarok elhagyták a Kazár Birodalmat, egy csoport csatlakozott hozzájuk, akik szembe helyezkedtek az uralkodó kazár elittel. A magyar történelemben ezt a népcsoportot kabaroknak hívták, és jelentős számban éltek közöttük muszlim *hvárezmiekn*ek is. Fontos szerepet töltöttek be az első magyar királyi dinasztia, az Árpád-ház korai éveiben, a királyi hadseregben és az államkincstárban, a király fegyveres kíséretjeként, valamint az ország határainak őrzőjeként.³³⁴ Kézai Simon szerint Aba Sámuel királyunk anyai ágon *káliz* volt.³³⁵

Az írásos források és a régészeti leletek alapján a 12. és 13. században más muszlim közösségek is jelen voltak Magyarországon, akiket izmaelitáknak vagy böszörményeknek neveztek. Jellemzően a hadseregben és az államkincstárban szolgáltak. A katolikus egyház elnyomó intézkedései miatt a 13. század végére beolvadtak a keresztény magyar lakosságba.³³⁶

A történelem során az országot később többször is érte iszlám befolyás. A legismertebb időszak a török hódoltság kora, amikor a Magyar Királyság egyharmada több mint 150 évre az Oszmán Birodalom része lett 1541 és 1699 között. Becslések szerint megközelítőleg 50.000-100.000 muszlim (az összlakosság 6-11%-a) élt a megszállt magyar területen, akik elsősorban iszlamizált férfiak voltak a Balkánról (Bosznia, Hercegovina, Szerbia). A törökök és a megtért magyarok száma meglehetősen alacsony volt. A nagyobb magyar városok keleties török hangulatot öltöttek, amikor megjelentek a dzsámik, mecsetek (istentiszteleti helyek), dervis kolostorok (*tekkék*), iszlám iskolák (*medreszék*) és nyilvános fürdők (*hamamok*). Az iszlám misztika *szúfi* rendek (bektasi, khalwati és mevlevi dervis rendek) formájában terjedt el akkoriban Magyarországon. Az 1686 és 1699 között történt felszabadítás után gyakorlatilag nem

³³⁴ PAP, REMÉNYI, CSÁSZÁR, VÉGH, 2014. 195-196.

³³⁵ KRISTÓ, 2003. 43-45.

³³⁶ PAP, REMÉNYI, CSÁSZÁR, VÉGH, 2014. 196-197.

maradtak muszlimok Magyarországon, de a török épített örökség a mai napig is színesebbé teszi a magyar városokat.³³⁷

Az iszlám és a magyar történelem legközelebb 1878-ban keresztezték egymást, amikor az Osztrák–Magyar Monarchia megszállta Bosznia-Hercegovinát, miután kiűzték onnan a törököket. Bár csekély számban, de a megszállást követően bosnyák, albán és török származású muszlimok költöztek magyar területekre. Bosznia-Hercegovinát 1908-ban csatolták az Osztrák-Magyar Monarchiához. Az annektált területen az iszlám vallás jogilag elismert vallás volt, és politikai kiváltságokat élvezett. Az 1910-es népszámlálás szerint a Magyarországon élő muszlimok száma mindössze 757 fő volt. 1913-ban hivatalosan is Magyarországhoz csatolták a mintegy 500 török lakosú Ada-Kaleh nevű dunai szigetet.³³⁸ Ennek ellenére a muszlim népesség akkoriban meglehetősen alacsony volt Magyarországon. Az I. világháború kitörésekor mintegy 2.000 iszlám hívő élt a magyar fővárosban.³³⁹ Nem köztudott tény, hogy 1916-ban Magyarország volt az első nem muszlim többségű ország, amely hivatalosan is elismerte az iszlám vallást.³⁴⁰

Bár Ausztria már 1912-ben elismerte a szunnita hanafi iszlám iskolát, ez az elismerés nem vonatkozott a vallás egészére. Az, hogy Magyarország 1916-ban hivatalosan elfogadta az iszlám vallást, nem jelenti azt, hogy a muszlimok korábban ne gyakorolhatták volna szabadon, korlátozás nélkül vallásukat. Az iszlám vallást a törvény jogilag már azelőtt elismerte, hogy a magyar területen élő muszlim közösség hivatalosan kérte volna az erre vonatkozó törvényhozást. Ennek a lépésnek politikai okai voltak. A cél az Oszmán Birodalom iránti rokonszenv kimutatása és fenntartása volt, mivel az ország az Osztrák-Magyar Monarchia szövetségese volt az I. világháborúban. Ez az időszak volt az úgynevezett politikai *turanizmus*³⁴¹ aranykora is. Ez egy romantikus nacionalista mozgalom volt, amely a magyarok és törökök feltételezett közös őseinek és a két nemzet kulturális rokonságának fontosságát hangsúlyozta.³⁴² Az iszlám vallás elismerése a magyar jogrendszerre semmilyen hatással nem volt; azaz ennek

³³⁷ PAP, REMÉNYI, CSÁSZÁR, VÉGH, 2014. 198-200.

³³⁸ HAMZA, 2016. 10-12.

³³⁹ SZALAI, 2010. 595.

³⁴⁰ 1916. évi XVII. törvénycikk az iszlám-vallás elismeréséről.

³⁴¹ A korszakot a magyarok keleti, ázsiai eredetének hangsúlyozása és a finnugor nyelvrokonság elutasítása jellemezte. A turanizmus hívei úgy gondolták, hogy a magyarok nem finnugorok, hanem a „turáni” népcsaládhoz tartoznak, amelybe a törökök, mongolok és más ázsiai népek is beletartoznak. A turanista eszmék megjelentek a szépirodalomban, a képzőművészetben és a zenében is. A turanizmus legismertebb képviselői közé tartozott Vámbéry Ármin turkológus és Herman Ottó néprajzkutató.

³⁴² BOLEK, 2011. 3.

következtében a magyar családjogban vagy büntetőjogban nem történt semmilyen változás.

Az iszlám következő történelmi korszaka Magyarországon a két világháború közötti időszakra nyúlik vissza. Az I. világháború után Magyarországon az 1930-as népszámlálás szerint 291 főre csökkent a muszlimok száma. 1931-ben a bosnyák *Durics Hilmi Husszein*³⁴³ vezetésével megalakult a Gül Baba Budai Független Magyar Autonóm Iszlám Vallásköztség, mint az első magyarországi iszlám szervezet. 1949-től a szovjet megszállás és a kommunista államrendszer miatt betiltottak mindenféle vallási összejövetelt, így az iszlám gyűléseket is. A szocializmus idején muszlim háttérű diákok és munkások is érkeztek Magyarországra, de csak nagyon kis számban.³⁴⁴ Először csak az 1980-as évek második felében vált lehetővé a külföldi muszlim diákok és néhány áttért magyar hívő számára, hogy egyesület hozzanak létre.³⁴⁵

4.2. Magyarországon élő muszlim közösségek napjainkban

Magyarországon napjainkban két államilag elismert iszlám szervezet működik, amelyek *a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról szóló 2011. évi CCVI. törvény* alapján bevett egyházi jogállással rendelkeznek. A két szervezet a Magyar Iszlám Közösség³⁴⁶ és a Magyarországi Muszlimok Egyháza³⁴⁷. A két szervezet a törvényben Magyarországi Iszlám Tanács néven szerepel, amelyet kifejezetten az új szabályozás miatt hoztak létre mint két független tagegyház egyházszövetségét. A bevett egyházi státuszú vallási szervezetek átfogó együttműködési megállapodást köthetnek az állammal; adókedvezményeket és egyéb kedvezményeket élveznek, költségvetési támogatásban részesülnek, illetve a magyar állampolgárok személyi jövedelemadójuk 1%-át nekik adhatják.³⁴⁸

E két szervezeten kívül számos alapítvány és egyesület segíti a muszlimokat vallásuk gyakorlásában. Ilyen szervezet például a Jótékonyági Béke Alapítvány, az

³⁴³ Durics Hilmi Husszein (1887-1940) bosnyák származású muszlim vallási vezető, budai főmufti, illetve a magyarországi muszlimok vallási és kulturális életének szervezője volt. Fontos szerepet játszott a magyarországi muszlim közösség integrációjában és a magyar társadalomba való beilleszkedésében. Tevékenysége révén hozzájárult a magyarországi iszlám vallás megismertetéséhez és elfogadtatásához.

³⁴⁴ N. RÓZSA, 2011. 3-10.

³⁴⁵ PAP, REMÉNYI, CSÁSZÁR, 2014. 204.

³⁴⁶ Magyar Iszlám Közösség honlapja

³⁴⁷ Magyarországi Muszlimok Egyházának a honlapja

³⁴⁸ 2011. évi CCVI. törvény a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról

egykori Iszlám Egyház utódja, amely 2012-es hivatalos megszűnéséig államilag is elismert vallási szervezet volt. A magyarországi muszlim közösség felekezeti hovatartozás (szunnita, síita, stb.) és származási ország alapján jelentősen megosztott. Budapesten például külön vallási összejöveteleket szerveznek a török és pakisztáni hívők.

Bár a magyarországi muszlimok többsége külföldi, a közösség egyre bővül, és egyre több magyar veszi fel az iszlámot. Meglehetősen nehéz megbecsülni a magyarországi muszlimok létszámát, mert az iszlám közösségekben nincs tagnyilvántartás, illetve Magyarországon nem kötelező a népszámláláskor megjelölni a vallási hovatartozást. A Magyarországi Muszlimok Egyháza által 2010-ben végzett átfogó felmérés a magyarországi muszlimok számát hozzávetőleg 32.000 főre becsülte. 17.925 fő arab nemzetiségűnek vallotta magát, 11.343 fő nem arabnak (közülük 2.523 fő a magyar hívő), illetve ezen kívül 3.350 fő diák volt, akik általában 3-8 évig tartózkodnak Magyarországon.³⁴⁹ A Központi Statisztikai Hivatal népszámlálási adatai szerint 2001-ben 3.201-en, 2011-ben 5.579-en, 2022-ben pedig 7.983-an vallották magukat muszlimnak.³⁵⁰ A magyarországi muszlimok elsősorban Budapesten és a nagyobb városokban élnek, mint Debrecen, Miskolc, Pécs és Szeged. Ezt az eloszlást alátámasztják a 2022-es népszámlálás adatai is. A 7.983 főből a legtöbben, 3.857-en Budapesten élnek, 714-en Pest vármegyében, 959-en Hajdú-Bihar vármegyében (Debrecen), 476-an Baranya vármegyében (Pécs), 420-an Csongrád-Csanád vármegyében (Szeged) és 214-en Borsod-Abaúj-Zemplén vármegyében (Miskolc).³⁵¹

4.3. Az iszlám házassági jog alkalmazása Magyarországon

4.3.1. A Magyarországon folytatott kutatások: A magyarországi iszlám közösségek vezetőivel folytatott szakértői mélyinterjúk az iszlám házassági jog alkalmazásáról

Magyarország szekuláris állam, vagyis az állami jog minden vallási jog felett áll. A 19. század vége óta Magyarországon kötelező a polgári házasságkötés a *házassági jogról szóló 1894. évi XXXI. törvénycikk*³⁵² alapján. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy ha valaki csak templomban, mecsetben vagy zsinagógában tart házassági szertartást, az az állam szemében nem minősül érvényes, hivatalos házasságkötésnek. Tehát az iszlám házasság

³⁴⁹ SULOK, 2010. 81.

³⁵⁰ Népszámlálási Adatbázis, KSH.

³⁵¹ Népszámlálási Adatbázis, KSH.

³⁵² 1894. évi XXXI. törvénycikk a házassági jogról

jogilag érvénytelennek számít Magyarországon, ezért az iszlám szervezeteknek nincsen semmilyen jogi befolyásuk az iszlám házassági kérdésekben. A következőkben mindkét államilag elismert iszlám szervezet (Magyar Iszlám Közösség, Magyarországi Muszlimok Egyháza), illetve a volt Iszlám Egyház, a jelenlegi Jótékonyági Béke Alapítvány házasságkötésért felelős vezetőivel készült mélyinterjúk alapján bemutatom, hogyan alkalmazzák a magyarországi muszlimok az iszlám házassági jogot. Az interjúk során az alábbi kérdésekre kerestem választ:

- Mennyire gyakoriak az iszlám házasságok Magyarországon?
- Milyen feltételekkel házasodhat valaki Magyarországon az iszlám szerint?
- Előfeltétele-e az iszlám házasságkötésnek a házassági anyakönyvi kivonat megléte?
- Jellemzően a házasulandó pár polgári házasságot is köt, amikor iszlám szerinti házasságra lép?
- Mekkora az összege és jelentősége a *mahr*nak (házassági ajándéknak) Magyarországon?
- El van-e különítve az azonnali *mahr* és a késleltetett *mahr* összege a házassági szerződésekben?
- Milyen gyakoriak a válások?
- Gyakoriak-e a viták a válások során? Ha igen, mi a vita fő tárgya?
- Okoz-e vitákat a *mahr* kérdése a válás során?
- Fordulnak-e segítségért a válni kívánó nők az iszlám szervezetekhez?

4.3.1.1. Magyar Iszlám Közösség

A Magyar Iszlám Közösséget 1988-ban magyar muszlimok hozták létre a szocialista korszak elnyomását követően első iszlám szervezetként Mihálffy Balázs vezetésével.³⁵³ A Gül-Baba Budai Független Magyar Autonóm Iszlám Vallásköztség jogutódjának tekintik.³⁵⁴ Jelenleg Bolek Zoltán a Magyar Iszlám Közösség elnöke és Kovács Ahmed Miklós az alelnöke, aki az iszlám szerinti házasságkötéseket levezeti. Kovács Ahmed Miklós 2003-ban tért át az iszlámra, 2012-ben csatlakozott a szervezethez, 2014-ben pedig alelnöke lett. A mélyinterjút 2020. június 12-én készítettem vele.

³⁵³ CSICSMANN, VÉKONY, 2011. 60.

³⁵⁴ Magyar Iszlám Közösség honlapja

A Magyar Iszlám Közösség a *hanafi* iskolának nevezett szunnita iszlám iskolát követi, amely nem követeli meg a *wali* – a nő képviselőjének – jelenlétét a házasságkötéskor. Ennek megfelelően a nők magukat képviselik a házasságkötéskor. A Magyar Iszlám Közösségnél havonta körülbelül egy-két iszlám szerinti házasságot kötnek, jellemzően külföldi muszlim férfiak és magyar nők között. A házasulandó feleknek meg kell felelniük bizonyos előfeltételeknek. A családi állapot igazolása szükséges annak bizonyítására, hogy egyik fél sem házas. Ha a nő elvált, meg kell várnia, amíg a 3 hónapos várakozási idő lejár. Ezt követően hivatalos határozatra van szükség a válásról. Ha özvegy, szükség van férje halotti anyakönyvi kivonatára. A felektől személyi igazolványt, útlevelet vagy tartózkodási engedélyt kérnek. A Magyar Iszlám Közösség is igyekszik ellenőrizni, hogy az iratokban valóban az illető valódi neve szerepel.

A házasságkötéseknek két jellemző esete figyelhető meg. Az egyik, amikor egy idősebb magyar nő hozzámegy egy 10-15 évvel fiatalabb muszlim férfihoz. A férfi részéről ez egy érdekházasság, hogy bevándorlóként vízumot vagy tartózkodási engedélyt szerezzon. Ebben az esetben nyilván polgári házasságot is kötnek a felek. A másik eset, amikor a muszlim férfi nem akar tiltott (nem *halal*) kapcsolatban élni magyar barátnőjével, és ezért iszlám házasságot kötnek, de polgári házasságot egyáltalán nem kötnek.

A Magyar Iszlám Közösség meghatározza a *mahr* minimális összegét, amely 5.000 forint. Ez azért fontos, mert a magyar nők nem foglalkoznak a *mahr* mértékével, a legtöbbjük nem is tartana igényt *mahr*ra. Vallási szempontból azonban a *mahr*nak jelentős szerepe van a házasságban, ezért szükséges egy minimális értéket megszabni neki. A Közösség tapasztalatai szerint, ha mindkét fél iszlám kultúrából származik, a *mahr* összege jóval magasabb, 100-200 ezer forint körül mozog. Ha pedig a *mahr* vagyontárgy, az jellemzően arany ékszer, és pénzbeli értékét, összegét mindig a házassági szerződésben kell meghatározni.

A Magyar Iszlám Közösség tapasztalatai szerint sajnos gyakoriak a válások. A vita általában abból fakad, hogy a nő el akar válni, a férfi pedig nem. Ebben az esetben a nő a Magyar Iszlám Közösséghez fordul, és két tanú előtt kijelenti, hogy válni szeretne. Ezután a közösség kiad egy dokumentumot a válásról az iszlámnak megfelelően. Ha azonban a férj a *mahr*t nem szeretné kifizetni a feleségnek a váláskor, nem tudnak rá hatni, mivel a Közösség nem rendelkezik semmilyen eszközzel ennek kikényszerítésére.

4.3.1.2. Magyarországi Muszlimok Egyháza

A Magyarországi Muszlimok Egyháza (MME) 2000-ben alakult. Eleinte a mai Jótékonyági Béke Alapítvány központjában, a Bartók Béla út 29. szám alatt működött, amely 2012-ig az Iszlám Egyház székhelye volt. Az egyház jelenlegi központja a budapesti Fehérvári út 41. szám alatt található Budapest Mecset, amely az ország legújabb és legmodernebb iszlám imaházaként 2011-ben nyitotta meg kapuit a hívők előtt. A szervezetnek nincs tagnyilvántartása, így nehéz megbecsülni, hogy hányan vannak kapcsolatban vele, illetve hány hívő látogatja a Budapest Mecsetet heti rendszerességgel. Mindenki számára nyitott, vallási hovatartozásra vonatkozó korlátozások nélkül, így a szunnitákat és a síitákat egyaránt szívesen látják. Az MME céljai között szerepel a vallások közötti párbeszéd elősegítése, a nem muszlim magyarokkal az iszlám vallás és a muszlimok meg- és elismertetése, a muszlimok és a nem muszlimok kapcsolatának erősítése, illetve a békés egymás mellett élés és a társadalmi béke előmozdítása. A céljai elérése érdekében az MME a vallási tevékenysége mellett oktatási, jóléti és ismeretterjesztő tevékenységet folytat.³⁵⁵ 2001-től Sulok Zoltán az elnöke, akivel 2020. március 5-én interjút készítettem. Sulok Zoltán 1995-ben tért át az iszlám hitre, az MME alapító tagjai között volt. A vallási párbeszéd elkötelezett híve, rendszeresen képviseli a magyar muszlimokat hazai és nemzetközi fórumokon. Elnökként több kérdés mellett a házasságkötésekért is felelős.

Az MME-nél jóval többen kötnek házasságot, mint a Magyar Iszlám Közösségnél, mivel hetente többen is fordulnak házasságkötési szándékkal az MME-hez. Bár az MME nem követ meghatározott iszlám iskolát vagy ágat, a menyasszony mellé minden esetben kötelező a *wali* jelenléte a házasságkötéskor. Az MME nem határoz meg felső vagy alsó összeget a *mahr*nak. Ezért előfordul, hogy csupán egy jelképes összeget írnak be a házassági szerződésbe, amely bizonyos esetekben 10 forint volt. Ugyanakkor már egész magas összegű *mahr*ral is találkoztak az MME-nél, mint például 5.000 dolláros *mahr*ral, illetve gyakran előfordul, hogy a férfiak nagy értékű arany ékszert adnak *mahr*ként a nőnek.

Az MME tapasztalata szerint is gyakoriak a válások. A legjellemzőbb okok a következők:

³⁵⁵ Magyarországi Muszlimok Egyházának honlapja

- A magyar feleség szembesül azzal, hogy a férj a közös gyermeket az iszlám szerint szeretné nevelni, és ezt a feleség nem támogatja.
- A házastársak kulturális különbségek miatt válnak el. Például jellemzően az afgán férfiak és a roma nők kulturális és vallási különbségekkel küszködnek.
- A férfinak el kell válnia, mert a családja már otthon kinézte számára a feleséget. Ez jellemző az indiai szubkontinensről érkező férfiakra.
- Szerencsére nem gyakori eset, de az is előfordult, hogy a férfi csak azért vette feleségül a lányt, hogy szexuális kapcsolatba kerüljön vele, majd miután elérte a célját, elvált tőle.

4.3.1.3. Jótékonyági Béke Alapítvány (az egykori Iszlám Egyház)

Az Iszlám Egyház 2003-ban alakult meg, és ekkor jegyezték be mint államilag elismert egyházi rangú muszlim közösséget. 2012-ben szűnt meg hivatalosan a jogszabályi változások miatt, és azóta alapítványként működik. Még az Iszlám Egyház megalakulása előtt, 1996-ban nyitották meg a Bartók Béla úton a Dar Assalam-lakásmecsetet, amely a mai napig várja a hívőket. 2002-ig ez a lakásmecset volt az egyetlen olyan hely, ahol a Budapesten tanuló muszlim egyetemisták és munkavállalók iszlám hitüket gyakorolhatták.³⁵⁶ A Jótékonyági Béke Alapítvány elsősorban hitéleti tevékenységet folytat: 2014-ben szerződtettek egy sejket, aki Egyiptomból érkezett, és azóta is ő vezeti le a napi ötszöri imát, illetve a pénteki imákat arab nyelven. Az imákat angol nyelvre szokták lefordítani. A Ramadánt is tartják: a böjt alatt minden nap közösen vacsoráznak. Ilyenkor körülbelül 150-200 hívő jön össze. Egy átlagos pénteki imán is nagyjából 150 ember szokott lenni. A jelenlévők nagyjából 70%-a jellemzően arab származású muszlim, 30%-uk pedig magyarok, afrikaiak, csecsenföldiek és ukrajnaiak.³⁵⁷ Adománygyűjtéssel segítenek a rászorultakon, gyakran szerveznek étel- és ruhagyűjtést. A muszlim hívek adományoznak, viszont nem csak muszlimoknak, hanem rászoruló magyar és cigány családoknak is. Jellemző, hogy akár heti rendszerességgel vidéki településekre szállítanak adományokat. Temetéseket is intéznek, több esetben például megfagyott illegális bevándorló fiúk temetését szervezték meg. Korábban fordítóiroda is működött az Iszlám Egyházban. A könyvtárukat 1996 óta gyarapítják. A legtöbb könyvet külföldről hozták.

³⁵⁶ Itt Lakunk honlap, 11. kerület: Iszlám Egyház - Jótékonyági Béke Alapítvány. 2012.

³⁵⁷ Ukrajnában jelentős tatár muszlim kisebbség él, akik elsősorban a jelenleg orosz megszállás alatt lévő Krím félszigetét népesítik be, de találunk muszlim közösségeket Donyeck és Luhanszk körzetében is. (Forrás: <https://war.ukraine.ua/faq/ukraine-muslim-population/>)

A könyvek többnyire arab nyelvű Korán-magyarázatok, illetve Isten törvényeinek magyarázatai. Az Alapítvány egyik fő tevékenysége az iszlám szerinti házasságkötések lebonyolítása. Az Alapítvány jelenlegi vezetőjével, Samer Alwanival 2021 februárjában készítettem egy interjút az iszlám szerinti házasságkötések témájában. Ő 2014-ben váltotta dr. Saleh Tayseert, aki visszaköltözött Jordániába a családjával. Alwani 1985-ben érkezett Magyarországra Szíriából. A Budapesti Műszaki Egyetemen végezte a tanulmányait, feleségül vett egy magyar lányt, hét gyermekük született. 1996-ban kapta meg a magyar állampolgárságot.

Az interjú készítésekor átlagosan havonta két iszlám szerinti házasságot kötöttek a Jótékonyági Béke Alapítványnál. A korábbi években viszont heti rendszerességgel fordultak az Alapítványhoz elsősorban arab országokból érkező, Magyarországon tanuló diákok. Alwani szerint a csökkenés oka, hogy azóta kevesebb muszlim hallgató érkezik Magyarországra. A házasságok túlnyomó többségére az jellemző, hogy muszlim férfi vesz feleségül egy magyar lányt. Emellett az is előfordul, hogy a Magyarországon élő, muszlim másodgeneráció tagjai házasodnak egymás között. Ők már Magyarországon születtek, az egész életüket az itteni kultúrában, környezetben éltek le, így már nem tartják szigorúan a vallási előírásokat. Például nem imádkoznak naponta, de a Ramadánt tartják, és az iszlám szerint kötnek házasságot. Általában az iszlám szerinti házasságkötéskor a felek nem kötnek polgári házasságot, mert a pár nem tervezi, hogy hosszú távon Magyarországon él, a fiú származási országában pedig hivatalosan elfogadják az iszlám házassági szerződést. Amennyiben a pár Magyarországon szeretne maradni, javasolni szokták nekik, hogy kössenek polgári házasságot is.

Mivel Magyarországon és Európában az iszlám házassági szerződésnek nincsen jelentősége, a magyar nők nem tartják fontosnak azt és annak tartalmát, például a *mahrt* sem. Ez a hozzáállás tükröződik a *mahr* összegén is vegyes (muszlim-magyar) házasságok esetében. A *mahr* összegét tekintve a Jótékonyági Béke Alapítvány nem állít minimum elvárást, attól függ a mértéke, hogy a vőlegény mennyire tehető. A *mahrt* forintban, euróban vagy amerikai dollárban határozzák meg, az összegek nagyon eltérőek. Amennyiben a fiúnak és a lánynak is muszlim kulturális háttere van, a *mahr* összege magasabb. A szerződésben szerepel az előleg és a hátralék összege, tárgya is. Az alábbiakban felsorolok néhány konkrét példát a *mahr* összegére vonatkozóan:

- 10.000,- forint előlegként, 10.000,- forint hátralékként;
- 70 m²-es lakás előlegként, 10.000,- amerikai dollár hátralékként;

- 10.000,- amerikai dollár és egy aranygyűrű előlegként, 100.000,- forint hátralékként;
- 100.000,- forint előlegként, 100.000,- forint hátralékként;
- 10.000,- forint előlegként, 500.000,- forint a hátralékként, szír származású magyar állampolgárok a házasuló felek;
- 100.000,- forint előlegként, 50.000,- forint hátralékként (2019), marokkói fiú, magyar lány a házasuló felek;
- 2.000,- euró előlegként, 20.000,- euró hátralékként (2019), szír fiú, magyar állampolgárságú szír származású lány a házasuló felek;
- 4.700,- amerikai dollár előlegként, 5.900,- amerikai dollár hátralékként (2018), szír fiú, magyarországi születésű szír származású lány a házasuló felek;
- 40.000,- forint előlegként, 40.000,- forint hátralékként (2017), algériai fiú, magyar lány a házasuló felek;
- 10.000,- forint előlegként, és 50.000,- forint hátralékként (2016), szír fiú, magyar lány a házasuló felek;
- 40.000,- forint előlegként, 100.000,- forint hátralékként (2016), egyiptomi fiú, magyar lány a házasuló felek;
- aranygyűrű előlegként, 60.000,- forint hátralékként, magyar állampolgárságú arab származású fiú, magyar lány;
- aranygyűrű előlegként, 100.005,- forint hátralékként (2015), algériai fiú, magyar lány;
- 1.000,- forint és egy aranygyűrű előlegként, 100 euró hátralékként (2015), egyiptomi fiú, magyar lány.³⁵⁸

A fenti összegek szépen alátámasztják azt a megállapítást, hogy a mahr összege alacsony, amennyiben a menyasszony magyar, és sokkal magasabb, amennyiben mindkét fél iszlám kulturális háttérrel rendelkezik.

A Jótékonyági Béke Alapítvány tapasztalatai szerint itt is gyakran előfordul, hogy a vegyes házasságok válással végződnek a kulturális, vallási különbségek miatt. Ennek az egyik oka, hogy a magyar lány úgy megy bele a házasságba, hogy előzőleg nem ismeri meg az iszlámot. Mivel az iszlám szerint sem előírás, hogy a nő átvegye a férje vallását, ezért a legtöbben nem veszik fel az iszlámot. Az iszlám szerint megengedettek

³⁵⁸ A Jótékonyági Béke Alapítvány közreműködésével kötött házassági szerződések alapján.

olyan vegyes házasságok, ahol a nő a könyv népeinek tagja, azaz egyistenhívő. Alwani elmondása szerint kizárólag csak a férfi kezdeményezheti a válást, és akkor tekinthető érvényesnek, ha a férj két tanú előtt mondja ki, hogy *talaq*. Előfordul, hogy hozzájuk fordulnak tanácsadásért olyan házaspárok, akik nem jönnek ki egymással. Ilyen esetekben igyekeznek kibékíteni őket, és arra buzdítani őket, hogy tegyenek meg mindent a házasságuk megmentéséért, hiszen Allah szemében a megengedett dolgok közül a legrosszabb a válás. Alwani nézetei szerint a nő nem kezdeményezhet válást, de jelezheti a vallási vezetők felé, hogy a férje nem bánik vele jól, vagy nem teljesíti a kötelességeit. Ilyenkor a vallási vezetők beszélnek a férjjel, és igyekeznek őt jobb belátásra bírni, rávenni a kötelességei teljesítésére és a felesége iránt tanúsított megfelelő bánásmódra. Amennyiben a kibékítés nem sikeres, a pár elválik. A férjnek váláskor kötelessége kifizetni a feleségének a házassági szerződésben vállalt hátralékot. Előfordul, hogy a férfi nem fizeti ki a nőnek a hátralékot, és eltűnik. Magyarországon általában nem kerül sor vitára a hátralék ki nem fizetése kapcsán. Egyrészt, mert nem nagy összegekről van szó, másrészt a magyar nők nem foglalkoznak a *mahr* kérdésével.

4.3.2. A Magyarországon folytatott kutatások: Online kérdőív a házasságkötésről Magyarországon élő muszlimok számára

A magyarországi iszlám közösségek vezetőivel folytatott mélyinterjúkból nyert ismeretanyagot a magyarországi muszlim közösség tagjai által megosztott tapasztalatokkal támasztom alá. Erre a célra egy online kérdőívet készítettem. Magyarországon nem könnyű feladat a muszlimokat kutatási céllal személyesen elérni. Ennek oka egyrészt, hogy sok esetben a feljük tanúsított ellenszenv és negatív közvélemény következtében zárkózottakká váltak a vallási kérdéseket illetően. Másrészt a vidéken, nem nagyvárosokban élőknek nincs lehetőségük mecsetbe járni, így nincs olyan hely, ahol kapcsolatba lehetne lépni velük. Harmadrészt pedig a közösség nagyságához viszonyítva egy „túlkutatott” vallási kisebbségről van szó, ezért sok magyarországi muszlim már unja, hogy kérdéseket tesznek fel számára, és tolakodásnak tekinti a társadalomkutatók kíváncsiságát. Ezeket a szempontokat figyelembe véve úgy gondolom, hogy egy online kérdőívvel sikerebben és szélesebb körben lehet válaszadókat elérni, mivel annak kitöltése nincsen helyhez kötve, illetve anonim módon lehet kitölteni zavartalan környezetben és időkorlát nélkül.

A könnyen elérhető alanyok módszerével végzett online mintavétel nem ad lehetőséget arra, hogy a reprezentativitáshoz szükséges véletlen mintavétel teljesüljön, illetve a magyarországi muszlim közösség becsült létszámához (30.000 fő) képest nem értem el a 10%-ot, így az adatok megbízhatósága korlátozott. Becsléseimet a populációra vonatkozóan, a minta eredményei alapján teljes bizonyossággal nem általánosíthatom, azonban a vizsgálat így is egy olyan keresztmetszeti képet ad a magyarországi muszlimok házassággal kapcsolatos szokásairól, amely Magyarországon hiánypótló és számos olyan összefüggésre világít rá, amelyek alapján fontos következtetéseket lehet levonni és megerősíteni az iszlám vallási vezetők állításait a Magyarországon történő iszlám házasságkötésekről.

Egy standardizált online kérdőívet készítettem el, amelyet hat fő részre tagoltam az alábbiak szerint:

- I. Személyes adatok
- II. Iszlám vallási szokások
- III. Házasság
- IV. Válás
- V. Válási folyamat
- VI. Egyetért az alábbi kijelentésekkel?

A kérdőív köszöntő, bevezető szövegében felhívtam a kitöltők figyelmét arra, hogy a kérdőív elsősorban olyan Magyarországon élő muszlimoknak szól, akik életükben már kötöttek házasságot. A kérdőív ennek ellenére külön rákérdez a lakóhelyre és a házasságkötésre, kiszűrve az olyan válaszadókat, akik esetleg nem Magyarországon élnek vagy még nem kötöttek házasságot az iszlám szerint. A válaszadók életkoruktól függetlenül adhatták meg a válaszaikat a kutatott témákban, elsősorban az iszlám szerinti házasságkötésük, illetve válásuk kapcsán, így szigorú időbeli elhatárolást nem alkalmaztam a kérdőív összeállításakor. Ennek ellenére kijelenthető, hogy a kérdőív segítségével nyert információk többnyire a jelenre vonatkoznak, és a jelenkori szokásokat tükrözik. A kérdőív az alábbi linken érhető el:

https://docs.google.com/forms/d/e/1FAIpQLSex09V2mhSAXN4BqgTeW3jDFP_Aq3qWDohSk1n54rJARWdehww/viewform?vc=0&c=0&w=1&flr=0

A kérdőívet a *Google Forms* program segítségével szerkesztettem meg és osztottam meg 2021 márciusában elsősorban olyan nyílt és zárt *Facebook*-csoportokban és oldalakon, amelyeknek Magyarországon élő muszlimok a tagjai és a követői. A magyarországi iszlám szervezetek *Facebook*-csoportjaiban és *Facebook*-oldalain, illetve

több, kifejezetten magyar muszlim női vagy muszlim férjjel rendelkező női *Facebook*-felületen tettem elérhetővé a kérdőív linkjét. A kérdőív 2021. március 12. és 26. között volt elérhető; törekedtem a szűk időintervallumban való lekérdezésre, hogy egy viszonylag egységes, jól behatárolható politikai és jogi környezetben vehessen föl az adatokat, hogy az esetleges társadalmi változások válaszokat befolyásoló hatását minimalizáljam.

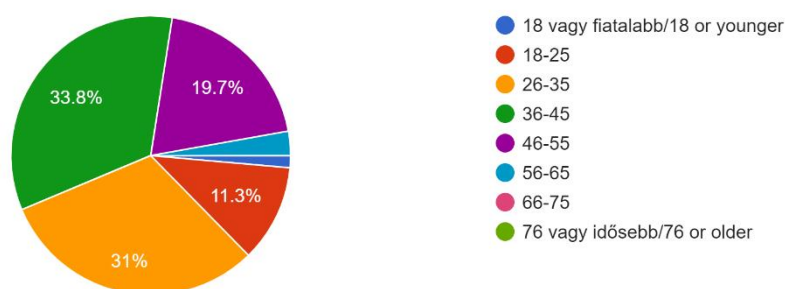
Fontos kiemelni, hogy a kérdőív kétnyelvű. A magyar mellett minden kérdés angolul is szerepel, így nem csak magyar anyanyelvűek és magyarul értő muszlimok tudták kitölteni, hanem olyan külföldi muszlimok, akik Magyarországon élnek. A 71 kitöltő néhány kivételtől eltekintve viszont magyar volt.

Az online kérdőív eredményeit a fentiekben már felsorolt fő részek szerint elemzem. Elsőként a kitöltők személyes adatait mutatom be. A kitöltők korcsoportok szerinti megoszlása igen változatos képet mutat. A kitöltők többsége 36 és 45 év közöttiek voltak, illetve sokan 26 és 35 év közötti, és a 46 és 55 éves közötti korosztályba sorolhatók. A kitöltők korcsoport szerinti százalékos megoszlását az alábbi ábra szemlélteti.

7. sz. ábra

A kitöltők korcsoport szerinti megoszlása

1. Az Ön kora/Your Age
71 responses

(Forrás: saját összeállítású online kérdőív eredménye, Google Forms)

Jelentősen több nő töltötte ki a kérdőívet, mint férfi: 61 nő és csupán 10 férfi. Ennek véleményem szerint két oka is lehet. Egyrészt több, kifejezetten muszlim nők vagy muszlim férjjel rendelkező nők számára létrehozott *Facebook*-oldalon és csoportban osztottam meg a kérdőívet. Ezek mellett viszont nem csak nőknek, hanem

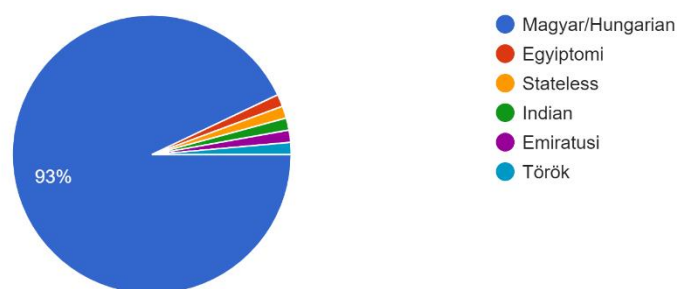
általánosságban magyarországi muszlimoknak szóló oldalon és csoportban is elérhető volt a kérdőív, így muszlim férfiaknak is lehetőségük volt kitölteni. Tudomásom szerint kifejezetten magyar vagy Magyarországon élő muszlim férfiaknak nem léteznek külön *Facebook*-csoportok és oldalak. Másrészt a magyar és Magyarországon élő muszlimok számára létrehozott *Facebook*-oldalakon a magyarok aktívabbak, mint a külföldiek. Ahogy a magyarországi iszlám vezetőkkel folytatott mélyinterjúkból is egyértelműen kiderült, sokkal több magyar nő veszi fel az iszlámot, mint férfi, azaz sokkal több magyar muszlim nő van, mint férfi. Illetve muszlim férfiakkal jellemzően a magyar nők kötnek házasságot, akik nem minden esetben veszik fel az iszlámot, azaz a magyar nők nem feltétlenül válnak muszlimokká egy muszlim férfival kötött házasság miatt. A Magyarországon élő, de külföldi állampolgárságú muszlimoknak viszont jelentős hányada férfi. Ezt a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) bevándorlók nemi összetételére vonatkozó adatai is alátámasztják. A 2018-as felmérések szerint az itt élő külföldiek között több volt a férfi (58,5%), mint a nő (41,4%).³⁵⁹

A kitöltők jelentős hányada magyar állampolgárságú, de emellett egyiptomi, török, indiai és emirátusi³⁶⁰ állampolgárságút is találhatunk a kitöltők között, sőt volt egy hontalan kitöltő is.

8. sz. ábra

A kitöltők állampolgárság szerinti megoszlása

3. Az Ön állampolgársága/ Your Citizenship
71 responses

(Forrás: saját összeállítású online kérdőív eredménye, Google Forms)

³⁵⁹ KSH, 2021.

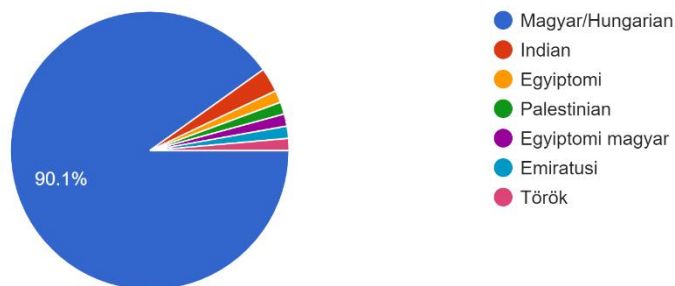
³⁶⁰ Az Egyesült Arab Emirátus állampolgára.

A kérdőívben érdemes volt külön rákérdezni a nemzetiségre, mivel a válaszokból látszik, hogy a kitöltők között ketten is voltak, akik nem magyar nemzetiségűek, de megkapták a magyar állampolgárságot. Az egyik indiai, a másik pedig egyiptomi származású. Az adott válaszból az is kiderül, hogy a hontalan kitöltő palesztin nemzetiségű. A kérdőív rákérdezett a születési helyre is, ahol a válaszok tükrözték a nemzetiség szerinti megoszlást.

9. sz. ábra

A kitöltők nemzetiség szerinti megoszlása

4. Az Ön nemzetisége/ Your Nationality
71 responses

(Forrás: saját összeállítású online kérdőív eredménye, Google Forms)

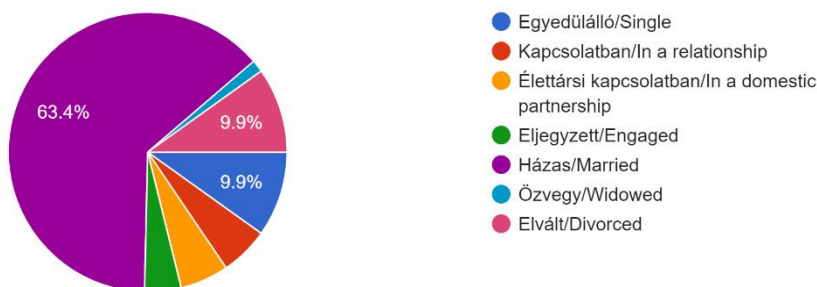
A kitöltők családi állapota nem korlátozódott a házasságban élőkre, bár nagy arányban házasok töltötték ki. A többi válaszadó családi állapota az alábbi ábra szerint oszlott meg.

10. sz. ábra

A kitöltők családi állapot szerinti megoszlása

6. Az Ön családi állapota/ Marital Status

71 responses

(Forrás: saját összeállítású online kérdőív eredménye, Google Forms)

A megkérdezettek többsége Budapesten és Pest megyében él, viszont mind a 19 megyéből voltak a kitöltők között. Ez rávilágít arra, hogy Magyarországon a legtöbb muszlim Budapesten él. Ugyanakkor vidéken, a fővároson kívül is jelen vannak, elsősorban a megyeszékhelyeken, de kisebb településeken is.

A következő kérdést („Mióta él Magyarországon?”) azzal a céllal tettem fel, hogy megtudjam, hogy a külföldről Magyarországra települtek mióta tartózkodnak hazánkban. A legtöbben magyar születésűek, majdnem egyötödük pedig már több mint 10 éve él Magyarországon. A korábbi kérdéseknél 61 személy Magyarországot adta meg születési helyének, 64-en magyar nemzetiségűnek vallották magukat, illetve 66-an jelölték be, hogy magyar állampolgárok. Ezek a válaszok tükrözik, hogy mennyire összetett lehet akár egy személy esetében a születési hely, a nemzetiség és az állampolgárság kérdése. Bár messzemenő következtetéseket nem érdemes levonni ezekből a válaszokból, érdemes megemlíteni, hogy a magyar állampolgárság a leszármazás elve (vérségi elv) szerint illet meg valakit: az állampolgárság a felmenők állampolgársága alapján keletkezik.

A legmagasabb iskolai végzettség szempontjából a kitöltők színes képet mutatnak. A többség rendelkezik legalább érettségivel vagy szakmunkával, illetve az összes kitöltő rendelkezik valamilyen képzettséggel. A legtöbben alkalmazottak és háztartásbeliek, de vállalkozók és tanulók is többen akadtak a kitöltők között.

A válaszadók több mint egy negyede gyermektelen, a többieknek egy, kettő, három, négy vagy öt gyermekük van.

A kérdőív második részében az iszlám vallási szokásokkal kapcsolatban tettem fel kérdéseket. Ennek a résznek a célja, hogy egy általános képet kapjak a válaszadók

körében arról, hogy milyen szigorúan követik az iszlám vallási szokásokat, illetve hogyan viszonyulnak általában az iszlám előírásaihoz. A kitöltők körében voltak néhányan, akik nem vették fel az iszlámot.³⁶¹ Ezek a kitöltők valószínűleg olyan magyarok, feltehetően nők, akik muszlim férfival kötöttek házasságot.³⁶² A legtöbb válaszadó igyekszik betartani az iszlám vallási előírásokat, bár előfordul, hogy ez a kulturális különbségek miatt nem sikerül. A válaszadók negyede mindent megtesz, hogy az iszlám vallási előírásokat pontosan betartsa még akkor is, ha nehézségekbe ütközik. A válaszadók kisebb hányada csak a legfontosabb iszlám vallási előírásokat követi, és csupán néhányan nem tudják követni az iszlám vallási előírásokat.

A legtöbben soha nem járnak mecsetbe, a kitöltők jelentős hányada pedig csak ünnepnapokon jut el a mecsetbe. Többen minden héten látogatják a mecsetet, és néhányan havonta többször. Vannak, akik a járványhelyzet miatt az utóbbi időben nagyon ritkán, vagy egyáltalán nem járnak mecsetbe. Érdemes megjegyezni, hogy a muszlim nők nincsenek kötelezve arra, hogy rendszeresen járjanak mecsetbe. Valószínűleg még az is hozzájárulhat ahhoz, hogy sokan nem járnak, vagy csak ritkán jutnak el a mecsetbe, mert kevés mecset működik Magyarországon. Lényegében csak Budapesten, a nagyobb városokban, és néhány kisebb településen vannak többnyire imaszobák, illetve lakásmecsetek.

A többség az iszlám előírása alapján naponta ötször imádkozik, a válaszadók majdnem negyede viszont nem imádkozik napi szinten. Többen naponta többször imádkoznak, illetve néhányan naponta csak egyszer. Egypáran naponta többször imádkoznak, mint a megszabott öt alkalom.

A következő kérdés arra irányult, hogy milyen iszlám vallási előírásokat tudnak a legnehezebben betartani a hívők Magyarországon. A legtöbben úgy vélik, hogy a Ramadán böjt szabályait tudják a legnehezebben tartani, illetve a disznóhús fogyasztásának a tilalmát. Csupán ketten gondolják, hogy az alkoholfogyasztás tilalmának a betartása jelenti számukra a legnagyobb kihívást. Néhány válaszadó szerint nincs olyan előírás, aminek a betartása nehézséget okoz számára Magyarországon. A többiek válaszai az iszlám vallási előírások betartásának nehézségei kapcsán

³⁶¹ Minden kérdésnél adtam egy olyan válaszlehetőséget ennél a résznél, hogy *”Nem vettem fel az iszlámot”*.

³⁶² Az iszlám szerint egy muszlim férfi köthet házasságot egy nem muszlim nővel, amennyiben a nő a könyv népéhez tartozik, vagyis az ábrahámi vallások másik két fő ágának egyikét követi, azaz keresztény vagy zsidó. Muszlim nő viszont csak muszlim férfival köthet házasságot.

szerteágazók voltak: a *halal*³⁶³ hús beszerzése és ebből kifolyólag fogyasztása, a *hijab*³⁶⁴ viselése az utcán, az imádkozás – amelynek fő oka, hogy nincsenek külön kijelölt imahelyek –, a mecsetbe járás, illetve nőként a kézfogás kerülése idegen férfiakkal.

A válaszadók több mint a fele nem visel hagyományos muszlim ruhadarabot a mindennapokban. A többiek jellemzően fejkendőt (*hijab*) és bő ruházatot (*abaya*) viselnek, a férfiak hosszú nadrágot vagy kaftánt.

A válaszadók jelentős többsége szunnita vallási iskolákat követ: majdnem a válaszadók fele *hanafita*, a többiek a *safiita*, *málíkita*, *hanbalita* iskola követői. Magyarországon az oszmán-török hatások miatt a *hanafita* iskolának van a legnagyobb hagyománya, amelyet a válaszok is tükröznek. Csupán egy kitöltő volt síita. Páran azt felelték, hogy nem tudják, milyen vallási ágat követnek, és négyen azt vallották, hogy semelyik vallási ághoz sem tartoznak.

A 71 kitöltőből 49-en kötöttek az iszlám szerint házasságot. A kérdőív harmadik részéhez, amely kifejezetten az iszlám házasságkötésekre vonatkozik, már csak azok a kitöltők férhettek hozzá, akik kötöttek az iszlám szerint házasságot. A 49 kitöltőből öten születtek muszlimnak, négyen nem vették fel az iszlámot, harminchárom válaszadónak nem volt előző házassága, mielőtt áttért volna az iszlámra, illetve heten már kötöttek házasságot, mielőtt áttértek volna az iszlámra. Nyolc kitöltő vált el és házasodott újra. A kitöltők többsége az iszlám szerinti házasságkötést követően kötött polgári házasságot. A válaszadók közül mindösszesen kilencen kötöttek polgári házasságot az iszlám házasságkötés előtt. A kitöltők majd egynegyede viszont egyáltalán nem kötött polgári házasságot sem az iszlám szerinti házasságkötés előtt, sem utána. Ezek az arányok az iszlám vezetőkkel folytatott interjúimból nyert információt támasztják alá, miszerint sokan csak azért kötnek az iszlám szerinti házasságot, hogy Isten előtt *halal* legyen a kapcsolatuk, de ezt a köteléket nem erősítik meg polgári házasságkötéssel.

A kérdőívben több kérdéssel igyekeztem feltérképezni a *mahr*val kapcsolatos szokásokat Magyarországon. A válaszadók mintegy felének a házassági szerződésében a *mahr* egy pénzösszeg volt, 40,8%-nak pedig valamilyen vagyontárgy. Többen

³⁶³ „A „*halal*” fogalom az arab nyelvből származik és „megengedett”-et, „tisztá”-t jelent. Az összes olyan ételkészlet, melyet az iszlám jog megenged, „*halal*”-ként definiálható. Ide sorolhatók például a szárnyasok mint a csirke, kacska, liba, stb., amelyeknek tojásai is megengedettnek minősülnek. Az iszlám jog szerint a földön élő minden állatot egy meghatározott rituálé szerint kell levágni, hogy a hús „*halal*” maradjon. Ezalatt a muszlim egy muszlim imát (Allah nevében) mond, miközben az állatot egy gyors vágással megöli, mindeközben az összes nemzetközi állatvédelmre vonatkozó vágási előírást és utasítást betartva.” *Forrás: Islamic Information, Documentation and Certification GmbH*

³⁶⁴ A nők haját eltakaró kendő.

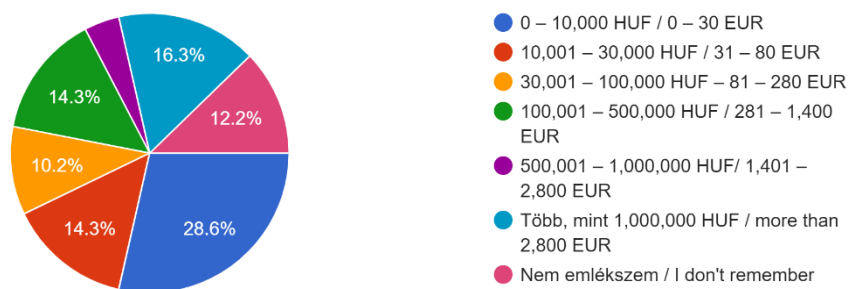
nevesítették, hogy ez pontosan mi volt: arany, karikagyűrű, termőföld, ékszer, gyémánt. Egy válaszadó *mahr*ként az arany gyűrű mellett zarándokutat is kapott a férjétől. Ez egyébként más országokban is jellemző, nem egyedi eset. Hatan egyáltalán nem kaptak *mahrt*. Egy közülük konkrétan leírta, hogy visszautasította azt. A *mahr* értékére adott válaszok eltérőek voltak, az alábbi ábra szemlélteti, hogy milyen mértékben. Páran nem is emlékeztek, hogy milyen összegű *mahr* szerepelt a házassági szerződésükben. Valószínűleg ezeknél a válaszadóknál elenyésző összegről lehetett szó. A magyarországi muszlim vezetőkkel folytatott beszélgetések alapján általában az a jellemző Magyarországon, hogy a házasulandó felek nagyon alacsony, inkább csak jelképes összegű *mahr*ban állapodnak meg, vagy az amúgy is Magyarországon hagyományos eljegyzési, illetve karikagyűrűt tekintik *mahr*nak. Néhány magasabb értékű *mahr*val is találkoztak már, de ezekről inkább mint kivételes esetekről beszéltek. Az online kérdőívben adott válaszok alapján viszont úgy tűnik, hogy gyakrabban előfordul, hogy nem csak jelképes összegű *mahrt* határoznak meg a felek. Természetesen közel sem beszélhetünk még ez alapján sem általánosságban olyan magas összegű *mahr*ról, mint a muszlim lakosságú vagy nagyobb muszlim kisebbséggel rendelkező országokban.

11. sz. ábra

A mahr összege a házassági szerződésben

24. Milyen összegű mahr* szerepelt a házassági szerződésben? / What was the sum of the mahr?

49 responses

(Forrás: saját összeállítású online kérdőív eredménye, Google Forms)

A kitöltők jelentős többségének nem szerepelt megosztott *mahr* a házassági szerződésében, vagy nem emlékszenek már erre. Csupán néhányan válaszolták azt, hogy a házassági szerződésükben szerepelt megosztott *mahr*. A válaszok szerint többnyire az azonnali *mahrt* megkapták a nők, a késleltetett *mahr*ról viszont sokan meg se egyeztek a

házassági szerződésben. Azoknak sem szerepelt magas összegű késletetett *mahr* a házassági szerződésükben, akik meghatározták az értékét.

A válaszok alapján nem jellemző, hogy a házastársak között nagy korkülönbség van, ugyanakkor egypár esetben előfordul.

A házasságkötések nagyobb hányadában a menyasszonyt képviselte *wali*, csak a válaszadók egyötödénél nem volt jelen *wali* a házasságkötésen. A *wali* túlnyomó részt a közösség egy tagja volt, és csak ritkán a menyasszony édesapja, testvére vagy más családtagja.

A kérdőív negyedik része az iszlám válással kapcsolatos általános kérdéseket tartalmaz. A kitöltők válaszai nagyon megoszlóak voltak arról, hogy szerintük gyakoriak-e a válások a magyarországi iszlám közösségben. A válaszadók több, mint egyharmada szerint a nők számára nehezebb az iszlám válást elérni, mint a férfiaknak a muszlim közösségében, ugyanakkor szinte ugyanannyi válaszadó szerint nem nehezebb. A válaszadók különböző okokat jelöltek meg arra vonatkozóan, hogy szerintük miért nehezebb nőként válást kezdeményezni az iszlám vallási közösségben. A legtöbben azon a véleményen vannak, hogy a nők gazdasági, vallási és családi okok miatt tudnak nehezebben válást kezdeményezni, mint a férfiak, de több válaszadó szerint társadalmi és személyes okokra vezethető vissza. Egy angol nyelvű válaszadó szerint pedig a vallásnak kevés hatása van a nők válási szándékára, mert az iszlámban megengedett a válás.

A kérdőív válási folyamatra vonatkozó kérdéseit csak azok a válaszadók töltötték ki a válással kapcsolatos személyes tapasztalataik alapján, akik már elváltak vagy válófélben voltak. Az esetükben többnyire a feleség kezdeményezte a válást, és csak egy esetben közösen. Senki se adott olyan választ, hogy a férj kezdeményezte a válást. A válás során a legnagyobb nehézséget a kulturális és a vallási különbségek jelentették, de többen megjelölték nehézségként a gyerekek elhelyezését, illetve a gyerekek felügyeleti jogát. Egy válaszadó a *mahr* kérdését is megjelölte, egy a vagyon elosztását és a gazdasági tényezőket. Egy válaszadó válása során egyáltalán nem voltak nehézségek. A válaszadók fele kapott segítséget a vita megoldása érdekében, többnyire a családjuktól, a másik fele pedig egyáltalán nem kapott segítséget. Csupán néhányan fordultak mecsethez vagy iszlám jogtudóshoz a vita megoldása érdekében, és mindannyian úgy gondolják, hogy eredményes és hasznos volt a vitarendezés. A szülői felügyelet kivétel nélkül a feleséghez került, a többi válaszadónál nem volt gyermek.

A kérdőív utolsó részében általános kérdések szerepeltek azzal kapcsolatban, hogy muszlimként milyen tapasztalataik vannak Magyarországon. A legtöbben úgy vélik,

hogy muszlimként nehéz betartani a vallási előírásokat Magyarországon, de sokaknak nincsen e téren nehézségük. A válaszadók többsége úgy érzi, hogy negatívan megkülönböztetik őket az iszlám hitük miatt Magyarországon, viszont a kitöltők egyharmada nem ért ezzel egyet. A válaszadók majdnem fele nehézségek nélkül, nyugodtan tudja gyakorolni a vallását muszlimként Magyarországon, többségük azonban nem ért ezzel egyet. A kitöltők nagyobb hányadát sokan kritizálják és rosszállóan néznek rájuk, mert kendőt (vagy más, az iszlám vallásra jellemző ruhadarabot) viselnek. Majdnem egyharmaduk nem érzi ezt a problémát. A válaszadók többsége szerint nőként nehezebb érvényesülni az iszlám vallási közösségekben. Összességében az általános kérdésekkel kapcsolatban megoszlóak voltak a vélemények, így nem lehet konkrét megállapításokat levonni a válaszokból.

4.4. Részösszegzés

Ahogy Európa történelmében, úgy a magyar történelemben is több kapcsolódás volt az iszlámhoz. Feltételezhetően már a honfoglalókkal érkeztek muszlim kabar törzsek a Kárpát-medencébe. A 12. és 13. században is éltek muszlim közösségek Magyarországon, amelyet írásos források és régészeti kutatások is alátámasztanak. A legismertebb és legerőteljesebb iszlám hatás a 150 éves török hódoltság alatt érte Magyarországot 1541 és 1699 között, amelynek a mai napig az épített öröksége is fennmaradt dzsámik, minaretek és *hammamok* formájában. A 1916-ban, miután az Osztrák-Magyar Monarchia megszállta, majd annektálta Bosznia-Hercegovinát, Magyarország elsőként ismerte el az iszlám vallást nem muszlim többségű országgént. Csak ezt követően alakult meg az első magyarországi iszlám szervezet 1931-ben. A szovjet megszállás és a kommunista államberendezkedés alatt nem támogatták a vallásokat, ezért csak az 1980-as évek végén tudtak iszlám egyesületet alapítani a Magyarországon tanuló külföldi muszlim diákok és áttért magyarok.

Napjainkban két államilag elismert iszlám szervezet működik Magyarországon, a Magyar Iszlám Közösség, illetve a Magyarországi Muszlimok Egyháza, amelyek *a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról szóló 2011. évi CCVI. törvényben* Magyarországi Iszlám Tanácsként szerepelnek. A *hanafí* iskolát követő Magyar Iszlám Közösséget 1988-ban hozták létre magyar muszlimok. A Magyarországi Muszlimok Egyháza 2000-ben alakult, nyitott minden iszlám vallási iskolát követő számára, központjuk a Budapest Mecset,

amely a legnagyobb mecset Magyarországon. Rajtuk kívül számos iszlám egyesület működik, elsősorban Budapesten, amelyek közül a Jótékonyági Béke Alapítvány, az egykori Iszlám Egyház szintén több évtizedes múltra tekinthet vissza. Vallási tevékenysége mellett komoly jótékonyági tevékenységet is folytat. Nagyon nehéz megbecsülni a Magyarországon élő muszlimok számát. A népszámlálásokkor a vallási hovatartozást nem kötelező megadni, illetve az iszlám szervezeteknek nincsen tagnyilvántartása. A legmagasabb becslések szerint is csak 30.000 fő körüli a magyarországi muszlimok száma. Vallási hovatartozás és származási ország szerint nagyon megoszló a hazai muszlimok eloszlása. Feltehetően a többségük a *hanafita* iskolát követő szunnita muszlim. Jellemzően Budapesten és a nagyobb városokban élnek.

2020-ban és 2021-ben készítettem interjút a legnagyobb iszlám szervezetek vezetőivel, elsősorban a magyarországi muszlimok házassággal kapcsolatos szokásairól kérdeztem őket. A legtöbb házasságot a Magyarországi Muszlimok Egyházánál (MME) kötik, ahová hetente többen is fordulnak házasságkötési szándékkal. A Magyar Iszlám Közösségnél (MIK) és a Jótékonyági Béke Alapítványnál (JBA) jellemzően havonta egy-két házasságot kötnek. Rendszerint külföldi muszlim férfi és magyar nő házasodnak össze, ritkább esetben másodgenerációs muszlim családból származó felek házasodnak. A menyasszonyt a *walija* képviseli a házasságkötéskor a MME-nél, aki a legtöbb esetben a muszlim közösség egy tagja. A MIK nem követeli meg a *wali* jelenlétét, mivel a *hanafi* iskolában a menyasszony magát képviselheti. A MIK-nél kiemelten nagy figyelmet fordítanak a felek azonosítására, illetve a korábbi családi állapotuk vizsgálatára. Az iszlám szervezetek egyike sem követeli meg a polgári házasság meglétét előfeltételként az iszlám házasságkötéshez. Legtöbb esetben ezért a felek nem is kötnek polgári házasságot, csak az iszlám szerint kötik össze az életüket. Az állam szemében így nem számítanak házastársaknak. Az ilyen esetekben a muszlim férfi *halal*, azaz „tisztá”, „megengedett” kapcsolatban szeretne együtt lenni a magyar barátnőjével, illetve ha hosszú távon nem Magyarországon, hanem egy iszlám országban szeretne a pár élni, akkor ott az iszlám szerinti házasságkötést államilag is elismerik. Olyan esetekben, amikor a muszlim férfi elsődleges célja a házassággal, hogy tartózkodási engedélyt kapjon Magyarországon, nyilvánvalóan polgári házasságot is kötnek a felek az iszlám szerinti házassággal egyidőben. A *mahr* összege Magyarországon jellemzően alacsony, sok esetben csak jelképes összegről beszélhetünk. Ennek az az oka, hogy a magyar nők nem tulajdonítanak neki nagy jelentőséget. Olyan esetekben, amikor nem csak a férfi, hanem a nő is muszlim családból származik, a *mahr* összege magasabb. A pénzüsszege

kívül gyakran ajándékoznak aranyékszert *mahr*ként a nőnek. Az MME és a JBA nem határoz meg minimum összeget a *mahr*nak, míg a MIK 5.000,- forintot állapít meg a *mahr* alsó határának. Az azonnali *mahr* és a késleltetett *mahr* összege minden esetben el van különítve a házassági szerződésekben. Mindegyik interjúalanyom tapasztalatai szerint gyakoriak a válások, amelynek legfőbb oka a kulturális, vallási különbségek kiéleződése a pár között. A *mahr* kérdése nem vezet vitákhoz Magyarországon a válások során, mert a magyar nők sok esetben nem tartanak igényt a késleltetett *mahr*ra. A magyarországi iszlám szervezeteknek nincsen semmilyen eszköz a kezükben a késleltetett *mahr* kifizetésének a kikényszerítésére. Előfordul, hogy a férj elmulasztja kifizetni a késleltetett *mahr*t, és eltűnik a válást követően. Gyakori, hogy a nő el szeretne válni, de a férfi nem egyezik bele, azaz nem mondja ki a *talaq*ot. A MIK-nél lehetséges, hogy a nő a válási szándékával a vallási vezetőkhez fordul, két tanú előtt kimondja, hogy válni szeretne, és ezt követően kap egy dokumentumot az iszlám házassága felbontásáról. A JBA ezzel ellentétben kizárólag a férfi által kezdeményezett válást fogadja el.

Általánosságban kijelenthető, hogy az online kérdőívre adott válaszok alátámasztják az iszlám szervezetek vezetőinek tapasztalatait a magyarországi muszlimok házasságkötési szokásai kapcsán. A kérdőívet sokkal több nő töltötte ki, mint férfi, illetve néhány kivétellel magyar állampolgárságúak voltak a kitöltők. Ez az arány arra enged következtetni, hogy Magyarországon jellemzően magyar nők és külföldi muszlim férfiak kötnek az iszlám szerint házasságot. Ezt a tendenciát figyelték meg az interjúalanyaim is. A kitöltők többsége az iszlám házasságkötést követően kötött polgári házasságot is, ugyanakkor nagy arányban csak az iszlám szerint házasodtak össze. A válaszok alapján a *mahr* jellemzően inkább egy meghatározott pénzösszeg, de gyakran valamilyen vagyontárgyat is megjelölnek a szerződésben. Az összege eléggé eltérő: a jelképes összegektől kezdve, a több százezer forintos értéken keresztül, akár egy millió forint feletti összegig terjed. A késleltetett *mahr* fogalmával valószínűleg sok válaszadó nem volt tisztában, és jellemzően az adott válaszok alapján nem is határozták meg az összegét a házassági szerződésben. Az iszlám szerinti házasságkötések nagyobb hányadánál a menyasszonyt képviselte *wali*, amely alátámasztja, hogy csak egy magyar iszlám szervezetnél nem kötelező a *wali* bevonása. A válásokat a kérdőívre adott válaszok alapján a feleség kezdeményezte, és fő okként ők is a kulturális és vallási különbségeket jelölték meg, ahogy azt az iszlám szervezetek vezetői is kiemelték. A *mahr* körül Magyarországon az online kérdőívre adott válaszok alapján sincsenek különösebben viták a váláskor.

V. Összegzés, következtetések, kutatási eredmények

1. Összefoglalás

Bár az európai történelmet a többnemzetiségű államok jellemezték, ugyanakkor egy államon belül egy vezető kultúra uralkodott. A multikulturális társadalom fogalma Európában a 20. század második felében jelent meg és terjedt el. A multikulturalizmus alapvetően a különböző kultúrák békés egymás mellett élését jelenti, és a kultúrák egyenjogúságát hirdeti. Viszont a valóság azt tükrözi, hogy az eltérő kultúrák közötti ellentéteket nem lehet elkerülni, ugyanakkor ezek a konfliktusok segítik elő a szükséges társadalmi változásokat. A gyakorlatban a különböző kultúrák képviselőit nem illetnek meg egyenlő jogok a kulturális identitásuk gyakorlásával kapcsolatban. Annak ellenére, hogy Európában nem működött teljes sikerrel a multikulturalizmus, az európai országoknak törekedniük kell a különböző kultúrák sajátos jellegének és értékeinek elismerésére, a kultúrák közötti párbeszéd támogatására, a kölcsönös tisztelet elősegítésére. Az egyes kulturális csoportok számára mindaddig biztosítani kell, hogy megtartsák saját szokásaikat, amíg azok nem sértik a társadalom többi tagjának a jogait, illetve nem akadályozzák az államon belül a társadalmi kohéziót. Egy bevándorlót befogadó multikulturális társadalom megfelelő működéséhez elengedhetetlen, hogy a befogadó ország társadalma és a bevándorlók is kellő nyitottsággal álljanak egymáshoz. A kisebbségben élő elsősorban vallási csoportoknak törekedniük kell a befogadó állam jogrendszeréhez való alkalmazkodásra, illetve a befogadó állam jogrendszerének és kulturális hagyományainak tiszteletére. A befogadó országnak pedig biztosítani kell a bevándorló kisebbség számára a kulturális értékek megőrzését. Véleményem szerint Európában a multikulturalizmus fogalma az utóbbi évtizedekben különösen összefonódott az egyre nagyobb számban bevándorolt muszlim kisebbség társadalmi szintű integrálásával. A növekvő muszlim népesség mostanra egy olyan kulturális valóságot tükröz Európában, amelyet amellet, hogy elfogadjunk, megfelelő politikákkal kezelünk is kell. Az bevándorolt muszlimok az alapvető vallási előírások mellett leginkább az iszlám családjoggal kapcsolatos rendelkezéseikhez tartják magukat. Várakozásaim szerint a doktori értekezésemben tett megállapítások az Európában élő muszlimok házassági szokásairól felhasználhatók lesznek, és hozzájárulhatnak egy olyan politika kialakításához, amely elősegíti a muszlim kisebbség optimális integrálását a többségi társadalomhoz.

Az iszlám követői számára a *saría*, azaz az iszlám jog isteni eredetű, mindenkifelett áll, és ezért nem cserélhető fel semmilyen másik törvénnyel. Ugyanakkor megállapítható, hogy a *sariáról* nem beszélhetünk úgy, mint egy egységes, egzakt jogrendszeréről. Alapja a Korán, Mohamed próféta hagyományai (*szunna*) és a jogtudósok értelmezései (*fiqh*), de ezek a források nem adnak minden helyzetre konkrét útmutatást. A *sariát* a különböző jogi iskolák (*madzhabok*) is másféleképpen értelmezik, így eltérő joggyakorlatok léteznek a muszlim világban, amelyeket a különböző kulturális háttér még inkább felerősít. Bár a *sariát* sok támadás és kritika éri, az egyik legnagyobb előnye, hogy a *sariában* van lehetőség a jogértelmezésre és a jogalkotásra, így alkalmazkodhat a modern kor kihívásaihoz. Összességében a *saría* egy komplex jogi és etikai keretrendszer, amelynek értelmezése és alkalmazása a helyi kontextustól függően változhat. A *saría* nem csak a vallási életre, de a társadalom minden területére kiterjed, beleértve a családi jogot, a büntetőjogot, a polgári jogot és a közjogot. Sok muszlim többségű országban elsősorban a *saría* családjoggal kapcsolatos előírásait alkalmazzák állami szinten, és inkább csak a házassági és az öröklési jogi elvek vannak beépítve az állami jogrendszerbe. A *saría* házasságot érintő előírásai kiemelten fontos szerepet játszanak a mai muszlim társadalmakban, annak ellenére is, hogy a muszlim közösségekben a szekularizáció és a modernizáció egyre nagyobb mértékben érvényesül. Ezért nem meglepő, hogy az Európában élő muszlimok is ragaszkodnak ezekhez az előírásokhoz, még akkor is, ha a befogadó állam jogrendszerével azok nem minden esetben összeegyeztethetőek. Az iszlám tiltja a házasságon kívüli szexuális kapcsolatot, és ezért a muszlimok a házasságkötést vallási kötelezettségként tekintik. A *saría* házasságkötéssel kapcsolatos előírásai szorosan kapcsolódnak a muszlim családi és közösségi struktúrákhoz. A házasságot a család és a közösség egységének alapköveként tartják számon, ezért a *saría* szabályai segítenek fenntartani ezeket a struktúrákat. Ezen kívül a *saría* házasságot érintő előírásai a muszlim identitás fontos részét képezik. A muszlimok számára a *saría* alapján kötött házasság nem csupán jogi aktus, hanem kulturális és vallási identitásuk kifejezése is.

Ahhoz, hogy a kutatásom specifikusabb kutatási kérdéseire kitérjek, fel kellett térképeznem az iszlám házasságkötés ismérveit. Az iszlám házasságkötés, más néven *nikah*, a *saría* házassággal kapcsolatos előírásain alapul. A Korán tanítása biztatja a hívőket a házasságra, amelynek alapja a szeretet. A családalapítás a muszlimok számára vallási kötelezettség. Az iszlám tiltja a házasságon kívüli szexualitást. A vőlegénynek és a menyasszonynak is meg kell felelniük bizonyos feltételeknek ahhoz, hogy házasságot

köthessenek. A vőlegénynek hithű muszlimnak kell lennie, a menyasszonynak viszont nem kötelező muszlimnak lennie, ő lehet keresztény vagy zsidó is, azaz a könyv népeiből való. A házasság érvényes megkötéséhez mindkét fél szabad akaratú beleegyezésére szükség van, azaz a kényszerházasság nem megengedett. Az iszlám házasság egy szerződéses viszony, amely két tanú jelenlétében jön létre. A *nikahnama* egy írásos szerződés, amely rögzíti a házasság feltételeit, beleértve a *mahr* összegét, illetve a házastársi jogokat és kötelezettségeket. A vőlegénynek vallási kötelessége *mahr*t adni a menyasszonynak, amely lehet egy pénzösszeg, de ingó vagy ingatlan vagyon is, sőt akár nem anyagi ajándék. A *mahr* mértéke a felek megállapodásától függ, a vőlegény anyagi helyzete és a menyasszony társadalmi helyzete határozza meg. A *mahr* a menyasszony kizárólagos tulajdonába kerül. Az iszlámban nem jön létre vagyonközösség a házassággal. A feleség és a család eltartásáért a férj felelős. A menyasszonyt jellemzően a *walija* képviseli a házasságkötéskor, aki vagy a legközelebbi vér szerinti muszlim férfirokona, vagy amennyiben nincs ilyen, akkor egy hithű muszlim férfi a közösségből. A házasságkötést két tanúnak kell hitelesítenie. Az iszlám nem tiltja a válást, elismeri, hogy egy rossz házasság inkább káros. Ugyanakkor a megengedett dolgok közül a legrosszabbnak tartja. A házastársaknak mindent meg kell tenniük, hogy helyrehozzák a házasságukat, mielőtt a válás mellett döntenek. Az iszlám világban jellemzően az úgynevezett *talaq* válást alkalmazzák, amely a férj által kezdeményezett válás. Nem minden muszlim közösségben ismerik el a feleség által kezdeményezett válást, a *khulát*, amelyhez a férj beleegyezése is szükséges. A *faskh* vagy *tafriq* váláskor a nőnek nyomós okot kell felhozni a válási szándéka mellett, például bántalmazást vagy elhanyagolást. Ilyen esetben egy muszlim jogtudós dönt a válásról, ha a férj nem hajlandó beleegyezni a válásba.

A *saría* engedélyezi a többnejűséget, de legfeljebb négy feleség tartását teszi lehetővé. A poligámiához szigorú feltételeknek kell teljesülniük, és a feleségek egyenlő bánásmódban kell részesülniük. Az iszlám házassággal kapcsolatban a poligínia mellett a gyermekházasság kérdése szokott előjönni mint negatív kritika, mivel a *saría* nem tiltja a gyermekházasságot. Ugyanakkor a muszlim országok többségében törvények tiltják a kiskorúak házasságát. A dolgozatomban nem volt kifejezetten vizsgálat tárgya, hogy Európában mennyire jellemző a poligínia, illetve a gyermekházasságok a muszlimok körében. Csak érintőlegesen találkoztam ezekkel a témákkal. Nem gyakori jelenség sem a többnejűség, sem a gyermekházasságok Európában. Egy későbbi kutatásban érdekes

lenne megvizsgálni a poligínia és a gyermekházasságok gyakorlati előfordulását Európában a muszlim közösségekben.

Az európai keresztény erkölcs és az iszlám tanításai többnyire megegyeznek, ugyanakkor az európai kultúrkörben és a mai modern korban már sok előírás elavult és túl radikális. A modern befogadó társadalom és a muszlimok között ezért sokszor ellentétek feszülnek. A nőket és a férfiakat az iszlámban nem ugyanazok a jogok és kötelezettségek illetik, ellentétben a nyugati felfogással, amely minden ember egyenlőségét hirdetik. Ebből kifolyólag egy bizonyos fokú összeegyeztethetlenség állapítható meg a nyugati jogrendszerek és a *saría* között, és többek között ez az ellentmondás az oka, hogy a nyugati társadalmakban sokan teljes mértékben elutasítják és ellenzik a *saría* alkalmazását. A nyugati társadalmakban a házasságkötés a legintimebb jogi ügylet, így kizárólag személyes jelenléttel és beleegyezéssel lehet házasságot kötni, az iszlámban viszont a menyasszonyt a gyámja képviseli. A házastársi vagyonközösség ismeretlen az iszlámban, amely szintén egy jelentős különbség a két felfogásban.

A történelem során az iszlám és a keresztény civilizáció kölcsönösen hatott egymásra a tudományban, a művészetben, a kereskedelemben és a kultúrában egyiránt. Az iszlám szinte megalakulásától kezdve hatást gyakorolt Európára. Az európai országok közel harmada hosszabb ideig muszlim politikai uralom alatt állt a történelem során, ami jól mutatja a két civilizáció közötti szoros kapcsolatot. Az iszlám európai jelenlétének négy főbb történelmi korszakát határoltam el a dolgozatomban. Ezek mellett Európa és az iszlám világ többször találkoztak egymással, például a keresztes háborúk (11-13. század) vallási konfliktusai, vagy az európai birodalmak gyarmatosításai kapcsán. Az iszlám európai jelenlétének első korszaka, amikor az Ibériai-félsziget mór uralom alatt állt évszázadokon keresztül (711-1492). Az Omajjádok uralma az Ibériai-félszigeten (711-1031) a történelem egyik legvirágzóbb időszaka volt. Ezt az időszakot a történetírás andalúziai aranykorként is emlegeti. A keresztények, a zsidók és a muszlimok békésen együtt éltek a mindennapi életüket, illetve kulturális és tudományos együttműködésekkel folytattak. A tudomány és a művészet virágzott, a muszlim tudósok és művészek jelentősen hozzájárultak a tudomány, a filozófia, az építészet és a művészetek fejlődéséhez. Az iszlám a történelemben másodjára a 13. századi mongol invázió által került Európába. Amellett, hogy a megszállás pusztító volt Európára nézve, egyben jelentős változásokat is hozott. A mongolok egy része muszlim volt, és hódításaik során iszlám hittérítőket is magukkal hoztak. Ennek következtében az iszlám befolyása nőtt Európa egyes részein, főleg a Balkánon és Dél-Oroszországban. A harmadik korszak az

Oszmán Birodalom európai uralma (14-19. század) volt, amely során a Balkán térségben a népesség nagy része tért át az iszlámra. Albániában, Bosznia-Hercegovinában, Macedóniában, Koszovóban és Bulgáriában továbbra is számottevő muszlim közösségek élnek, akikre mint „őshonos” európai muszlim népességre tekinthetünk. A muszlimok európai jelenlétének negyedik történeti korszaka a 20. és a 21. századi bevándorlási hullámok, amelyek eredményeképpen Európában kialakultak az állandó jelleggel letelepedett muszlim kisebbségek.

A 20. század folyamán három bevándorlási hullámot különíthetünk el egymástól, amelyeknek köszönhetően növekedett az európai muszlim népesség. Az első időszak a második világháború végétől az 1970-es évek elejéig tartott, amikor a dekolonizációs folyamat és az európai gazdaság újjáépítése miatt volt gyarmati területekről muszlim férfiak érkeztek Nyugat-Európába képzetlen munkaerőként vendégmunkásnak. Az 1970-es évek második felében és az 1980-as években a tömeges, képzetlen munkaerő beáramlását elkezdték korlátozni. Ekkor vált nyilvánvalóvá, hogy az újonnan érkezett muszlim bevándorlók nem csak ideiglenesen fognak Európában tartózkodni, hanem véglegesen telepednek le, főleg a bevándorló családok egyesítésének következtében. Az 1980-as évektől kezdve az 1990-es évek elejéig az iszlám világ politikai instabilitása és fegyveres konfliktusai miatt nagy számban érkeztek Nyugat-Európába muszlim menekültek és menedékkérők. A 21. században is több hullámban érkeztek bevándorlók, elsősorban menekültek Európába. Az első ilyen menekülthullám a 2011-es úgynevezett arab tavaszhoz köthető, a második pedig a különösen 2015-ben kicsúcsosodó európai bevándorlási és menekültügyi válsághoz.

Egy népesség vallási hovatartozáson alapuló megoszlását nagyon nehéz megbecsülni több oknál fogva. Egyrészt a vallási hovatartozás a népszámlálásokat szennyező adat, ezért nem kötelező nyilatkozni róla, és sokan nem is teszik, tartva attól, hogy negatív megkülönböztetésben lesz részük. Másrészt szubjektíven lehet megítélni, hogy ki számít egy adott valláshoz tartozónak, adott esetben muszlimnak. Az egyes felmérések ebből kifolyólag különböző becsléseket közöltek az európai muszlim népességről, és jellemzően csak az Európai Unió tagországait, illetve esetleg Norvégiát és Svájcot vették be a vizsgálatukba. A washingtoni székhelyű független Pew Kutatóközpont felmérései szerint az Európai Unió tagországaiban, Norvégiában és Svájcban az össznépesség 4,9% -a, azaz körülbelül 25.770.000 fő volt muszlim 2016-ban.

A Kutatóközpont becslései a jövőre nézve az összes lehetséges forgatókönyv szerint növekvő muszlim népességet jósolnak 2050-ig.³⁶⁵

A dolgozatomban négy kiválasztott európai országot, az Egyesült Királyságot, Németországot, Albániát és Magyarországot vizsgáltam. A kiválasztott országok és az iszlám kapcsolatát, a muszlimok bevándorlástörténetét, a muszlim lakosságot általánosságban és annak a házasságkötési szokásait vettem górcső alá. A négy kiválasztott országban elő muszlim lakosság jellemzően különböző bevándorlási hullámban érkezett, vagy különböző kulturális közegben él, illetve más kulturális háttérrel rendelkezik, ezért érdemes a házasságkötési szokásaikról összehasonlító elemzést végezni. A vizsgált országokban az iszlám házasságkötési szokásokat illetően elsősorban a *mahr* mértékét, az iszlám szerinti és polgári házasságkötés viszonyát, illetve az iszlám jog szerinti válásokat (*talaq*, *khul*, *tafriq*) tanulmányoztam.

A Brit Birodalom a 18. és 19. században a Dél-Ázsiában és a Közel-Keleten lévő muszlim többségű területeket is magába foglalta. Évszázadokon át kapcsolatban állt az indiai szubkontinenssel, amelyet gyarmatként tartott ellenőrzése alatt. Ennek következtében az iszlám jelenlétét az ország gyarmati múltja még ma is meghatározza, mivel elsősorban a gyarmatokról érkeztek az Egyesült Királyságba muszlim bevándorlók. A muszlim bevándorlás az Egyesült Királyságba a 19. században kezdődött, de a 20. század második felében vált jelentőssé, amikor a második világháborút követően olcsó munkaerőre volt szükség. A bevándorlók főként Dél-Ázsiából (India, Pakisztán, Banglades) érkeztek. Jellemzően egyedülálló férfiak érkeztek az országba ideiglenes tartózkodási szándékkal, viszont a jobb életfeltételek miatt később a végleges letelepedés mellett döntöttek, ezért az 1960-as és az 1970-es években a családgyesítések miatt rohamosan megnövekedett a muszlimok száma az országban. Ez a növekedés a következő évtizedekben is jellemző volt, amelyet a népszámlálási adatok vallási hovatartozásra vonatkozó felmérései támasztanak alá. A növekedésnek nem csak a bevándorlás az oka, sokan már az Egyesült Királyságban születnek. A legutóbbi, Angliában és Walesben 2021-ben végzett népszámláláson 3,9 millióan vallották magukat muszlimnak, amely az összelakosság 6,5%. 2011-ben még csak 2,7 millió fő (4,9%) válaszolta, hogy muszlim.

Az Egyesült Királyság a gyarmati múltja és az elsősorban ennek köszönhető európai viszonylatban nagy muszlim közössége mellett azért került elsőként a kiválasztott országok közé, mert itt, jellemzően Angliában alakult ki az iszlám jogi döntőbírási

³⁶⁵ Pew Research Center, 2017.

rendszer. A brit jogrendszer lehetővé teszi a döntőbírók, azaz egy alternatív vitarendezést biztosító rendszer párhuzamos működését az állami igazságszolgáltatás mellett. A bevándorolt muszlimok szívesebben és nagyobb bizalommal fordulnak ezekhez a *saría* bizottságokhoz, ha vitás ügyük adódik, egyrészt mert a *saría* bizottságok egy számukra ismert módon és nyelven járnak el, másrészt pedig mert az állami bürokráciától tartanak. Az úgynevezett *saría* tanácsok már évtizedek óta működnek az Egyesült Királyságban, de nem egységes módon, hanem különböző eljárásrenddel, és nem a szekuláris jogi környezethez igazodva. A döntőbíráskodásról szóló törvény 1996-os reformja által biztosított jogi környezetben 2007-ben jött létre a Muszlim Választott Törvényszék (*Muslim Arbitration Tribunal - MAT*), amely egy ernyőszervezetként összefogja az Angliában működő *saría* bizottságokat, így lehetővé téve a *saría* alkalmazását az angol jogrendszer keretein belül. A *saría* bizottságok magánjogi, azon belül is szinte kizárólag családjogi ügyekkel foglalkoznak: házasságkötéssel, válással, gyermekelhelyezéssel és örökléssel. A *saría* bizottságok által kezelt ügyek legnagyobb része házassággal kapcsolatos jogviták, és sok esetben kifejezetten a válni kívánó muszlim nőket segítik abban, hogy az iszlám szerinti válási tanúsítványt állítanak ki számukra.

Az Egyesült Királyság muszlim kisebbségében gyakran fordulnak elő vitás ügyek a *mahr* kifizetése kapcsán. Annak ellenére, hogy egy muszlim férfi vallási kötelessége kifizetni a feleségének odaígért *mahrt*, gyakran megtörténik, hogy a férj a váláskor nem akarja kifizetni a feleségének a *mahrt*. A *mahr*val kapcsolatos vitás ügyek már évtizedek óta az angol polgári bíróságok elé is kerülnek. Ezek az esetek utalnak arra, hogy az Egyesült Királyságban élő muszlim közösségek nagy szerepet tulajdonítanak manapság is a *mahr*nak, azaz a *mahr* betölti eredeti funkcióját, hozzájárul a feleség pénzügyi helyzetének biztosításához a házasság felbomlása esetén, és nem csak egy jelképes hagyományként él tovább. A *mahrt* érintő jogeseteknél³⁶⁶ követelt összegek és a Cambridge-i Központi mecset honlapján található átlagot mutató adatok³⁶⁷ is azt támasztják alá, hogy az Egyesült Királyságban a muszlim kisebbségen belül a *mahr* értéke általában egy nagyobb összeg, több ezer font.

³⁶⁶ Uddin v Choudhury [2009] EWCA Civ 1205 (25.000 GBP)

Maksudul, Shahinur and Izaharul Halder v Nazma Quraysha Brisht, 2021, London County Court (55.000 GBP)

³⁶⁷ 3.000-4.000 GBP

Az Egyesült Királyságban működő *saría* bizottságokhoz forduló személyek túlnyomó többségét (több mint 90%-át) olyan nők teszik ki, akik iszlám válási bizonyítványt szeretnének. Ennek oka, hogy a *saría* szerint, ha egy nő kezdeményezi a válást (*khul, tafriq, faskh*), akkor azt csak egy muszlim jogtudós közbenjárásával teheti meg. A másik ok, ami erősíti ezt a tendenciát, hogy sok muszlim pár nem köt polgári házasságot a *nikah* mellett, melynek számos oka lehet. Egy 2017-es felmérés szerint, amelyet olyan angol városokban végeztek, ahol a népesség több mint 20%-a muszlim, a muszlim házastársak 60%-a nem kötött polgári házasságot. Mivel a törvényes házasság hiánya számos problémát vet fel, az Egyesült Királyságban már felmerült, hogy törvénybe legyen foglalva a polgári házasságkötés követelménye az iszlám házasságkötést megelőzően.

Németországba, azaz a Németországi Szövetségi Köztársaságba, az Egyesült Királyság bevándorlástörténetéhez hasonlóan, a második világháborút követően indult meg nagyobb számban a bevándorlás a „gazdasági csoda” éveiben az országban fellépő munkaerőhiány miatt. Az Egyesült Királysággal ellentétben Németország nem rendelkezett kiterjedt gyarmatbirodalommal, nem tartott fenn hosszú ideje szoros kapcsolatokat a harmadik világgal. Ezért a nyugatnémet kormány munkaerő-toborzási megállapodásokat kötött több országgal is ebben az időszakban, Tunézia, Marokkó és Jugoszlávia mellett Törökországgal is 1961-ben. A vendégmunkásokat eredetileg ideiglenes időre tervezték befogadni ugyanúgy, mint az Egyesült Királyságban, viszont a későbbi családgyesítéseknek is köszönhetően a törökországi bevándorlók hosszútávra, sőt véglegesen maradtak. Ma már a harmadik és a negyedik generáció él Németországban. Az 1980-as és az 1990-es években elsősorban menekültek érkeztek Németországba Iránból, Afganisztánból, Pakisztánból, Libanonból, Bosznia-Hercegovinából és Koszovóból, színesítve a muszlim közösséget. A 2015-ben elkezdődött európai menekültválság idején nagy számban érkeztek szír menekültkérők az országba. Az utóbbi évtizedekben nagyon összetett volt a bevándorlók nemzetisége. A szírek mellett irakiak, afgánok, pakisztániak, közép-ázsiaiak, tunéziaiak, marokkóiak és fekete-afrikaiak is bevándoroltak az országba. A német Szövetségi Migrációs és Menekültügyi Hivatal (Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, BAMF) 2020-ban publikált kutatásai szerint a németországi muszlimok 45%-a még mindig törökországi származású, őket követik 13%-kal a szíriai menekültek. Ugyanebből a kutatásból a németországi muszlimok felekezeti megoszlása is kiderül: 75%-uk szunnita, 14%-uk alevita, 7%-uk síita, 2% ahmadijja, 0,2%-uk szúfi és körülbelül 5%-uk egyéb irányzathoz

tartozik. 2019-ben körülbelül 5,3-5,6 millió muszlim vallású ember élt az országban, amely a 83,1 milliós lakosság 6,4-6,7 százalékát teszi ki.³⁶⁸

Törökországból a törökök mellett több más nemzetiségű bevándorló érkezett Németországba az 1960-as évektől, például a szintén muszlim kurdok. A törökországi gyökerekkel rendelkező bevándorlók számát nagyon nehéz megbecsülni több okból kifolyólag. A törökországi kurdok nemzeti identitásuk felerősödésével nem kötik magukat Törökországhoz, illetve a többgenerációs törökországi háttérrel rendelkező kisebbség tagjai már inkább németnek vallják magukat, mint töröknek. Ahány felmérés, annyi különböző adat létezik a törökországi háttérrel rendelkező kisebbség létszámára vonatkozóan, többnyire 2,5 és 3 millió főre becsülik a számukat.

Eleinte alacsonyan képzett munkaerő érkezett Törökországból, de ma már mindenféle állást betöltenek a törökországi háttérrel rendelkezők, illetve sok török vállalkozás létezik országszerte. A német munkavállalókkal szemben valódi konkurenciát viszont kizárólag az alacsony képzettséget igénylő munkakörök terén jelentenek a törökök, és ilyen alacsonyan fizetett, nehéz fizikai munkát a németek csak nagyon ritka esetben vállalnak el. A németországi törökök számára központi szerepet játszik a család és a család becsülete, amely sok esetben a nők fedhetetlen erkölcsének védelmét jelenti számukra. A németországi török kisebbség rendkívül heterogén, nem lehet általánosítani sem képzettség, sem vallásosság, sem ideológiai meggyőződés alapján. Jellemző a generációk közötti konfliktus, mivel a fiatalabbak már nem annyira hagyományörzők és vallásosak. Sokuknak problémáik vannak az identitásukkal, mert már nem érzik magukénak az anyaország kultúráját, de még nem sikerült integrálódniuk teljesen a német társadalomba. Bár egyre kevésbé jellemzően, de még mindig léteznek Németországban zárt török közösségek, amelyek akadályozzák a törökök beilleszkedését, sok esetben nyelvi nehézségeket eredményezve a törökök számára, mivel kiterjedtek a török nyelvű szolgáltatások, ügyeiket is saját nyelvükön igyekeznek elintézni. A törökök a német politikában is szerepet játszanak, 2021-ben már 18 török származású képviselő volt a Bundestagban. Egy 2016-os felmérés szerint a németországi törökök majdnem fele úgy vélekedik, hogy számára fontosabbak és előrébb valók az iszlám előírásai, mint annak az államnak a törvényei, ahol élnek.³⁶⁹

A németországi kurdok Törökországon kívül Szíriából, Irakból és Iránból is származnak. Bár egy nagyságrendileg 40 milliós Közel-Keleten őshonos nép, nincsen

³⁶⁸ PFÜNDEL, STICHS, TANIS, 2021. 38-39.

³⁶⁹ POLLACK, MÜLLER, ROSTA, DIELER. 2016. 14.

saját országuk, hanem elnyomott, üldözött kisebbségként kell folyamatosan a jogaikért küzdeniük. Ők a világ legnagyobb, önálló államiság nélküli nemzete. Az üldöztetés miatt is hagyják el otthonukat. Németországban számukat 500.000 és 1.000.000 fő közé teszik. Mivel a statisztikák jellemzően az állampolgárságot veszik figyelembe, ezért a kurd közösség valódi létszámát rendkívül nehéz megbecsülni. Az 1970-es évektől érkeztek nagyobb számban Németországba kurd nemzetiségűek, különösen nagy arányban az 1990-es és 2000-es években, illetve a szír polgárháború kirobbanását követően. A németországi kurdok egyre bátrabban felvállalják kurd identitásukat, ugyanakkor könnyebben integrálódnak a német társadalomba.

Németország muszlim közösségeit nagyfokú széttagoaltság, sok esetben széthúzás is jellemzi, ezért nem létezik közös muszlim érdekegyesítés. Jelenleg legkevesebb 2.350 mecsetközösség működik, amelyeket országos ernyőszervezetek alá tartoznak, mint többek között a Német Iszlám Konferencia, a Vallástudományi Intézet Török-Iszlám Szövetsége, Milli Görüs Iszlám Közösség vagy a Németországi Muszlimok Központi Tanácsa. Ezek a szervezetek amellet, hogy összefogják a mecsetközösségeket, különféle szociális feladatokat is ellátnak.

Ahogy az Egyesült Királyságban, úgy Németországban is előfordul, hogy az állami bíróság az iszlám jog alapján hozza meg a döntését. A muszlim kisebbség tagjai Németországban is szívesen fordulnak *saría* választott bíróságokhoz, különösen családi és házassági viták elrendezése miatt. Németországban sokan elítélik, hogy ezek az iszlám választott bíróságok egy párhuzamos árnyék jogrendszer alapján ítékeznek, és úgy tartják, hogy az iszlámra jellemző patriarchális berendezkedést védik és tartják fent.

A legnagyobb számú muszlim kisebbségek Németországban a törökök, a sírek és a kurdok. A kibocsátó államokat tekintve Törökországban szekuláris államberendezkedés működik, Szíriában pedig a *saría* fontos szerepet játszik a jogrendszerben, különösen a házasság, a válás és az öröklés terén. A török polgári törvénykönyv tulajdonképpen a svájci Polgári Törvénykönyv fordítása, azaz Törökországban az iszlám jog alkalmazása a családjog területén sem elfogadott. Tiltják a többnejűséget, kötelező a polgári házasságkötés és válás, illetve a *mahr* nem számít jogi intézménynek. Ezért a Németország muszlim lakosságának nagy többségét alkotó török állampolgárok nem az iszlám jog szerint kívánnak eljárni házassági jogi kérdésekben. Ezzel ellentétben a sírek Németországban is a *saría* szerint intézik a házassággal kapcsolatos ügyeiket. A kurdok esetében összetettebb a helyzet, mivel ők négy kibocsátó országból érkeztek Németországba. A törökországi, a szíriai és az iráni kurdok az adott

állami szabályokhoz tartják magukat, az irakiak pedig az Iraki Kurdisztán 2008-as házassággal kapcsolatos törvényéhez, amely többnyire a *sarián* alapszik, és célja, hogy kiküszöbölje a törzsi hagyományokat.

Ugyanúgy, mint az Egyesült Királyságban, az iszlám szerinti házasságkötést nem ismerik el Németországban, csak akkor, ha egy olyan országban kötötték, ahol azt hivatalosan elismerik. 2008 végéig Németországban csak a polgári házasságkötést követően lehetett vallási esküvőt tartani. Bár jelenleg nincs hatályban ilyen korlátozás, a legtöbb mecset előírja a polgári házasságkötés meglétét az iszlám házasságkötést megelőzően. Polgári házasság nélkül a felek között nem jön létre jogilag érvényes házasság, azaz az iszlám házasságnak nincsen jogi következménye. A poligám házasságot a német jog nem fogadja el, ugyanakkor már volt rá több példa is, hogy német bíróságok a döntésükben elismerték a második feleség jogait az iszlám jog szerint. Ennek értelmében a német bíróságok nem járnak el egységesen a poligámia kapcsán. Összességében kevés a vegyes, azaz keresztény és muszlim közötti házasság Németországban, amelynek fő oka, hogy a németországi muszlimok, elsősorban a törökök, zárt közösségekben élnek.

A németországi muszlimok körében jellemzően kulcsszerepet játszik a *mahr* mint az iszlám házassági jog egyik legfontosabb eleme. Ugyanakkor az is megállapítható, hogy a második, harmadik generációs, emancipált, pénzkereső muszlim nők szemében egyre kisebb a *mahr* jelentősége, mert nekik már nincs szükségük rá, így annak csak a hagyományörzés, illetve a vallási kötelezettség teljesítése érdekében van jelképes szerepe. Egyre gyakoribb, hogy a jegygyűrűt tekintik *mahr*-nak. Úgy, mint az Egyesült Királyságban, Németországban is számos esetben került a *mahr* körüli vita az állami bíróságok elé az utóbbi évtizedekben, de ezekben az esetekben tetemesebb összegű *mahr*-ról folyt a vita. A *mahr sui generis*ként tekinthető a német jogban, azaz egyedi jellemzőkkel bíró, külön jogi aktus, amely a német jogrendszer vagyoni jogi eszközeivel párhuzamosan alkalmazható. Más szóval, a német jog értelmezésében a feleség jogosult a *mahr*, a válás utáni tartásdíj és a közös vagyon válás utáni felosztásának egyidejű érvényesítésére, tehát a *mahr* vagyonelemként szerepelhet a német házassági és vagyoni jogi, valamint tartásdíjjal kapcsolatos jogi számítási rendszerben.

A németországi törökök körében a családi hagyományoknak köszönhetően kevés a válás, és azok sem a *saría* szerint mennek végbe, hanem vagy a német, esetleg a török családjog figyelembevételével. Németország második legnagyobb muszlim kisebbségét a sírek teszik ki, akik a *saría* szerint házasodnak és válnak el. A német bíróságoknak

gyakran kell döntést hozniuk muszlim párok válása kapcsán. A német bíróságokhoz került válóperek esetében a *saría* figyelembevételét tekintve a következetlenség és a bizonytalanság a jellemző, sokszor egymással ellentétes ítéletet hoznak. Az Európai Unió Bíróságának egy 2018-as döntése alapján a *saría* bíróság előtti válásokat nem lehet elismerni Németországban, amely egy paradox helyzetet eredményezett, miszerint az iszlám házasság elfogadható Németországban, de az iszlám válás nem.

Albánia azért került a vizsgált országok közé, mert az albániai muszlimok őshonos európai muszlim népességnek tekinthetőek, ugyanis az Oszmán Birodalom térhódítása miatt a Balkánon a lakosság évszázadokkal korábban felvette és részben meg is tartotta a szunnita iszlám vallást. Albániához hasonlóan Bosznia-Hercegovinában is nagyszámú muszlim lakosság él a mai napig. Az albánok kétharmada vált muszlimmá részben az erőszakos iszlamizálás miatt, részben pedig azért, mert a Birodalomban csak hithű muszlimként volt lehetőségük érvényesülniük, előlépniük vagy adókedvezményben részesülniük. Albánia csak 1912-ben vált független állammá egy nemzeti összefogásnak köszönhetően, amelyben muszlimok, katolikusok és ortodoxok közösen vívták ki az albán nép függetlenségét. Az albán Iszlám Közösség 1923-ban teljesen függetlenítette magát a hanyatló Oszmán Birodalomtól. 1928-ban vált hatályossá az ország szekularizált polgárjogi kódexe, amely eltörölte a pénteki szabadnapot, megtiltotta a többnejúséget, illetve megváltoztatta a házassági és az öröklési jogot. A második világháborút követően épült ki a szocialista országok között is leginkább elnyomó kommunista diktatúra, amely teljes mértékben elnyomta a vallásokat, sőt 1976-ban Albánia vált a világ első hivatalosan is ateista országává, ahol büntették a vallásosságot. Az 1990-es rendszerváltáskor állították vissza a vallásszabadságot. Ekkor szinte teljesen a nulláról kellett újból kiépíteni az iszlám vallást, amely csak külföldi segítséggel sikerült.

Jelenleg Albániának nincsen hivatalos államvallása, hanem a *laïcité* francia modellt követi, amely a szekularizmuson, az állam és az egyházak közötti szoros együttműködésen és a vallások kölcsönös tiszteletén alapszik. A szunnita iszlám kitüntetett tradicionális felekezet, amelyet az Albánia Muszlim Közössége egyetlen központi szervezetként fog össze. 2011-es adatok alapján az albánok több mint a fele, 56,7%-a vallja magát muszlimnak.³⁷⁰ Az iszlám mellett itt erősödött meg egy iszlám misztikus irányzat, a *bektasi* rend, amelynek ma Albánia fővárosa, Tirana a központja.

³⁷⁰ CIA World Factbook: *Albania*, 2019.

Az albán muszlimok jellemzően nem veszik szigorúan a vallási előírásokat, de összességében törekednek az iszlám hagyományok ápolására. Valószínűleg az erős vallásellenes kommunista múlt is közrejátszik abban, hogy az albániai muszlimok nem tartanak igényt saját iszlám szerinti vitarendezési formákra családjogi kérdésekben, mint a nyugat-európai államokban élő muszlim kisebbségek, sőt csak kevesen döntenek az iszlám házasságkötés mellett. Sok esetben a *nikaht* inkább egyfajta eljegyzésként tekintik, hogy ezután büntetlenül lehessenek együtt a párjukkal, és a *nikahval* egyidőben nem kötnek polgári házasságot. Hogy elkerüljék ezt a jelenséget, az albániai imámok gyakran feltételként szabják ki a párnak a polgári házassági anyakönyvi kivonat bemutatását az iszlám házasságkötéshez.

A polgári házasságkötés ezen kívül még azért is fontos, mert válás esetén csak a polgári házasság fennállása esetén lehet a felek érdekeit kikényszeríteni. Kizárólag nők szoktak fordulni az albániai imámokhoz házassági vitáik rendezése miatt mediációra. Ilyen esetekben az imámoknak nincsen kényszerítő erejű eszköz a kezükben, kizárólag tanácsot tudnak adni a házaspárnak.

A *mahr* teljesen kikopott a joggyakorlatból az elnyomó kommunista rezsím miatt, a rendszerváltás után az új imámok kezdték visszahozni a köztudatba, kiemelve, hogy a nagyon magas összegű *mahr* kiszabása kerülendő, és hogy akár egy gyűrű is megfelel *mahr* gyanánt, ahogy azt Mohamed próféta is hangoztatta. Az fiatal albán muszlimoknál ezért teljesen elfogadott gyakorlat, hogy a menyasszony *mahr*ként egy gyűrűt kap a vőlegénytől, vagy a vőlegény ígéretet tesz a menyasszonynak arra vonatkozóan, hogy majd kifizeti a mekkai zarándoklatának költségeit. A *mahr* jelképes volta miatt Albániában példátlan, hogy a *mahr* körül viták alakuljanak ki. Emellett jellemző, hogy az albániai muszlimok vitás ügyeiket hivatalos úton rendezik, és a jogalkalmazás terén általában kerülnek a konfrontációt a szekularizált állammal.

Magyarországot a történelme során többször érte iszlám hatás. Valószínűleg már a honfoglalók között is voltak muszlimok a kabarok között, akiket *hvárezmiekn*ek vagy *kálizok*knak nevezett a történetírás. A későbbi évszázadokban is éltek magyar földön muszlimok, szaracénok, iszmaeliták és böszörmények, akik gyorsan asszimilálódtak. A leghosszabb és legmeghatározóbb iszlám jelenlét Magyarországon az Oszmán Birodalom 150 éves megszállása alatt volt 1541 és 1699 között. Bár sok épített örökség, elsősorban dzsámik és fürdők maradtak ebből az időszakból, akkoriban sem élt sok muszlim az országban, és a magyarokra nem volt jellemző, hogy áttérjenek az iszlámra. A 1878-ban az Osztrák-Magyar Monarchia megszállta a muszlim többségű Bosznia-Hercegovinát,

majd 1908-ban hozzá is csatolták. 1916-ban Magyarország volt az első nem muszlim többségű ország, amely hivatalosan is elismerte az iszlám vallást, amelynek politikai okai voltak, hiszen ebben az időszakban elenyésző számú muszlim élt az országban. Magyarország ezzel a gesztus értékű lépéssel mutatta ki a szimpátiáját az I. világháborúban szövegsége, az Oszmán Birodalom iránt. A 19. század vége és a 20. század eleje volt az úgynevezett politikai *turanizmus* aranykora, amikor a magyar nép keleti, türk eredetét hangsúlyozták. Fontos mérföldkő a magyarországi muszlimok életében, hogy 1931-ben Durics Hilmi Husszein vezetésével létrejött Magyarország első iszlám szervezete, a Gül Baba Budai Független Magyar Autonóm Iszlám Vallásközség. Albániához hasonlóan a II. világháborút követően Magyarországon is kommunista államrendszer épült ki, amely ellenségesen viszonyult a vallásokhoz, és elnyomta azokat. Az 1980-as évek második felében külföldi muszlim hallgatók és néhány áttért magyar hívő egyesületet hozhatott létre. A rendszerváltás után a vallási élet ismét fellendült. Jelenleg Magyarországon két államilag elismert, bevett egyházi státuszú, egymástól független iszlám szervezet működik, a Magyar Iszlám Közösség és a Magyarországi Muszlimok Egyháza, amelyek a 2011. évi CCVI. törvényben egy egyházszövetséggént, Magyarországi Iszlám Tanácsként szerepelnek. Rajtuk kívül még több iszlám alapítvány és egyesület működik Magyarországon. A magyarországi muszlimok számát rendkívül nehéz megbecsülni, mivel az iszlám szervezetek nem rendelkeznek tagnyilvántartással, és a népszámláláskor a vallási hovatartozás a szenzitív adatok közé tartozik, így nem kötelező a válaszadás. A Magyarországi Muszlimok Egyházának 2010-es felmérése alapján hozzávetőlegesen 32.000 muszlim él Magyarországon.³⁷¹ A 2022-es népszámláláskor viszont csupán 7.954 fő vallotta magát muszlimnak.³⁷² A magyarországi muszlimok többsége feltehetően a szunnita *hanafita* iskolát követi.³⁷³

A Magyarországon élő muszlim közösségek házassági szokásait korábban nem vizsgálták, ezért empirikus kutatást végeztem, amely során kevert módszertant alkalmaztam. Kvalitatív jellegű kutatásként a magyarországi iszlám közösségek vezetőivel folytattam szakértői mélyinterjúkat az iszlám házassági jog alkalmazásáról, illetve az általuk megosztott információkat egy online kérdőív segítségével támasztottam alá, amely kvantitatív módszertani eszközként egészítette ki a vizsgálódásomat a témában.

³⁷¹ SULOK, 2010. 81.

³⁷² Népszámlálási Adatbázis, KSH.

³⁷³ Saját online kérdőív alapján

Magyarországon szekuláris államberendezkedés van, azaz az állam és az egyház teljesen szét vannak választva egymástól. 1894 óta csak a polgári házasságkötés tekinthető hivatalosnak. A vallási házasságkötések az állam szemében nem érvényesek. A magyarországi iszlám szervezetek nem állítanak olyan követelményt a házasulandó párok elé, hogy az iszlám házasság előtt polgári házasságot kössenek, bár javasolni szokták a feleknek, hogy tegyék hivatalossá a házassági köteléküket. Ennek ellenére Magyarországon gyakori, hogy csak az iszlám szerint kötnek házasságot a felek. Jellemzően külföldi iszlám férfiak és magyar nők házasodnak az iszlám szerint, sok esetben csak azért, hogy a kapcsolatuk legyen az iszlám szemében *halal*, és vallási értelemben együtt lehessenek. Akkor sem kötnek polgári házasságot, amennyiben a pár a későbbiekben azt tervezi, hogy egy iszlám vallású országba költözik, ahol hivatalosan elfogadják az iszlám házasságot. Olyan esetekben, amikor a muszlim férfi tartózkodási engedélyhez szeretne jutni egy magyar nővel kötött házasság útján, természetesen a felek polgári házasságot is kötnek.

A magyar nők nem tulajdonítanak jelentőséget a *mahr*nak, így Magyarországon jellemzően nagyon alacsony, inkább jelképes a mértéke. A Magyar Iszlám Közösség egy 5.000 forintos minimum értéket határoz meg a *mahr*nak, amely még így is csupán egy szimbolikus összeg. Amennyiben mindkét házasulandó fél az iszlám kultúrából származik, magasabb összeg szerepel a házassági szerződésben *mahr*ként. Csak ritkán fordul elő, hogy kifejezetten jelentős a *mahr* összege. A *mahr* gyakran értéktárgy, általában valamilyen arany ékszer.

A magyar iszlám közösségben gyakoriak a válások, jellemzően a kulturális különbségek kiéleződése miatt. Sok esetben a nők kezdeményezik a válást, és azért fordulnak az iszlám szervezethez, mert a férjük nem szeretne válni. Ilyenkor csak az iszlám szervezet tudja fogatosítani a válást két tanú előtt.

2. Kutatási megállapítások és következtetések

Európa kultúráját és etnikai összetételét az évszázadok során a bevándorlás és a migráció alakította. Az iszlám és Európa történelme szinte a kezdetektől fogva összefonódott, és a két kultúrkör egymásra hatást gyakorolva bontakozott ki. Európát a két leginkább formáló iszlám fennhatóság az Ibériai-félszigeten és a Balkánon hódított teret. Az Ibériai-félsziget muszlim fennhatósága az Omajjád Kalifátus hódításai során alakult ki a 8. században, amely eredményeként létrejött Al-Andalus, ahol a tudomány, a művészet és az építészet virágzott. Córdoba, a kalifátus fővárosa, a korabeli világ egyik legjelentősebb kulturális központjává vált. A muszlimok, keresztények és zsidók békében éltek egymás mellett Al-Andalusban, és a vallási tolerancia példaként szolgált a korabeli Európa számára. Al-Andalus jelentős hatással volt az európai civilizáció fejlődésére. A tudományos és művészeti eredmények, valamint a kereskedelmi kapcsolatok révén az Al-Andalus hozzájárult az európai reneszánsz kibontakozásához. A 13. századtól kezdve a Reconquista, azaz a keresztény királyságok visszahódító háborúi fokozatosan gyengítették az Al-Andalust. 1492-ben Granada, az utolsó muszlim állam is elesett, és ezzel véget ért az iszlám uralom a félszigeten. Bár a spanyolok teljesen kiűzték a mórokat, sőt a moriszkókat is a félszigetről, Al-Andalus öröksége ma is érezhető Spanyolországban és Portugáliában; az építészet, a művészet, a nyelv és a gasztronómia területén is fellelhetők az iszlám hatások. Al-Andalus emléke a tolerancia és a kölcsönös megértés szimbólumaként is szolgálhat a mai Európában. Az Oszmán Birodalom a 14. század elején kezdte meg terjeszkedését a Balkánon, és a század végére a Balkán nagy része az oszmánok uralma alá került, beleértve Bulgáriát, Szerbiát, Boszniát és Albániát. A 15. század végére az Oszmán Birodalom a Balkán leghatalmasabb államává vált. Az Oszmán Birodalom hódoltsága alatt elsősorban Boszniában és Albániában sokan áttértek az iszlám hitre, amelynek több oka is volt. A birodalomban élő muszlimok kiváltságos helyzetben voltak. Ezért a meghódított népek közül sokan tértek át az iszlámra érdekből, hogy elkerüljék az adózást, vagy hogy állami pozíciókat tölthessenek be. Az iszlamizáció folyamatához az is hozzájárult, hogy muszlim katonák, hivatalnokok, kereskedők és vallási vezetők települtek be az elfoglalt területekre. A vallási vezetők misszionáriusi tevékenységet folytattak, iszlám vallási oktatási intézményeket alapítottak, hogy terjesszék az iszlám vallást. Az Oszmán Birodalom fennhatósága a Balkánon közel 500 évig tartott, jelentős és tartós hatást gyakorolva a régió történelmére, kultúrájára és társadalmára. Boszniában és Albániában a lakosság jelentős része áttért az iszlámra,

ugyanakkor mindkét országban keresztény lakosság is maradt. Bosznia 1878-ban az Osztrák-Magyar Monarchia fennhatósága alá került, és 1918-ban a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság része lett. Albánia 1912-ben kiáltotta ki függetlenségét az Oszmán Birodalomtól, de 1920-ban nyerte el teljes függetlenségét. A balkáni muszlimokat, akik Bosznia-Hercegovinán, Albánián és Koszovón kívül kisebb arányban Macedóniában és Bulgáriában élnek, őslakos muszlimoknak tekinthetjük.

Európába a 20. század második felétől érkeztek nagyobb számba muszlim bevándorlók a II. világháborút követő európai munkaerőhiány miatt, egyrészt a gyarmati kapcsolatoknak, másrészt pedig kétoldalú munkaerő-kölcsönzési megállapodásoknak köszönhetően. Azóta több bevándorlási hullámot tapasztalt Európa, amelyek következtében egyre nőtt az európai muszlim lakosság. A 2015-ös európai migrációs és menekültválság óta a muszlim bevándorlás, illetve az iszlám jelenléte Európában ismét a figyelem középpontjába került. Az európai muszlim népességet rendkívül nehéz megbecsülni. A Pew Research Center 2016-ban publikált becslései szerint az Európai Unió tagországainak, Norvégiának és Svájcnak a muszlim lakossága az össznépesség 4,9% -a, azaz nagyságrendileg 25.770.000 fő. Az előrejelzések alapján a muszlim lakosság mérete, illetve aránya is növekedni fog a jövőben a folyamatos bevándorlás és az európaiaknál magasabb születési arány miatt. Napjainkban az európai, elsősorban a nyugat-európai államok egyik legnagyobb kihívását a muszlim kisebbség integrációja jelenti a befogadó társadalomba.

Napjainkban már tényként kezelhetjük a muszlimok tartós európai jelenlétét. Ezért a békés egymás mellett élésre, egymás kultúrájának a kölcsönös tiszteletére és elfogadására, a befogadó nyugati keresztény társadalom és a muszlim kisebbség közötti párbeszédre és toleranciára kell összpontosítani a multikulturalizmus és az újabban teret nyerő interkulturalizmus eszméjének a szemüvegén keresztül. Az európai államoknak többrétű és egyre inkább kielezett kihívással kell szembenézniük a növekvő muszlim kisebbség kapcsán. Ahhoz, hogy muszlim közösségek integrálódjanak az európai társadalmakban, mindkét oldal nyitottságára és rugalmasságára szükség van.

A muszlimokról a közmédiában sokszor mint egy homogén kisebbségről beszélnek, holott az európai muszlimok rendkívül színes, heterogén népességet alkotnak. Az iszlám a kereszténységhez hasonlóan egy világvallás, amelynek számos értelmezése, vallási felekezete létezik. Ezen kívül a muszlim emberek szokásait jelentősen befolyásolja a kulturális közeg, amelyből érkeztek. A köztudat számos olyan szokást köt az iszlámhoz, amely egyáltalán nem tartozik az iszlám tanításai közé, hanem mint kulturális „hordalék”

épült be a muszlim emberek életébe, sokszor még akkor is, ha ezek a szokások ellentétben állnak az iszlám ideológiájával. A vallás egyéni értelmezése, illetve az egyén valláshoz való hozzáállása is jelentőséggel bír. Vannak, akik szigorúan követik az iszlám vallási előírásokat, az életük középpontjában a vallásosságuk áll, míg mások inkább csak a hagyományaik megőrzése és a családi szokások miatt igyekeznek az iszlám tanításai szerint élni. Az Európában több generáción keresztül élő muszlimok, akik már egy nyugati társadalomba születtek bele, és ott nőttek fel, eltávolodtak a gyökereiktől, és a muszlim identitásuk, azaz az iszlámhoz való hozzáállásuk gyengült. Az adott befogadó ország muszlim közösségeinek mérete és összetartása is befolyásoló tényező. Az iszlámban központi szerepet tulajdonítanak a közösségnek, különösen a családnak. A családi kötelek, a családi elvárások jelentősen alakítják a muszlimok életét és döntéseit.

Az iszlám jog, a *saría* a muszlimok szemében elsőbbséget élvez bármilyen más jogrendszerrel szemben, hiszen Isten, azaz Allah törvénye mindenképp fellelt áll. A *saría* alatt egy átfogó normarendszert értünk, amely rendszerezi a muszlimok vallási és társadalmi életét egyaránt. Ugyanakkor a *saría* nem egyetlen statikus, kodifikált jogrendszer, hanem a muszlim jogtudósok és teológusok értelmezésén és alkalmazásán alapszik, folyamatosan változik, és több különböző jogi értelmezést jelenthet. A házassággal kapcsolatos szabályok, előírások ezért szintén eltérőek lehetnek az iszlám felekezetek és a kulturális közeg szerint.

Az iszlám világra és a muszlimokra általánosságban jellemző, hogy a vallási előírások közül leginkább a családot, a házasságot érintő szabályokhoz ragaszkodnak. Ez az Európában élő muszlimoknál is észlelhető, hiszen az európai országokban, mint az Egyesült Királyságban vagy Németországban működő *saría* bizottságok vagy döntőbírók szinte kizárólag a házasságot érintő ügyekkel foglalkoznak, mint a házasságkötések, válások és a házassági szerződés kötelező elemét jelentő *mahr* körüli viták.

Az iszlám házasságkötés, a *nikah* egy szerződéses viszony, amely során többek között a felek megegyeznek a *mahr* értékében. A *mahr* azoknak az anyagi javaknak az összessége, amelyet a vőlegény vallási kötelezettségként biztosít a menyasszony számára a házasságkötéskor. A *mahr* a feleség különvagyonát képezi, célja, hogy anyagi függetlenséget és biztonságot teremtsen a nő számára elsősorban válás vagy a férj halála esetén. Erre azért van szükség, mert az iszlám nem ismeri a házassági vagyonközösséget, illetve a tradicionális muszlim családfelfogás szerint a nők nem rendelkeznek saját keresettel. Az iszlám nem tiltja a válást, ugyanakkor a megengedett dolgok közül a

legrosszabbnak tartja, ezért a házastársak csak legvégső esetben válhatnak el. A válásnak több fajtája ismert az iszlám világban. A legelterjedtebb a férj által kezdeményezett válás, a *talaq*. A férjnek háromszor kell kimondania a „*talaq*” szót a felesége előtt, két menstruációs ciklus szünettel. A harmadik *talaq* kimondása után a házasság automatikusan felbomlik. A szigorúbb iszlám vallási irányzatok kizárólag a *talaq* válást fogadják el. A *khul* válást a feleség kezdeményezheti. Ebben az esetben a feleségnek le kell mondania a *mahr* egy részéről, vagy a teljes összegéről. A *khult* egy iszlám bíróságnak is jóvá kell hagynia két tanú előtt. Az iszlám válás harmadik formája a *faskh* vagy *tafriq*, amelynél bíróság jár el. A *faskhot* a házastársak bármelyike kezdeményezheti, ha a házasságban súlyos és helyrehozhatatlan problémák merülnek fel, mint például bántalmazás, hűtlenség vagy a feleség eltartásának elmulasztása. A saria értelmezésbeli különbségei miatt a válási eljárások a muszlim országokban és közösségekben eltérőek.

Az európai viszonylatban nagyszámú muszlim kisebbséggel rendelkező országokban, mint például a dolgozatomban vizsgált Egyesült Királyságban vagy Németországban, az állami polgári bíróságok elé rendszerint kerülnek olyan ügyek, amelyek érintik az iszlám házassági jogot. Ezekben az ügyekben az angol és a német bíróságok is több esetben figyelembe vették a *saria* házasságra vonatkozó szabályait, különösen a válás és a *mahr* rendezésének a tekintetében. Ugyanakkor megállapítható, hogy a döntéseket teljesen egyedi megítéléssel hozták meg, sokszor egymással ellentétes elvek alapján, azaz nem létezik egy átfogó iránymutatás sem állami, sem Európai Unió szinten az iszlám jog alkalmazásának lehetőségéről és módjáról az európai országok igazságszolgáltatásában. Európában az Egyesült Királyság rendelkezik a leginkább tapasztalattal az iszlám jog állami jogban való beemelésének a terén, hiszen az országban évtizedek óta működnek az állami igazságszolgáltatással párhuzamosan az úgynevezett *saria* bizottságok, amelyek elsősorban házassági ügyekben döntenek, és amelyek döntéseit bizonyos esetekben figyelembe veszik az angol bíróságok döntéseik meghozatalakor.

A dolgozatomban négy európai ország, az Egyesült Királyság, Németország, Albánia és Magyarország muszlim lakosságának az iszlám házassági szokásait vizsgáltam meg. A négy országot a muszlim lakosságának különböző kulturális háttere, bevándorlástörténete és nagysága alapján választottam ki. Az Egyesült Királyság gyarmati kapcsolatainak köszönhetően, Németország pedig a munkaerőhiánya által eredményezett törökországi munkavállalók, majd elsősorban a szíriai menekülteket befogadó politikája miatt rendelkezik nagyszámú muszlim közösséggel. Albánia

történelmi múltja eredményezte, hogy napjainkban a lakosságának több mint a fele muszlimnak vallja magát. Magyarországon elenyésző a muszlimok száma, éppen ezért érdemes belevenni az összehasonlításba. A vizsgált országokon kívül természetesen érdekes lenne több európai országot bevenni az összehasonlításba (például Bosznia-Hercegovinát, Franciaországot, Svédországot, Spanyolországot, stb.), hogy egy még átfogóbb képet kapjunk az európai muszlimok házassági szokásairól. Ugyanakkor úgy gondolom, hogy a kiválasztott országok muszlim lakosságának a jellemzői alapján széles körűen át lehet látni a főbb tendenciákat és jellegzetességeket a témakörben. A kiválasztott országokban az iszlám házasságkötési szokásokat illetően elsősorban a *mahr* mértékét, az iszlám és polgári házasságkötés viszonyát, illetve az iszlám jog szerinti válásokat (*talaq*, *khul*, *faskh*, *tafriq*) vizsgáltam. Az alábbiakban tételesen megfogalmazom a kutatási kérdések mentén a kutatási következtetéseket.

Milyen hasonlóságok és különbségek tapasztalhatók a vizsgált országokban élő muszlimok házasságkötési szokásai között?

Az Egyesült Királyságban és Németországban, ahol nagy létszámú, összetartó muszlim bevándorló közösségek élnek, szigorúbban tartják magukat az iszlám hagyományokhoz a házassági szokásokkal kapcsolatban is, mint Magyarországon, ahol nincsenek kiterjedt, összetartó muszlim közösségek. Bár Albánia lakosságának a fele muszlimnak vallja magát, a vallásokat évtizedekig elnyomó szocialista rezsimnek köszönhetően, Magyarországhoz hasonlóan sokkal lazábban értelmezik az iszlám előírásokat, mint az Egyesült Királyságban vagy Németországban. Fontos kiemelnem, hogy ezek a kijelentések általános következtetések, ezért természetesen egyéni szinten eltérések lehetnek, és egyéb tényezők (például a kibocsátó ország kultúrája, családi elvárások, a befogadó társadalom hatása) befolyásolhatják a vallási előírásokhoz tanúsított hozzáállást.

Hogyan határozza meg az európai környezetben való élet és a muszlim identitás a házasságkötési szokásokat? Vegyes házasságok, azaz muszlim és nem muszlim fél között létrejött házasságok esetében, illetve az első és a másodgenerációs muszlimok házasságkötésénél hogyan érvényesülnek az iszlám házasságkötési szokások?

A Magyarországon végzett empirikus kutatásaim alapján a vegyes házasságok esetén a muszlim fél, aki általában a férfi, ragaszkodik az iszlám házasságkötéshez. A nem

muszlim nők belemennek az iszlám házasságkötésbe, ugyanakkor nem tulajdonítanak neki különösebb jelentőséget. A magyar nők jellemzően egyáltalán nem tartanak igényt a *mahr*ra, ezért csak jelképes összegeket szoktak a házassági szerződésbe foglalni egyes házasságoknál. Az emancipált magyar nők keresettel rendelkeznek, így az ő szemükben a *mahr* nem értelmezhető az eredeti rendeltetése szerint.

A második vagy harmadik generációs muszlimok jellemzően eltávolodtak a gyökereiktől, nem tartják az iszlám szokásokat és hagyományokat olyan szigorúan, mint a szüleik. A második vagy harmadik generációs muszlimok már a nyugati liberális társadalmakban nőttek fel, sokszor identitásválságban szenvednek, mert már elszakadtak a származási országuk kultúrájától, de még nem sikerült teljesen hasonulniuk a befogadó társadalom kultúrájához. Szüleik kedvéért az iszlám szerint is összeházasodnak, de számukra már nem bírnak különösebb jelentőséggel az iszlám hagyományok és előírások.

Milyen mértékű *mahr*t határoznak meg a házassági szerződésben a felek a vizsgált országokban? Mi befolyásolja a *mahr* mértékének a meghatározását?

Az Egyesült Királyságban jellemzően magas értékű, több ezer font összegű *mahr*t határoznak meg a házassági szerződésben.

A Németországban élő muszlim közösség rendkívül sokszínű, nehéz általánosítani a *mahr* mértékét illetően. A német bíróságok elé kerülő ügyek alapján gyakori a németországi muszlim közösségekben, hogy nagy összegű *mahr*ban állapodnak meg. Ugyanakkor a többgenerációs németországi muszlimok körében a *mahr* intézménye vesztett a jelentőségéből, vagy teljesen ki is kopott.

Albániában a *mahr* jelképes értékű. Sok esetben az amúgy is szokásos jegygyűrű kerül bele a házassági szerződésbe mint *mahr*, vagy a feleség *hadzs*jának a kifizetése.

Magyarországon a *mahr* mértéke jellemzően vagy nagyon alacsony, vagy pár 100 ezer forint összegű, és csak ritkább esetekben szerepel ennél magasabb vagy kiugró értékű *mahr* a házassági szerződésekben.

Azt, hogy a házasulandó felek mekkora mértékű *mahr*ban egyeznek meg, számos tényező befolyásolja mint a vőlegény és a menyasszony családjának anyagi helyzete, a családjaik vagy a közösség elvárásai, valamint a kulturális és vallási hagyományok. Mivel ennyire összetett kérdés, hogy mekkora értékű *mahr*ban egyeznek meg a házasulandó felek, csak óvatosan lehet általános következtetéseket tenni a *mahr* mértékére vonatkozóan, ezért inkább csak a tendenciákra világítottam rá.

Az Egyesült Királyságban nagy muszlim közösségek élnek, ezért ott a család és a közösség elvárásai játszhatnak meghatározó szerepet a magas összegű *mahr* meghatározásánál. A Németországban élő törökök jellemzően azért állapodnak meg kisebb összegű *mahr*-ban, mert a törökországi muszlim közösség évtizedek óta Németországban él, és sok közöttük a többgenerációs német-török, akik már nem követik szigorúan a származási országuk hagyományait. Törökországban a fiatal generációk és a városi lakosság már nem tartja a vallási előírásokat, így sokan nem is kötnek az iszlám szerint házasságot. A németországi törökök fiatal generációjára ugyanez jellemző. Más összetartó németországi muszlim közösségben mint a sírek vagy az irániak, meghatározó szerepet játszik a származási országok kulturális háttere a *mahr*-ról való megállapodás esetében. Annak ellenére, hogy Albánia lakosságának több mint a fele vallja magát muszlimnak, itt nem áll korrelációban a muszlim közösség mérete és a *mahr* összege, mivel a több évtizedig tartó kommunista diktatúra elnyomta az iszlám hagyományokat, amelyeket a rendszerváltás után sem sikerült teljesen feléleszteni. Ez a fő oka annak, hogy az albániai muszlimok számára már nincs jelentősége a *mahr*-nak. A Magyarországon végzett kutatásaim alapján megfigyeltem, hogy a vegyes házasságoknál alacsony a *mahr* összege, mivel a magyar nők nem tartanak igényt a *mahr*-ra. Amennyiben a vőlegény és a menyasszony is muszlim családból származik, magas összegű *mahr*-ban állapodnak meg a felek. Ez arra világít rá, hogy a kulturális háttér és a családi elvárások mekkora hatással vannak a *mahr* összegére.

Az iszlám szerinti házasságkötés mellett polgári házasságot is kötnek a felek a vizsgált országokban?

Az Egyesült Királyságban gyakran nem kötnek polgári házasságot az iszlám házasságkötés mellett. Az Egyesült Királyságban már felmerült, hogy törvénybe legyen foglalva a polgári házasságkötés követelménye az iszlám házasságkötést megelőzően. Az úgynevezett regisztrált mecsetek államilag érvényes házasságot köthetnek bizonyos feltételek teljesítésével.

2008 végéig Németországban csak a polgári házasságkötést követően lehetett vallási esküvőt tartani (vallásos előházasság tilalma). Bár jelenleg nincs hatályban ilyen korlátozás, a legtöbb mecset előírja a polgári házasságkötés meglétét az iszlám házasságkötést megelőzően. Ezért Németországban nem jellemző, hogy csak az iszlám szerint kötnek a felek házasságot. Ugyanakkor Németországban is előfordul, hogy a felek

csak az iszlám házasságot kötnek. Ennek az egyik oka lehet a vallási meggyőződés, miszerint úgy vélik, hogy a vallási házasság az egyetlen érvényes házasságforma. A másik ok lehet, hogy a házasulandó felek nincsenek tisztában azzal, hogy az iszlám házasságkötés Németországban érvénytelen, illetve hogy nehézséget okozhat számukra a szükséges dokumentumok beszerzése és a német nyelvű ügyintézés.

Annak ellenére, hogy Albánia lakosságának több mint a fele muszlimnak vallja magát, csak kevesen kötnek iszlám házasságot, akkor is a *nikahra* sok esetben mint eljegyzésre tekintenek, azaz nem mindig kötnek a párok polgári házasságot is a *nikahval* egyidőben. Sok albániai imám viszont megköveteli a pártól, hogy mutassák be a házassági anyakönyvi kivonatukat, mielőtt összeadnák őket az iszlám szerint.

Magyarországon az iszlám szervezetek nem szabják a *nikah* előfeltételének a polgári házasságkötést, és gyakran előfordul, hogy a felek csak az iszlám szerint kötnek házasságot.

Németország, Albánia és Magyarország szekularizált államok, azaz az állam és a vallás külön van választva. Az Egyesült Királyságnak sincs államvallása, ugyanakkor Anglia államvallása az anglikánizmus. Európa összes országában a vallásszabadság elve érvényesül, így bárki szabadon gyakorolhatja a saját vallását. A vizsgált országokban az iszlám szerinti házasságkötést nem ismerik el csak akkor, ha egy olyan országban kötötték, ahol azt hivatalosan elismerték. Mivel az iszlám szerinti házasságkötés nem számít érvényes házasságkötésnek, számos probléma adódhat abból, ha a felek elmulasztják a polgári házasságkötést.

Jellemzően hogyan történnek a muszlimok körében a válások a vizsgált országokban?

Az összes vizsgált országban gyakoriak a válások. Fontos kiemelni, hogy egyik vizsgált országban sem ismerik el a vallási válást, azaz az összes vizsgált országban kizárólag a hivatalos válóper lefolytatása által lehetséges a házasság felbontása.

Az iszlám jog szerint a férfi által kezdeményezett *talaq* váláshoz nem feltétlen szükséges, hogy egy iszlám jogtudós, mufti vagy imám közbenjárjon. Ugyanakkor az iszlám szerint a *talaq* válás is akkor érvényes, ha azt két tanú előtt érvényesítik. A vizsgált országokban viszont gyakoribb, sőt szinte kizárólagos, hogy az iszlám szervezetekhez, mecsetekhez válni kívánó nők fordulnak.

Az Egyesült Királyságban működő *saría* bizottságokhoz forduló személyek túlnyomó többségét (több mint 90%-át) olyan nők teszik ki, akik iszlám válási bizonyítványt szeretnének.

A németországi törökök körében a válások nem a *saría* szerint mennek végbe, hanem vagy a német, esetleg a török családjog figyelembevételével. Németország második legnagyobb muszlim kisebbségét a szírek teszik ki, akik a *saría* szerint házasodnak és válnak el.

Albániában előfordul, hogy kizárólag nők felkérlik az imámokat közvetítőnek a házassági vitáik rendezésére. Ezeket a mediációs eljárásokat nem fogadják el a bíróságok és nincsen jogi erejük, a döntéseik csupán tanácsadásként értelmezhetők, amelyet a pár vagy megfogad, vagy elutasít.

Magyarországon a vegyes házasságok, amelyek jellemzően muszlim férfi és magyar nők között jönnek létre, gyakran válással végződnek a kulturális különbségek miatt. Ilyenkor a válni kívánó nők fordulnak az iszlám szervezetekhez, hogy állítsanak ki számukra egy iszlám szerinti válási bizonyítványt.

A bevezető fejezetben a következő hipotézist állítottam fel.

Az európai muszlimok házasságkötési szokásait, többek között az iszlám házassági szerződésben meghatározott mahr mértékét, a polgári házasságkötés fontosságát az iszlám szerinti házasságkötés mellett, illetve a válások lebonyolítását befolyásolja, hogy a házasulandó felek melyik bevándorlási hullámban érkeztek Európába, hányadik generációs muszlimok, melyik kibocsátó országból érkeztek Európába, illetve hogy a befogadó országban mekkora muszlim közösség található.

A kutatásaim során beigazolódott, hogy a hipotézis állítása helytálló. A következő tényezők befolyásolják az európai muszlimok házasságkötési szokásait a vizsgált országokban.

A vizsgált országokban az iszlám házasságkötési szokásokat befolyásolja, hogy a házasulandó felek mely iszlám irányzatot követik. A különböző iszlám irányzatoknak nem egységesek a házassággal kapcsolatos előírásai. Például nem mindegyik irányzatnál kötelező, hogy a menyasszonyt *wali* képviselje a házasságkötéskor, vagy a szigorúbb iszlám irányzatok csak a *talaq* válást ismerik el.

A vizsgált országokban az iszlám házasságkötési szokásokat befolyásolja, hogy a házasulandó feleknek milyen a kulturális hátterük. A bevándorlók esetében lényeges,

hogy melyik kibocsátó országból érkeztek. A muszlim többségű országokban is nagyon eltérőek a házassággal kapcsolatos szokások. Pakisztánban, Iránban vagy Szíriában a muszlimok ragaszkodnak a hagyományaikhoz, míg Törökország egy szekularizált állam, ahol már nincsenek érvényben az iszlám házassági szokások. Albániában a muszlimok szintén nem igazodnak szigorúan a hagyományos iszlám házasságkötési előírásokhoz.

A vizsgált országokban az iszlám házasságkötési szokásokat befolyásolja a muszlim közösség mérete, kiterjedése. Minél nagyobb egy muszlim közösség, annál inkább jellemző, hogy az iszlám házasságkötési szokásokat szigorúan követik. Egy kiterjedt muszlim közösségben adottak a feltételek a hagyományok és előírások betartásához.

A vizsgált országokban az iszlám házasságkötési szokásokat befolyásolják a családi kötelek és elvárások. Amennyiben a házasulandó vagy házas feleket körülveszi a tágabb család, a hagyományok tisztelete, a vallási előírások betartása családi elvárásként jelenik meg.

A vizsgált országokban az iszlám házasságkötési szokásokat befolyásolja, hogy a házasulandó felek mióta élnek a befogadó országban. Az első-, a másod- és a harmadgenerációs muszlimok között ellentétek feszülnek. Az első generációs muszlimok ragaszkodnak az iszlám vallási előírásokhoz, a többgenerációs muszlimok viszont már jellemzően elvesztik a kapcsolatot a gyökereikkel, és inkább a befogadó társadalom elvárásaihoz igazodnak.

A vizsgált országokban az iszlám házasságkötési szokásokat befolyásolják a hivatalos állami szabályozások. A vizsgált országokban szabad vallásgyakorlás van, ezért jellemzően az államnak nincsen semmilyen beleszólása a vallási életbe. A házasságkötések kapcsán az állam előírhatja, mint ahogy az Németországban 2008-ig hatályban volt, hogy a vallási házasságkötés előtt polgári házasságot kössenek a felek.

A vizsgált országokban az iszlám házasságkötési szokásokat befolyásolják a helyi iszlám szervezetek eljárásai. Az iszlám szervezetek saját hatáskörükben különböző feltételeket szabhatnak ki a házasulandó vagy válni kívánó felekre. Előírhatják a polgári házasságkötést az iszlám házasságkötés előfeltételeként, különféle dokumentumokat kérhetnek be a felektől, illetve a válások kapcsán is különbözőféleképpen járnak el.

3. Kutatási eredmények, ajánlások

A dolgozatom egy átfogó képet ad Európa és az iszlám világ kapcsolatáról, az Európába irányuló muszlim bevándorlásról, illetve az európai muszlim közösségekről. Az európai keresztény kultúra és az iszlám világ összefonódása nem újkeletű jelenség, az iszlám a korábbi évszázadokban is jelen volt Dél-Európában és a Balkánon. Napjainkban az európai társadalmakra jellemző az egyre növekvő muszlim népesség, amely a kulturális ellentétek miatt feszültségeket okoz Európa-szerte. Manapság az európai államok egyik legnagyobb kihívása a muszlim lakosság integrálása a befogadó társadalomba. A sikeres integráció kulcsa, hogy a többségi társadalom és a muszlim kisebbség is elfogadók legyenek egymás kultúrájával szemben, és kölcsönös toleranciával viszonyuljanak egymáshoz. Ennek a célnak az eléréséhez a döntéshozók mellett a társadalom összes szintjén aktívan szükséges cselekedni. Elsősorban az állam és az iszlám szervezetek szoros együttműködésére van szükség, illetve a többségi társadalom és a muszlim kisebbség közötti párbeszédre. A téma aktualitása miatt a kutatásaim eredményei útmutatást és hasznos ismereteket nyújthatnak a kisebbségpolitika terén, a társadalmi konfliktusok kezeléséhez és a békés egymás mellett élés elősegítéséhez.

Az európai muszlim kisebbséget gyakran éri az a nem alaptalan vád, hogy inkább az iszlám joghoz, a *sariához* tartja magát, mint a befogadó állam jogrendszeréhez. A kutatásaim rávilágítottak arra, hogy az európai muszlimok, illetve szinte kizárólag nők a házassággal kapcsolatos vitás ügyeik rendezésekor fordulnak a helyi *saría* bizottságokhoz, döntőbírókhoz. A vizsgált országokban gyakran előfordul, hogy a párok nem kötnek polgári házasságot az iszlám házasságkötés mellett. Mivel az iszlám házasság az állam szemében nem számít érvényes házasságnak, ezért nem származnak jogok és kötelezettségek belőle. Válás esetén semmilyen jogot nem lehet érvényesíteni vagy kötelezettséget kikényszeríteni az iszlám házasság alapján, problémák merülhetnek fel a gyermekelhelyezés vagy a vagyonmegosztás terén.

2018-ban készült egy független felmérés a *saría* jog alkalmazásáról Angliában és Walesben, amelyben megállapították, hogy sok *saría* bizottság nem jár el megfelelően a válni kívánó nőkkel szemben, ezért a döntéshozók elé terjesztettek egy javaslatot az 1949-es Házassági Törvény módosítására annak biztosítására, hogy a polgári házasságot kössenek az iszlám házasságkötés előtt vagy azzal egyidőben. Egyelőre még nem tették kötelezővé a polgári házasságot az iszlám házasságkötést megelőzően. Jelenleg, amennyiben a felek a házasságot egy regisztrált mecsetben kötik meg, amely

házasságkötési jogkörrel rendelkezik, akkor az iszlám házasság is jogilag érvényessé válik.

Németországban 2008-ig tiltották, hogy a házasulandó felek vallásos házasságot kössenek mielőtt polgári házasságot kötneek. Törökországban 2015-ig büntették, ha a felek a vallási szertartást a hivatalos házasságkötés előtt végezték el.³⁷⁴ Számos országban, mint Svájcban³⁷⁵ és Liechtensteinben³⁷⁶ jelenleg is csak a házassági anyakönyvi kivonat bemutatása után lehet vallási házasságot kötni.

A véleményem szerint érdemes lenne Magyarországon szabályozni, hogy iszlám házasságot csak a polgári házasságkötést követően lehessen kötni. Jelenleg Magyarországon sok pár elmulasztja a polgári házasságkötést, és kizárólag iszlám házasságot kötnek, amely alapján nem jön létre hivatalos házasság, és amelyből a feleknek semmilyen joguk és kikényszeríthető kötelezettségük nem származik.

Mivel Magyarország népessége vallási hovatartozás szempontjából túlnyomórészt római katolikusnak, illetve valamely protestáns felekezethez tartozónak vallja magát³⁷⁷, az alábbiakban bemutatom a katolikus és a protestáns házasságkötés-felfogást. A római katolikus egyház szemében a házasság szentség.³⁷⁸ Ebből kifolyólag a katolikus egyház által kötött házasságot „teljes értékű, igazi” házasságnak tekinti. A katolikus felfogás szerint a polgári házasságot az egyházi szertartás emeli szentségi rangra. Ugyanakkor a katolikus felfogás szerint a polgári házasságnak nem kell megelőznie az egyházit. A katolikus házasság egy teljesen különálló, az egyház szemében érvényes házasságnak számít. Ezzel szemben a protestáns egyházak a polgári házasságot teljes értékűnek és érvényesnek tekintik. A protestáns házasságkötési szertartások a polgári házasságkötést Isten áldása, védelme és irányítása alá helyezik.³⁷⁹ Ennek értelmében a protestáns egyházak kizárólag a polgári házasságkötést követően tartják meg vallási házasságkötési szertartásukat.

Magyarországon a protestáns egyházak a vallási értelmezésük alapján, ugyanakkor saját hatáskörben „követelik meg” a házasulandó felektől, hogy a protestáns egyházi

³⁷⁴ IKIZLER, AMIRABEDIN, 2022. 24.

³⁷⁵ Art. 97 Abs. 3 ZGB

³⁷⁶ Art. 3 Abs. 1 EheG

³⁷⁷ Népszámlálási Adatbázis, KSH.

³⁷⁸ „Az Újszövetség szentségeit Krisztus alapította és szám szerint hét van: keresztség, bérmlás, oltáriszentség (Eucharisztia), bűnbánat, betegek kenete, egyházi rend és házasság szentsége. A hét szentség a keresztyén élet minden fontos pillanatát és állomását érinti: a szentségek a keresztyének hitéletéhez megadják a születést és a növekedést, a gyógyítást és a küldetést. Ezen a téren bizonyos hasonlóság található a természetes élet állomásai és a lelkiélet állomásai között.” A Katolikus Egyház Katekizmusa, 1210. bekezdés.

³⁷⁹ MIHALEC, 2013. 248-249.

szertartás előtt polgári házasságot kössenek. A legnagyobb magyarországi iszlám szervezeteknek saját hatáskörben szintén lehetőségük van az iszlám házasságkötéshez előfeltételként kérni a pártól a házassági anyakönyvi kivonatukat. Ennek a gyakorlatnak a bevezetésével szinte teljesen ki lehetne küszöbölni, hogy Magyarországon a párok az iszlám házasságkötés mellett elmulasszák a hivatalos házasságkötést.

Egy másik lehetőség arra, hogy csökkenjen Magyarországon a kizárólag iszlám szerinti házasságkötések száma, hogy a legnagyobb iszlám szervezetek regisztrált házasságkötő helyekké váljanak, ahogyan az Egyesült Királyságban. Ebben az esetben szoros együttműködésre lenne szükség az állami hivatalok és az iszlám regisztrált házasságkötési helyek között, hogy ezekben az iszlám vallási székhelyeken hivatalos házasságot tudjanak kötni.

A vallásos előházasság tilalmát, azaz hogy törvény tiltsa a vallásos házasságkötést a polgári házasságkötést megelőzően, Magyarországon nem lenne indokolt általánosan bevezetni. Meglátásom szerint a leghatékonyabb és legegyszerűbben bevezethető módja annak, hogy Magyarországon csökkenjen a kizárólag iszlám házasságkötések száma, hogy a legnagyobb magyarországi iszlám szervezetek saját hatáskörben előfeltételként szabják meg a házassági anyakönyvi kivonat bemutatását az iszlám házasságkötéshez.

Források jegyzéke

Irodalomjegyzék

AFSAH, EBRAHIM: *Islamisches Familienrecht in grenzüberschreitenden Ehen* (Islamic Family Law in International Marriages). Österreichischer Integrationsfond, Wien 2020. (https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3942016 Letöltés dátuma: 2023. március 3.)

ANDERSEN, BJOERN: *The Constitution Of The People's Socialist Republic Of Albania of 1967*. 2005. (<http://bjoerna.dk/dokumentation/Albanian-Constitution-1976.htm> Letöltés dátuma: 2019. április 11.)

AYDIN, HAYRETTIN; SEN, FARUK: *Islam in Deutschland*. C.H. Beck Verlag, München 2002.

BADÓ ATTILA – BÓKA JÁNOS: *Az iszlám jog alapjai*. In Badó Attila, Bencze Mátyás (szerk.): *Betekintés a jogrendszer világába*. Studio Batiq, Szeged, 2007.

BANO, SAMIA: *An exploratory study of Shariah councils in England with respect to family law*. 2012. (https://www.reading.ac.uk/web/files/law/An_exploratory_study_of_Shariah_councils_in_England_with_respect_to_family_law_.pdf Letöltés dátuma: 2016. december 12.)

BERLINGHOF, MARCEL: *Geschichte der Migration in Deutschland*. Bundeszentrale für politische Bildung, Dossier Migration, 2018. (<https://www.bpb.de/themen/migration-integration/dossier-migration/252241/geschichte-der-migration-in-deutschland/> Letöltés dátuma: 2023. február 18.)

Biblia, egyszerű fordítás, Nemzetközi Biblia Liga, 2012.

BICKERT, MATTHIAS: *Re-sanctification of Space in Albania - The case of Sunnni Islam*. In *Balkan and Baltic States in United Europe - Histories, Religions and Cultures II*, 2018, 95-120. (https://www.academia.edu/38224424/Re-sanctification_of_Space_in_Albania_-_The_case_of_Sunnni_Islam Letöltés dátuma: 2019. március 11.)

Bilal Dannoun: *The Marriage Contract: Its Basic Elements*.

BLUMI, ISA, KRASNIQI, GËZIM: *Albanians' Islam(s)*. In *The Oxford Handbook of European Islam*, Oxford University Press, 2015. 475-516.

BOLEK ZOLTÁN: *A magyar iszlám története 3. Köztes időszak*, 2011.

(http://magyariszlám.hu/mikmagyar/articles.php?cat_id=8 Letöltés dátuma: 2021. május 31.)

BOUGAREL, XAVIER: *The Role of Balkan Muslims in Building a European Islam*. In *EPC Issue Paper No. 43*, 2005.

(https://www.researchgate.net/publication/32230189_The_Role_of_Balkan_Muslims_in_Building_a_European_Islam Letöltés dátuma: 2019. október 25.)

BOWEN, JOHN R.: *How Could English Courts Recognize Shariah?* 2010.

(<http://ir.stthomas.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1231&context=ustlj> Letöltés dátuma: 2016. december 4.)

BOZSOGI BOGLÁRKA: *Kurd nemzetállami törekvések: megosztottság és konfliktus Szíriában*. *Külügyi Szemle*, 19 (3). 19-37. 2020. (https://kki.hu/wp-content/uploads/2021/02/KSz_3_02_Bozsogi.pdf Letöltés dátuma: 2023. február 23.)

BROYDE, MICHAEL J., BEDZOW, IRA, PILL, SHLOMO C.: *The Pillars Of Successful Religious Arbitration: Models For American Islamic Arbitration Based On The Beth Din Of America And Muslim Arbitration Tribunal Experience*. 2014. (West Law , <https://lawschool.westlaw.com/> Letöltés dátuma: 2016. október 25.)

BULLIET, RICHARD W.: *The Case for Islamo-Christian Civilisation*. Columbia University Press, New York, 2004.

BULLIET, RICHARD W.: *The case for Islamo-Christian Civilisation*. In Columbia University Press, New York, , 2004.

CALABRESE, IVANA: *The Kurds in Turkey and in Iran*. University of Trieste, 2022.

(https://www.academia.edu/108373565/The_Kurds_in_Turkey_and_in_Iran?sm=b Letöltés dátuma: 2023. március 3.)

CAMPI, EMIDIO: *Early Reformed Attitudes Towards Islam*. In *Theological Review of the Near East School of Theology* 31. 2010.

(https://www.zora.uzh.ch/id/eprint/42576/4/Emilio_Campi_NEST_TR%282%29.pdf.

Letöltés dátuma: 2020. április 29.)

CLAYER, NATHALIE: *Behind the veil. The reform of Islam in Inter-war Albania or the search for a 'modern' and 'European' Islam*. In Clayer, Nathalie – Germain, Eric (szerk.): *Islam in Inter-War Europe*, Hurst Publishers Ltd, London, 2008, 128-155.

(https://www.academia.edu/14608381/Behind_the_veil._The_reform_of_Islam_in_Inter-war_Albania_or_the_search_for_a_modern_and_European_Islam Letöltés dátuma:

2019. március 11.)

CSERESNYÉS FERENC: *Migrációs potenciálok és trendek Európában*. 1996.

(<http://epa.oszk.hu/00000/00036/00027/pdf/02.pdf> Letöltés dátuma: 2016. november 6.)

CSICSMANN LÁSZLÓ, VÉKONY DÁNIEL: *Muslims in Hungary: A bridge between east and west?* In J. Bures (Ed.), *Muslims in Visegrad* (pp. 53–67). Prague: Institute of International Relations, 2011.

CSIKI TAMÁS, JUSTH KRISZTINA: *Az iszlám Európában – integráció vagy konfliktus?* In *Nemzet és Biztonság: Biztonságpolitikai Szemle*, 3 (10)., 2010. 39-45.

(http://real.mtak.hu/120647/1/csiki_tamas_justh_krisztina-

[az_iszlam_europaban_integracio_vagy_konfliktus.pdf](http://real.mtak.hu/120647/1/csiki_tamas_justh_krisztina-az_iszlam_europaban_integracio_vagy_konfliktus.pdf) Letöltés: 2023. február 18.)

DEMMRICH, SARAH; ARAKON, MAYA: *Kurdish, Turkish, German? Identificative integration of Kurds in Germany*. *Ethnic and Racial Studies*, 2020.

(https://www.academia.edu/85007845/Kurdish_Turkish_German_Identificative_integration_of_Kurds_in_Germany?sm=b Letöltés dátuma: 2023. március 3.)

DIENES TIBOR: *Albánia*. Hibernia Nova Kiadó, Budapest, 2004.

DOERINGER, PETERB.; PIORE, MICHAEL J.: *International Labor Markets and Manpower Analysis*. 1970. (<https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED048457.pdf> Letöltés dátuma: 2023.

október 5.)

DOJA, ALBERT: *A Political History of Bektashism in Albania*. In *Totalitarian Movements and Political Religions*, Vol. 7, No. 1, 2006, 83–107. (<https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00425475/document> Letöltés dátuma: 2019. április 12.)

DUDERIJA, ADIS – RANE, HALIM: *Islam and Muslims in the West. Major Issues and Debates*. Palgrave Macmillan, London–New York, 2019.

ELBASANI, AROLDA – PUTO, ARTAN: *Albanian-Style Laïcité: A Model for a Multi-Religious European Home?* In *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, Vol. 19(1), 2017. (https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2898902 Letöltés dátuma: 2019. március 11.)

ELBASANI, AROLDA: *Religion and Democratization in Post-Communist Albania: Is it Possible to Be Islamic, Democratic and European at the Same Time?* In *American Political Science Association 2011 Annual Meeting Papers*, 2011. (https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1902010 Letöltés dátuma: 2019. március 11.)

EL-MENOUAR, YASEMIN: *The Religious Landscape in Europe*. In *Europe Infos*. No. 209. 2017. (<http://www.europe-infos.eu/the-religious-landscape-in-europe>. Letöltés dátuma: 2020. április 30.)

EMERSON, MICHAEL: *Interculturalism. Europe and its Muslims in search of sound societal models*. Centre for European Policy Studies, Brussels, 2011. (https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1898662 Letöltés dátuma: 2023. november 26.)

FAIRBAIRN, CATHERINE: *Islamic marriage and divorce in England and Wales*. House of Commons Library, 2020. (<https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/CBP-8747/CBP-8747.pdf> Letöltés dátuma: 2024. február 15.)

FAIST, THOMAS: *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces*, 2000. (<https://academic.oup.com/book/2385> Letöltés dátuma: 2023. október 4.)

FISCHER-TAHIR, ANDREA: *"Wir gaben viele Märtyrer" : Widerstand und kollektive Identitätsbildung in Irakisch-Kurdistan*. Münster, Unrast, 2003.

GILLIAT-RAY, SOPHIE: *The United Kingdom*. In CESARI, JOCELYNE: *The Oxford Handbook of European Islam*, Oxford University Press, 2015. 64-103.

GRAY, JOHN: *False Dawn: The Delusions of Global Capitalism*. 1998.

H. FISHER, MICHAEL: *Counterflows to Colonialism: Indian Travellers and Settlers in Britain, 1600-1857*. Orient Blackswan, Hyderabad, 2016.

(<https://books.google.hu/books?id=iPHqigUD6FUC&printsec=frontcover&hl=hu#v=onepage&q&f=false>. Letöltés dátuma: 2017. április 4.)

HAHN ISTVÁN (szerk.): *Korán*. Helikon Kiadó, Budapest, 1987.

HALM, DIRK; SAUER, MARTINA; SCHMIDT, JANA; STICHS, ANJA: *Islamisches Gemeindeleben in Deutschland*. Studie im Auftrag der Deutschen Islam Konferenz, Forschungsbericht 13, Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, 2012.

(https://www.deutsche-islam-konferenz.de/SharedDocs/Anlagen/DE/Ergebnisse-Empfehlungen/islamisches-gemeindeleben-in-deutschland-lang-dik.pdf?__blob=publicationFile&v=7 Letöltés dátuma: 2023. február 27.)

HAMZA GÁBOR: *Az iszlám vallás és a magyar jogrendszer - történeti-jogi áttekintés*. In *Jogelméleti Szemle* 2016/1. szám, Budapest. (http://jesz.ajk.elte.hu/2016_1.pdf Letöltés dátuma: 2021. május 31.)

HÁRS ÁGNES: *A nemzetközi migráció néhány problémájáról*. 1992.

(<http://www.szociologia.hu/dynamic/9202hars.htm> Letöltés dátuma: 2016. november 9.)

HARZIG, CHRISTIANE; HOERDER, DIRK; GABACCIA, DONNA R.: *What is Migration History?*, Polity, 2009.

(https://books.google.hu/books?id=dT5aScatuIMC&pg=PA53&hl=hu&source=gbs_tocr&cad=4#v=onepage&q&f=false Letöltés dátuma: 2023. október 4.)

HAUG, SONJA; MÜSSIG, STEPHANIE; STICHS, ANJA: *Muslimisches Leben in Deutschland*. Studie im Auftrag der Deutschen Islam Konferenz, Forschungsbericht 6, Bundesamt für

Migration und Flüchtlinge, 2009.

(https://www.bamf.de/SharedDocs/Anlagen/DE/Forschung/Forschungsberichte/fb06-muslimisches-leben.pdf?__blob=publicationFile&v=11 Letöltés dátuma: 2023. február 25.)

HEGEDŰS ANDREA: *Családjog*. R.I.M.Á.K. Kiadó, Budapest, 2023.

HEKA LÁSZLÓ: *A Balkán országainak intézmény- és jogrendszere*. Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2013.

HEKA LÁSZLÓ: *Etnikai, vallási és politikai konfliktusok a Balkán térségben, II. rész Társadalmi, etnikai, vallási és politikai viszonyok a Balkán térségben*. Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2010.

HEKA LÁSZLÓ: *Vallási jogrendszerek*. Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2012.

HILLENBRAND, CAROLE: *Az iszlám. Új történeti bevezetés*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2016.

HOUTSMA, ARNOLD, BASSET, HARTMANN: *E. J. Brill's First Encyclopedia of Islam, 1913-1936*. E. J. Brill, Leiden, New York, Köln, 1993.

IKIZLER, METIN, AMIRABEDIN, FOROUGH: *Mahr in Turkish and Iranian law*. In Journal of Advances in Humanities and Social Sciences, 2022, 8(1): 19-27.

(https://www.academia.edu/96458186/Mahr_in_Turkish_and_Iranian_law Letöltés dátuma: 2024. február 27.)

IVÁNYI TAMÁS: *A törvény (šarī'a) az iszlámban*. Körösi Csoma Társaság, Budapest, 2008.

JARABA, MAHMOUD: *Khul' in Action: How Do Local Muslim Communities in Germany Dissolve an Islamic Religious-Only Marriage?* Journal of Muslim Minority Affairs, 40(1), 26–47. 2020.

(<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13602004.2020.1737414> Letöltés dátuma: 2023. február 19.)

JARABA, MAHMOUD: *The Practice of Khul' in Germany*. Islamic Law and Society Vol. 26, No. 1/2 (2019), pp. 83-110. Brill, 2019. (<https://www.jstor.org/stable/26571316>
Letöltés dátuma: 2023. február 19.)

JAZEXHI, OLSI: *Albania*. In Račius, Egdūnas - Zheliāžkova, Antonina (szerk.): *Islamic Leadership in the European Lands of the Former Ottoman and Russian Empires: Legacy, Challenges and Change*, BRILL, 2017, 45-67.
(https://www.academia.edu/36121842/A_short_history_of_the_institution_of_Islam_in_Albania Letöltés dátuma: 2019. március 11.)

JAZEXHI, OLSI: *Albania*. In *Yearbook of Muslims in Europe*, Volume 4, Brill, 2012. 1-15. (<https://books.google.hu> Letöltés dátuma: 2019. október 25.)

KEMENSZKY ÁGNES: *Az európai muszlim közösségek színfoltja: a balkáni muszlimok*. In Rostoványi Zsolt (szerk.): *Az iszlám Európában, Az európai muszlim közösségek differenciáltsága*. Budapest, Aula Kiadó. 2010, 447-485.

KOPSAJ, VERA: *Blood Feud and Its Impact on the Albanian Criminality*. *Mediterranean Journal of Social Sciences* Vol 7 No 3 S1, 2016. 88-95.
(https://www.academia.edu/76986674/Blood_Feud_and_Its_Impact_on_the_Albanian_Criminality?sm=b Letöltés dátuma: 2019. április 13.)

Korán, Simon Róbert fordítása, Helikon, 1987.

KÖNIGSEDER, ANGELIKA; SCHULZE, BIRGIT: *Türkische Minderheit in Deutschland*. Bundeszentrale für politische Bildung, 2006.
(<https://www.bpb.de/shop/zeitschriften/izpb/vorurteile-271/9698/tuerkische-minderheit-in-deutschland/> Letöltés dátuma: 2023. február 27.)

KRISTÓ GYULA: *Nem magyar népek a középkori Magyarországon*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2003.

KRÓZSER ANNA, SZENTIVÁNYI ZSÓFIA: *Muszlimok Németországban – együttélés vagy egymás mellett élés?* In *Nemzet és Biztonság: Biztonságpolitikai Szemle*, 2009. 30-42.
(https://www.nemzetesbiztonsag.hu/cikkek/krozser_anna_szentivanyi_zsofia-muszlimok_nemetorszagban.pdf Letöltés dátuma: 2023. február 18.)

KUCHERYAVAYA, ELENA V.; WITKOWSKA, MARTA; KALINOVSKAYA, VIKTORIYA; SELEZNEV, PAVEL; ZUBANOVA, SVETLANA G.; FEDYAKIN, ALEKSEY: *The multiculturalism policy in Europe*. In Online Journal Modelling the New Europe, NO. 32 / 2020. 58-71. (<https://www.cceol.com/search/article-detail?id=857080> Letöltés dátuma: 2023. november 26.)

KYMLICKA, WILL: *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford, 1996. (<https://doi.org/10.1093/0198290918.003.0001> Letöltés dátuma: 2023. november 26.)

KYMLICKA, WILL: *Multicultural Odysseys: Navigating the New International Politics of Diversity*. Oxford: Oxford University Press, 2007.

LAM, ATHENA: *Religion in the EU: Only Germany is Getting More Religious*. Dalia Research, 2017. (<https://daliaresearch.com/blog/religion-in-the-eu-only-germany-is-getting-more-religious/>. Letöltés dátuma: 2020. április 30.)

LAYTON-HANRY Z.: *The Politics of Immigration: Immigration, 'Race' and 'Race' Relations in Post-war Britain*. Blackwell, New Jersey, 1992.

LEE, EVERETT S.: *A Theory of Migration*. In: Demography, Band 3, Nr. 1, 1966, 47–57. (<https://read.dukeupress.edu/demography/article/3/1/47/172294/A-theory-of-migration> Letöltés dátuma: 2023. szeptember 28.)

LEMMEN, THOMAS: *Islamische Religionsausübung in Deutschland*. Friedrich Ebert Stiftung, 2001. (<https://library.fes.de/fulltext/asfo/01003004.htm> Letöltés dátuma: 2023. február 28.)

LEPORE, CHRISTOPHER R.: *Asserting State Sovereignty Over National Communities Of Islam In The United States And Britain: Sharia Courts As A Tool Of Muslim Accommodation And Integration*. 2012. (West Law: <https://lawschool.westlaw.com/> Letöltés dátuma: 2016. október 25.)

MARET, REBECCA E.: *Mind The Gap: The Equality Bill And Sharia Arbitration In The United Kingdom*. 2013. (West Law, <https://lawschool.westlaw.com/> Letöltés dátuma: 2016. október 25.)

MARINOV IVÁN: *A török-kurd konfliktus*. 2000. (<http://konfliktus.index.hu/kurd.html>
Letöltés dátuma: 2023. február 28.)

MASSEY, DOUGLAS S.; ARANGO, JOAQUIN; HUGO, GRAEME; KOUAOUCI, ALI;
PELLEGRINO, ADELA; TAYLOR, J. EDWARD: *Worlds in motion, Understanding
International Migration at the End of the Millennium*, Clarendon Press, 1998.

MIHALEC GÁBOR: *A lelkigondozás és a pszichoterápia határkérdései a
házasság gondozásban*. PhD értekezés, Károli Gáspár Református Egyetem
Hittudományi Doktori Iskola, 2013.
(http://corvina.kre.hu:8080/phd/Mihalec_Gabor_Disszertacio.pdf Letöltés dátuma:
2024. február 27.)

MODOOD, TARIQ: *Multiculturalism and Moderate Secularism*. European University
Institute, Robert Schuman Centre for Advanced Studies Research Paper No. RSCAS
2015/47, (https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2631081 Letöltés
dátuma: 2023. november 26.)

MÖLLER, LENA-MARIA: *Überblick über das syrische Familienrecht*. StAZ - Das
Standesamt, 2017.
([https://www.academia.edu/39515308/%C3%9Cberblick_%C3%BCber_das_syrische
Familienrecht](https://www.academia.edu/39515308/%C3%9Cberblick_%C3%BCber_das_syrische_Familienrecht) Letöltés dátuma: 2023. március 9.)

MUNIR, MUHAMMAD: *Reforms in triple talaq in the personal laws of Muslim states and
the Pakistani legal system: Continuity versus change*. Qatar University, International
Review of Law, 2013 - Volume 2013 - Issue 1.
([https://qspace.qu.edu.qa/bitstream/handle/10576/3843/H08-002-001-
2013.pdf?sequence=1&isAllowed=y](https://qspace.qu.edu.qa/bitstream/handle/10576/3843/H08-002-001-2013.pdf?sequence=1&isAllowed=y) Letöltés dátuma: 2023. február 19.)

MUZYKINA, YELENA V.: *Desperately Seeking Understanding: A New Perspective on
Multiculturalism*. In *Journal of Nationalism, Memory & Language Politics*, Volume 13
Issue 1, 2019.
([https://www.researchgate.net/publication/334532819_Desperately_Seeking_Understan
ding_A_New_Perspective_on_Multiculturalism](https://www.researchgate.net/publication/334532819_Desperately_Seeking_Understanding_A_New_Perspective_on_Multiculturalism) Letöltés dátuma: 2023. november 26.)

- N. RÓZSA ERZSÉBET: *The Exceptionality of Central Europe: The Case of Muslim Minorities*. In HIIA Papers T-2011/17, 3-10. 2011.
https://www.academia.edu/16343790/The_Exceptionality_of_Central_Europe_The_Case_of_Muslim_Minorities Letöltés dátuma: 2021. május 31.)
- NATHANS, ELI: *The Politics of Citizenship in Germany: Ethnicity, Utility and Nationalism*. Berg Publishers, 2004.
- NIELSEN, JØRGEN S. – OTTERBECK, JONAS: *Muslims in Western Europe*. Edinburgh University Press, Edinburgh, 2015.
- OMAN, NATHAN B.: *Bargaining in the Shadow of God's Law: Islamic 'Mahr' Contracts and the Perils of Legal Specialization*. In Wake Forest Law Review, 2010/Vol. 45, 589-592.
- ORAND, MICHAËL: *Combien d'immigrés en France?* 2012. (<http://projet.pcf.fr/23976>
 Letöltés dátuma: 2016. november 9.)
- ÖTKER, MARTIN; LEIMGRUBER, STEPHAN: *Christlich-islamische Ehen auf dem Prüfstand*. Münchener In Theologische Zeitschrift 58, 2007. 160-176.
<https://mthz.ub.uni-muenchen.de/MThZ/article/view/2007H2S160-176/3238> Letöltés dátuma: 2023. március 3.)
- ÖZTÜRK, YASAR NURI: *Der verfälschte Islam – Eine Kritik der Geschichte islamischen Denkens*. Grupello Verlag, 2019.
- PAP, N., REMÉNYI, P., CSÁSZÁR, M. ZS., VÉGH, A.: *Islam and the Hungarians*. In Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft, 156, 191–220., 2014.
- PAULY, ROBERT J.: *Islam in Europe: Integration or Marginalization?* Ashgate Publishing Company, Farnham, 2004.
- PFÜNDEL, KATRIN; STICHS, ANJA; TANIS, KERSTIN: *Muslimisches Leben in Deutschland 2020*. Studie im Auftrag der Deutschen Islam Konferenz, Forschungsbericht 38, Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, 2021.
<https://www.bamf.de/SharedDocs/Anlagen/DE/Forschung/Forschungsberichte/fb38-muslimisches->

[leben.pdf;jsessionid=212E3A0FEB1D44583EE0C1BE76B82641.intranet241?_blob=publicationFile&v=16](#) Letöltés dátuma: 2023. február 25.)

PILGRAM, LISA: *British-Muslim Family Law as a Site of Citizenship*. PhD thesis, The Open University, 2017. (<https://oro.open.ac.uk/57593/1/57593.pdf> Letöltés dátuma: 2024. február 15.)

POLLACK, VON DETLEF; MÜLLER, OLAF; ROSTA, GERGELY; DIELER, ANNA: *Integration und Religion aus der Sicht von Türkeistämmigen in Deutschland*. „Religion und Politik“, Westfälische Wilhelms-Universität Münster, 2016. (https://www.uni-muenster.de/imperia/md/content/religion_und_politik/aktuelles/2016/06_2016/studie_in_integration_und_religion_aus_sicht_t_rkeist_mmiger.pdf Letöltés dátuma: 2016. november 16.)

QAKIR-CEYLAN, ESMA: *Gewalt im Namen der Ehre*. Peter Lang GmbH, Frankfurt am Main, 2011.

QURAIISHI, ASIFA; VOGEL, FRANK E.: *The Islamic Marriage Contract: Case Studies in Islamic Family Law*. In: *Journal of Islamic Studies*, Vol. 22, No. 3. Oxford University Press, September 2011. 414-418.

RAHMATULLAH, PRAYUDI; AS-SUVI, AHMAD QIRAM; ROFIQ, MAHBUB AINUR; MAHSYAR, NUN MAZIYYAH: *Comparative Study of Polygamy Marriage Regulations in Turkey, Russia, and Jordan: A Priority Fiqh Perspective*. *Diktum: Jurnal Syariah dan Hukum* Volume 21 No 2 2023. (<https://ejurnal.iainpare.ac.id> Letöltés dátuma: 2023. március 3.)

REICH, MICHAEL; GORDON, DAVID M.; EDWARDS, RICHARD C.: *Dual Labour Markets: A Theory of Labour Market Segmentation*. University of Nebraska – Lincoln, Economics Department Faculty Publications, In *American Economic Review*, May 1973, 359-360. (<https://digitalcommons.unl.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1002&context=econfacpub> Letöltés dátuma: 2023. október 5.)

RÉTI GYÖRGY: *Albánia*. Panoráma, Győr, 1991.

ROHE, MATHIAS: *Islamic Law in German Courts*. Hawwa 1(1):46-59, 2003.
(https://www.researchgate.net/publication/233548184_Islamic_Law_in_German_Courts Letöltés dátuma: 2023. február 19.)

ROSTOVÁNYI ZSOLT: *A németországi muszlim közösségek*. In Rostoványi Zsolt (szerk.): *Az iszlám Európában. Az európai muszlim közösségek differenciáltsága*. Aula Kiadó, Budapest, 2010. 293-347.

ROSTOVÁNYI ZSOLT: *Az iszlám Nagy-Britanniában*. In Rostoványi Zsolt (szerk.): *Az iszlám Európában. Az európai muszlim közösségek differenciáltsága*. Aula Kiadó, Budapest, 2010.

ROSTOVÁNYI ZSOLT: *Európai (euro-)iszlám vagy iszlám Európában*. In Rostoványi Zsolt (szerk.): *Az iszlám Európában. Az európai muszlim közösségek differenciáltsága*. Aula Kiadó, Budapest, 2010.

SAHIDATUL CHUSNAYAINI, AYYUS: *Dynamics of Tunisian Polygamy Law in gender perspective*. *Jurisdictie*. 5(2):127. 2017.
(https://www.researchgate.net/publication/313087483_DYNAMICS_OF_TUNISIAN_POLYGAMY_LAW_IN_GENDER_PERSPECTIVE Letöltés dátuma: 2023. március 3.)

SARDAR, ZIAUDDIN: *Managing Diversity: Identity and Rights in Multicultural Europe*. In *How do you know?* Pluto Press London, 2006. 270-287.
(<https://archive.org/details/ZiauddinSardarEhsanMasoodHowDoYouKnowReadingZiauddinSardarOnIslamScienceAndCultu/page/n313/mode/2up> Letöltés dátuma: 2023. november 26.)

SAYRE, PAUL L.: *Development of Commercial Arbitration Law*. 1928.
(<http://www.repository.law.indiana.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3249&context=facpub> Letöltés dátuma: 2016. december 10.)

SCHAWLOWSKI, DIANA. *The Islamic Mahr in German and in English Courts*. *Yearbook of Islamic and Middle Eastern Law Online*, 16(1), 2010. 147-166.
(<https://doi.org/10.1163/22112987-91000245> Letöltés dátuma: 2024. február 15.)

SCHLOTT, RENÉ: *Deutschlands erste Moschee. Als das Deutsche Reich zum Dschihad rief*. Spiegel Geschichte, 2015. (<https://www.spiegel.de/geschichte/halbmondlager-die-erste-deutsche-moschee-in-wuensdorf-a-1043358.html> Letöltés dátuma: 2023. február 27.)

SINANI, BESNIK: *Albania and Kosovo, The Return of Islam in South-East Europe: Debating Islam and Islamic Practices of Family Law in Albania and Kosovo*. In Berger, Mauritius S. (szerk.): *Applying Shari'a in the West, Facts, Fears and Future of Islamic Rules on Family Relations in the West*, Leiden University Press, 2013, 111-123. (<http://www.oapen.org/search?identifier=617551> Letöltés dátuma: 2019. április 3.)

SISKA KATALIN: *A kisebbségi jogok alakulása Törökországban, különös tekintettel a lausanne-i szerződés rendelkezéseire*. In *Iustum Aequum Salutare*. XII. szám, 2016. (http://ias.jak.ppke.hu/hir/ias/20163sz/11_Siska_IAS_2016_3.pdf Letöltés dátuma: 2020. április 28.)

SISKA KATALIN: *Emigrációból migráció. A török bevándorlási és kivándorlási szokásokról, szabályokról és azok változásairól*. In *Jog–Állam–Politika*. 10. évf. 3. sz. 2018. (<https://dfk-online.sze.hu/images/J%C3%81P/2018/3/siska.pdf> Letöltés dátuma: 2020.június 9.)

SJAASTAD, LARRY A.: *The costs and returns of human migration*. In *The Journal of Political Economy*, Vol. 70, No. 5, Part 2: Investment in Human Beings. 1962, 80-93. (<https://sci-hub.se/10.1086/258726> Letöltés dátuma: 2023. október 4.)

SPEILHAUS, RIEM: *Germany*. In CESARI, JOCELYNE: *The Oxford Handbook of European Islam*, Oxford University Press, 2015. 104-157.

SPENCER, KATHERINE: *Mahr as Contract: Internal Pluralism and External Perspectives*. In *Oñati Socio-Legal Series*, 2011/Vol. 1, No. 2. (https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1898527 Letöltés dátuma: 2018. november 17.)

STARK, ODED; BLOOM, DAVID E.: *The New Economics of Labor Migration*. *The American Economic Review*, vol. 75, no. 2, 1985, 173–78. JSTOR (<http://www.jstor.org/stable/1805591> Letöltés dátuma: 2023. október 5.)

STARK, ODED; TAYLOR, J. EDWARD: *Migration Incentives, Migration Types: The Role of Relative Deprivation*. In the *Economic Journal*, vol. 101, no. 408, 1991, 1163–78.

JSTOR.

(<http://www.jstor.org/discover/10.2307/2234433?uid=3738216&uid=2129&uid=2&uid=70&uid=4&sid=56005151013>) Letöltés dátuma: 2023. október 6.)

SULOK ZOLTÁN: *Muslim minority in Hungary*. In Paper for the Warsaw Symposium for the Muslim minorities in Eastern- and Central Europe 8–10th December 2010, Budapest, 76–85., 2010.

SZALAI MIKLÓS: *Az 1916. évi VII. törvénycikk – Az iszlám vallás legalizálása Magyarországon*. In *Történelmi Szemle* LII, 2010/4, 593–601.

(https://tti.abtk.hu/images/kiadvanyok/folyoiratok/tsz/tsz2010-4/593-602_szalai.pdf

Letöltés dátuma: 2021. május 31.)

TAYLOR, CHARLES: *Politics of recognition*. In *Multiculturalism*. Princeton University Press, New Jersey, 1994. 25-74.

TIBI, BASSAM: *Europa ohne Identität? Die Krise der multikulturellen Gesellschaft*. C. Bertelsmann, 1998.

TODARO, MICHAEL P.: *A Model of Labor Migration and Urban Unemployment in Less Developed Countries*. In the *American Economic Review*, vol. 59, no. 1, 1969, 138–48.

JSTOR (<http://www.jstor.org/stable/1811100> Letöltés dátuma: 2023. október 5.)

VAHAB, JEBRAIL: *Islamic Branches: What Prevents Them from Uniting?* 2015.

(https://rgdn.info/en/razvetvleniya_islama. Letöltés dátuma: 2020. május 13.)

VÉKONY DÁNIEL: *Emlék, mások és emlékmások: A kollektív emlékezet, mint multikulturális kormányzati eszköz a brit többségi társadalom és a muszlim kisebbségi csoportok közötti társadalmi koherencia növelésében*. Budapest, 2017.

(<http://phd.lib.uni-corvinus.hu/972/> Letöltés dátuma: 2023. november 26.)

VISRAM, ROZINA: *Ayahs, Lascars and Princes: The Story of Indians in Britain 1700-1947*. Routledge, Abingdon-on-Thames, 2016.

(https://books.google.hu/books?id=1ppGCgAAQBAJ&pg=PA1&hl=hu&source=gbs_to_c_r&cad=4#v=onepage&q&f=false Letöltés dátum: 2017. április 4.)

VOICU, ANCA: *Immigration and Integration Policies in the UK*. In Romanian Journal of European Affairs. Vol. 9, No. 2. 2009.

(https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1420055. Letöltés dátuma: 2017. április 4.)

VORA, VISHAL: *The Continuing Muslim Marriage Conundrum: The Law of England and Wales on Religious Marriage and Non-Marriage in the United Kingdom*. Journal of Muslim Minority Affairs, 2020. (<https://doi.org/10.1080/13602004.2020.1744839> Letöltés dátuma: 2024. február 15.)

WALKER, IAN; SMITH, HEATHER J.: *Relative Deprivation, Specification, Development, and Integration*. Cambridge University Press, 2002.

(<http://catdir.loc.gov/catdir/samples/cam031/2001018437.pdf> Letöltés dátuma: 2023. október 6.)

WATT, WILLIAM MONTGOMERY: *Az iszlám rövid története*, Akkord Kiadó, 2000.

WILAMOWITZ-MOELLENDORFF, ULRICH VON: *Projekt Zuwanderung und Integration. Türken in Deutschland – Einstellungen zu Staat und Gesellschaft*. Projekt Zuwanderung und Integration. Nr. 53/2001, Konrad-Adenauer-Stiftung, Sankt Augustin, 2001. (https://web.archive.org/web/20110102151208/http://www.kas.de/db_files/dokumente/arbeitspapiere/7_dokument_dok_pdf_12_1.pdf Letöltés dátuma: 2023. február 27.)

WUNDERLICH, DANIEL: *Demographics of Immigration: The United Kingdom*. In SOM Working Paper. No. 2011-10. 2011.

(https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1990231. Letöltés dátuma: 2020. április 3.)

YASSARI, NADJMA: *Islamisches Familienrecht auf Wanderschaft: Die Brautgabe und ihre Integration in das deutsche Recht*. Max-Planck-Institut für ausländisches und internationales Privatrecht, Hamburg, 2014. (https://www.mpg.de/8893596/jb_2014 Letöltés dátuma: 2023. március 6.)

Egyéb források

Anzahl der Ausländer aus der Türkei in Deutschland von 2001 bis 2022. Statista Research Department, 2023.

(<https://de.statista.com/statistik/daten/studie/152911/umfrage/tuerken-in-deutschland-seit-2001/> Letöltés dátuma: 2023. február 25.)

Anzahl der Mitglieder in Religionsgemeinschaften in Deutschland, (Stand variiert von 2005 bis 2020; in Millionen), Statista Research Department, 2022.

(<https://de.statista.com/statistik/daten/studie/37028/umfrage/mitglieder-in-religionsgemeinschaften-in-deutschland/> Letöltés dátuma: 2023. február 25.)

ASLAM, MADIA: *FAQs about Mahr/Dowry*. Gardner Leader, 2022.

(<https://www.gardner-leader.co.uk/insights/latest-articles/faqs-about-mahr-dowry/> Letöltés dátuma: 2024. február 15.)

Az iszlám házassági szerződés legfontosabb elemei. A Magyarországi Muszlimok Egyházának honlapja. (<https://iszlam.com/iszlam-az-elet-vallasa/csalad-az-iszlamban/item/583-az-iszlam-hazassagi-szerzodes-legfontosabb-elemei> Letöltés dátuma: 2023. március 6.)

Birmingham Central Mosque, Marriage Registrations at Birmingham Central Mosque

(<https://centralmosque.org.uk/wp-content/uploads/2021/12/Marriage-Procedure.pdf> letöltés dátuma: 2024. február 15.)

BROTTON, JERRY: The First Muslims in England. BBC News, 2016.

(<http://www.bbc.com/news/magazine-35843991>. Letöltés dátuma: 2017. április 4.)

Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, Das Bundesamt in Zahlen 2019.

(<https://www.bamf.de/SharedDocs/Anlagen/DE/Statistik/BundesamtinZahlen/bundesamt-in-zahlen-2019.html?nn=284738> Letöltés dátuma: 2023. február 18.)

Cambridge Central Mosque honlapja

(<https://cambridgecentralmosque.org/weddings/#1641854485461-e865c437-be05>

Letöltés dátuma: 2024. február 15.)

CASCIANI, DOMINIC: *The Battle over Mosque Reform*. BBC News, 2007.
(http://news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/magazine/7118503.stm. Letöltés dátuma: 2017. április 5.)

CIA WORD FACTBOOK: *Albania*. 2019.
(<https://www.cia.gov/LIBRARY/publications/the-world-factbook/geos/al.html> Letöltés dátuma: 2019. április 9. <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/albania/#people-and-society> Letöltés dátuma: 2024. február 23.)

Das Bundesamt in Zahlen 2016. Asyl, Migration und Integration. Bundesamt für Migration und Flüchtlinge 2017.
(https://www.bamf.de/SharedDocs/Anlagen/DE/Statistik/BundesamtinZahlen/bundesamt-in-zahlen-2016.pdf?__blob=publicationFile&v=16 Letöltés dátuma: 2023. március 3.)

Der türkisch-kurdische Konflikt erreicht Deutschland. RedaktionsNetzwerk Deutschland, 2019. (<https://www.rnd.de/politik/der-turkisch-kurdische-konflikt-erreicht-deutschland-J3HP5LEUB2LO36KDX23PTKZ76A.html> Letöltés dátuma: 2023. február 28.)

ENGIN, KENAN: *Für eine neue deutsche Kurdenpolitik*. Die Zeit, 2016.
(https://www.zeit.de/politik/ausland/2016-12/kurden-deutschland-tuerkei-syrien?utm_referrer=https%3A%2F%2Fwww.bing.com%2F Letöltés dátuma: 2023. február 28.)

ENGIN, PROF. DR. KENAN: 100 Jahre kurdische Einwanderung nach Deutschland. Magazin, 2010. (<https://www.migazin.de/2020/01/23/chronologie-100-jahre-kurdische-einwanderung-nach-deutschland/> Letöltés dátuma: 2023. február 28.)

EU Open Data Portal: *Special Eurobarometer 493: Discrimination in the EU (including LGBTI)*. 2019.
(https://data.europa.eu/euodp/en/data/dataset/S2251_91_4_493_ENG/resource/4cf07291-1547-431e-a5cd-cf3ff5761e3d. Letöltés dátuma: 2020. április 30.)

EURONEWS: *Az ország, ahol még él a vérbosszú intézménye*, 2016. október 21.
(<https://hu.euronews.com/2016/10/21/az-orszag-ahol-meg-el-a-verbosszu-intezmenye> Letöltés dátuma: 2019. április 13.)

frauen leben – Familienplanung und Migration im Lebenslauf. Bundeszentrale für gesundheitliche Aufklärung, 2010. (<https://shop.bzga.de/pdf/13050500.pdf> Letöltés dátuma: 2023. március 10.)

Getting married. Citizens Advice UK.

(<https://www.citizensadvice.org.uk/family/living-together-marriage-and-civil-partnership/getting-married/#:~:text=All%20couples%20can%20marry%20if,partnership%20which%20has%20been%20dissolved>. Letöltés dátuma: 2024. április 6.)

Gül Baba Örökségvédő Alapítvány honlapja (<https://gulbabaalapitvany.hu/#GBturbeje> Letöltés dátuma: 2024. február 23.)

GÜL, RUKIYE: Ehen in Deutschland – eine muslimische Perspektive. Islam iQ, 2016. (<https://www.islamiq.de/2016/11/19/ehen-in-deutschland-eine-muslimischer-perspektive/> Letöltés ideje: 2023. március 11.)

Házassági vagyoni rendszerek, Németország. European e-Justice Portal, 2022. (https://e-justice.europa.eu/36686/HU/matrimonial_property_regimes?GERMANY&member=1 Letöltés dátuma: 2023. március 6.)

How Many Muslims Live In Ukraine? Official website of Ukraine, 2024. (<https://war.ukraine.ua/faq/ukraine-muslim-population/> Letöltve: 2024. március 28.)

Human migration. Encyclopaedia Britannica, 2023. (<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/275738/human-migration> Letöltés dátuma: 2023. szeptember 28.)

Islamic Information, Documentation and Certification GmbH – a független és nemzetközileg akkreditált vizsgáló és tanúsítószervezet *halal* élelmiszerek és szolgáltatások területén. (<https://www.iidc.eu/hu> Letöltés dátuma: 2022. január 12.)

Islamische bzw. muslimische Scheidung: Wird sie in Deutschland anerkannt? scheidung.org, 2023. (<https://www.scheidung.org/islamische-scheidung/> Letöltés dátuma: 2023. március 3.)

Islamische Trauung: Voraussetzungen, Ablauf und Bräuche der islamischen Eheschließung. Antrag24.de (<https://www.antrag24.de/c/islamische-trauung/> Letöltés dátuma: 2023. március 11.)

Itt Lakunk honlap, 11. kerület: *Iszlám Egyház - Jótékonyági Béke Alapítvány.* 2012. (<https://11.kerulet.ittlakunk.hu/templom/121118/iszlam-egyhazi-jotekonysagi-beke-alapitvany> Letöltés dátuma: 2023. január 25.)

James Berry & Associates Legal Consultants: *Mahr – Potential Capital Liability on Divorce - UAE and English Divorce Proceedings.* 2021. (<https://jamesberrylaw.com/news-details/1273/mahr-%e2%80%93-potential-capital-liability-on-divorce-uae-and-english-divorce-proceedings> Letöltés dátuma: 2024. február 15.)

JANA O.: *EuGH-Urteil: Scheidung vor Scharia-Gericht muss nicht anerkannt werden.* scheidung.org, 2018. (<https://www.scheidung.org/eugh-urteil-scheidung-vor-scharia-gericht-muss-nicht-erkannt-werden/> Letöltés dátuma: 2023. március 9.)

KALISCH, PROF. DR. MUHAMMAD: *Die Ehe nach islamischem und deutschem Recht.* 2012. (<https://r-islam.com/de/index.php/beitr%C3%A4ge/islam/verschiedenes/498-Islamisches-Ehe-und-Familienrecht> Letöltés dátuma: 2023. február 28.)

KANDEMIR, ELIF ZEHRA: *Islamische Eheschließungen in Europa – eine Übersicht.* Islam iQ, 2022. (<https://www.islamiq.de/2022/09/03/islamische-ehen-in-europa-eine-uebersicht/> Letöltés ideje: 2023. március 11.)

Katolikus Egyház Katekizmusa, 1210. bekezdés. (<http://www.katolikus.hu/kek/> Letöltés dátuma: 2024. február 27.)

Katolikus Egyház Katekizmusa. (<http://www.katolikus.hu/kek/> Letöltés dátuma: 2024. február 27.)

KERN, SOEREN: *Islamic Law's Foothold in German Legal System.* Gatestone Institute, International Policy Council, 2013. (<https://www.gatestoneinstitute.org/3753/islamic-law-german-legal-system> Letöltés dátuma: 2023. február 28.)

Key Migration Terms. International Organization for Migration

(<http://www.iom.int/jahia/Jahia/about-migration/key-migration-terms/lang/en#Migrant>)

Letöltés dátuma: 2023. szeptember 28.)

Kik a kurdok? Euronews, 2017. (<https://hu.euronews.com/2017/09/26/kik-a-kurdok>)

Letöltés dátuma: 2023. február 28.)

Központi Statisztikai Hivatal (KSH): *Magyarország: A népesség - demográfiai helyzet, nyelvek, vallások*. 2021. ([https://eacea.ec.europa.eu/national-](https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/content/population-demographic-situation-languages-and-religions-35_hu)

[policies/eurydice/content/population-demographic-situation-languages-and-religions-](https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/content/population-demographic-situation-languages-and-religions-35_hu)

[35_hu](https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/content/population-demographic-situation-languages-and-religions-35_hu) Letöltés dátuma: 2021. november 25.)

LAUER, CÉLINE; SIEMS, DOROTHEA; EHRENTAUT, D.: *Türken sind die Sorgenkinder der Integration*. Die Welt, 2010.

([https://www.welt.de/politik/deutschland/article7222075/Tuerken-sind-die-](https://www.welt.de/politik/deutschland/article7222075/Tuerken-sind-die-Sorgenkinder-der-Integration.html)

[Sorgenkinder-der-Integration.html](https://www.welt.de/politik/deutschland/article7222075/Tuerken-sind-die-Sorgenkinder-der-Integration.html) Letöltés dátuma: 2023. február 28.)

LIPPAY GYULA (szerk.): *Budai Napló* 36. évfolyam, 4. szám, Budapest, 1938. február 10., 1, *A budai főmufti adja össze mohamedán rítus szerint Zogu királyt és Apponyi Geraldine grófnőt*.

([https://library.hungaricana.hu/hu/view/FSZEK_HelyiLapok_BudaiNaplo_1938/?pg=32](https://library.hungaricana.hu/hu/view/FSZEK_HelyiLapok_BudaiNaplo_1938/?pg=32&layout=s&query=Zogu)

[&layout=s&query=Zogu](https://library.hungaricana.hu/hu/view/FSZEK_HelyiLapok_BudaiNaplo_1938/?pg=32&layout=s&query=Zogu) Letöltés dátuma: 2019. április 10.)

Liverpool Muslim Society, Marriage / Nikah Appointment

(<https://www.liverpoolmuslimsociety.org.uk/marriage-nikah-appointment/> Letöltés

dátuma: 2024. február 15.)

Magyar Iszlám Közösség (<http://magyariszlam.hu/mikmagyar/news.php> ,

<http://magyariszlam.hu/mikmagyar/viewpage.php> Letöltés dátuma: 2021. május 31.)

Magyarországi Muszlimok Egyháza (<https://iszlam.com/> Letöltés dátuma 2021. május

31.)

Marriage in Germany. German Missions in the United States.

([https://www.germany.info/us-en/service/04-FamilyMatters/marriage-in-](https://www.germany.info/us-en/service/04-FamilyMatters/marriage-in-germany/922550)

[germany/922550](https://www.germany.info/us-en/service/04-FamilyMatters/marriage-in-germany/922550) Letöltés dátuma: 2024. április 6.)

Migrate. Merriam-Webster, An Encyclopaedia Britannica Company,
(<http://www.merriam-webster.com/dictionary/migrate> Letöltés dátuma: 2023.
szeptember 28.)

Migration Policy Institute: *Arab Spring and Fear of Migrant Surge Expose Rift in EU Immigration Policy Circles*. 2011. (<https://www.migrationpolicy.org/article/arab-spring-and-fear-migrant-surge-expose-rift-eu-immigration-policy-circles>. Letöltés dátuma: 2020. április 3.)

Muslim Arbitration Tribunal (<http://www.matribunal.com/history.php> Letöltés dátuma: 2016. december 7.)

Népszámlálási adatbázis, Központi Statisztikai Hivatal.
(<https://nepszamlalas2022.ksh.hu/adatbazis/#/> Letöltés dátuma: 2024. február 24.)

Office for National Statistics, United Kingdom: *Full story: What does the Census tell us about religion in 2011?* 2013.
(<https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/culturalidentity/religion/articles/fullstorywhatdoesthecensustellusaboutreligionin2011/2013-05-16>. Letöltés dátuma: 2017. április 17.)

Office for National Statistics, United Kingdom: *Religion, England and Wales: Census 2021*. 2022.
(<https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/culturalidentity/religion/bulletins/religionenglandandwales/census2021#cite-this-statistical-bulletin> Letöltés dátuma: 2024. február 11.)

Pew Research Center: *Europe's Growing Muslim Population*. 2017.
(<https://www.pewforum.org/2017/11/29/europes-growing-muslim-population/>. Letöltés dátuma: 2019. december 29.)

Pew Research Center: *Polygamy is rare around the world and mostly confined to a few regions*. 2020. (<https://www.pewresearch.org/short-reads/2020/12/07/polygamy-is-rare-around-the-world-and-mostly-confined-to-a-few-regions/> Letöltés dátuma? 2023. március 3.)

Pew Research Center: *The Future of Global Muslim Population. Projections for 2010-2030*. 2011. (<http://assets.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/11/2011/01/FutureGlobalMuslimPopulation-WebPDF-Feb10.pdf>.
Letöltés dátuma: 2020. április 2.)

PÜRCKHAUER, ANDREA: *Wie viele Kurdischstämmige leben in Deutschland?*
Mediendienst Integration, 2019. (<https://mediendienst-integration.de/artikel/wie-viele-kurdischstaemmige-leben-in-deutschland.html> Letöltés dátuma: 2023. február 28.)

SCHÄFERS, VON BURKHARD: *Islamunterricht an deutschen Schulen. Auf der Suche nach einheitlichen Unterrichtsinhalten*. Deutschlandfunk, 2014.
(<https://www.deutschlandfunk.de/islamunterricht-an-deutschen-schulen-auf-der-suche-nach-100.html> Letöltés dátuma: 2023. február 27.)

Scheidung muslimischer Ehe nach deutschem Recht. Deutscher Anwalt Verein, Arbeitsgemeinschaft Familienrecht, 2016. (<https://familienanwaeltedav.de/de/unterhalt/beschl%C3%BCsse/scheidung-muslimischer-ehe-nach-deutschem-recht> Letöltés dátuma: 2023. március 7.)

Secretary of State for the Home Department: *The independent review into the application of sharia law in England and Wales*. 2018.
(<https://www.gov.uk/government/publications/applying-sharia-law-in-england-and-wales-independent-review> Letöltés dátuma: 2024. február 15.)

SIPOS PÉTER: *Magyarország a második világháborúban. Emberveszteségek a második világháborúban Európában*. Budapest, 1997. (<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyarorszag-a-masodik-vilaghaboruban-lexikon-a-zs-F062E/tablatatok-F0EE6/embervesztesegek-a-masodik-vilaghaboruban-europaban-F0F30/> Letöltés dátuma: 2023. február 18.)

Syria Refugee Crisis – Globally, in Europe and in Cyprus. UNHCR, 2021.
(<https://www.unhcr.org/cy/2021/03/18/syria-refugee-crisis-globally-in-europe-and-in-cyprus-meet-some-syrian-refugees-in-cyprus/#:~:text=European%20countries%20host%20over%201%20million%20Syrian%20asylum->

[seekers,total%2C%20of%20which%20over%20half%20%28560%2C000%29%20are%20Syrians](#). Letöltés dátuma: 2023. február 18.)

Syrische Flüchtlinge, Mediendienst Integration, Flucht & Asyl. (<https://mediendienst-integration.de/migration/flucht-asyl/syrische-fluechtlinge.html> Letöltés dátuma: 2023. február 18.)

TEITELBAUM, MICHAEL S.: *The basic components of population change, Migration*. Encyclopaedia Britannica, 2023. (<https://www.britannica.com/science/population-biology-and-anthropology/Migration#ref60665> Letöltés dátuma: 2023. szeptember 28.)

Terebess Ázsia Lexikon: moriszkó szócikk
(<https://terebess.hu/keletkultinfo/lexikon/moriszko.html>. Letöltés dátuma: 2020. április 10.)

The Guardian: *Landmark UK court ruling due in 'bride price' dispute*. 2021.
(<https://www.theguardian.com/law/2021/aug/16/landmark-uk-court-ruling-due-in-bride-price-dispute> Letöltés dátuma: 2024. február 15.)

The Islamic Sharia Council (<http://www.islamic-sharia.org/aboutus/> Letöltés dátuma: 2016. november 28.)

The Muslim Council of Britain (<http://www.mcb.org.uk/about-mcb/> Letöltés dátuma: 2016. december 3.)

The Rome III Regulation does not determine the law applicable to private divorces. Court of Justice of the European Union, PRESS RELEASE No 137/17, Luxembourg, 20 December 2017 (<https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2017-12/cp170137en.pdf> Letöltés dátuma: 2023. március 9.)

Tunisian Family Law, British Embassy Tunis.
(https://assets.publishing.service.gov.uk/media/5cc1a18ced915d05618812a5/Tunisian_Family_Law_-_Print_Version_Final_Document.pdf Letöltés dátuma: 2023. március 3.)

WAGNER, JOACHIM: *Islamic Mediators and Germany's 'Two Legal Systems'*. Spiegel International, 2012. (<https://www.spiegel.de/international/germany/islamic-mediators->

[facilitate-two-legal-systems-in-germany-a-839580.html](#) Letöltés dátuma: 2023. február 28.)

Wahl 2021: 18 türkischstämmige Kandidaten in den Bundestag gewählt. TRT Deutsch, 2021. (<https://www.trtdeutsch.com/politik-inland/wahl-2021-18-turkischstammige-kandidaten-in-den-bundestag-gewahlt-6714648> Letöltés dátuma: 2023. február 28.)

Hivatkozott jogszabályok, jogesetek jegyzéke

1894. évi XXXI. törvénycikk a házassági jogról (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89400031.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D34>
2021. május 31.)

1916. évi XVII. törvénycikk az iszlám-vallás elismeréséről (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91600017.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D38>
Letöltés dátuma: 2021. május 31.)

1946. évi XII. törvénycikk indokolása (<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94600012.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D51>
Letöltés dátuma: 2019. január 3.)

2011. évi CCVI. törvény a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról (<https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1100206.tv> Letöltés dátuma: 2021. május 31.)

2013. évi V. törvény a Polgári Törvénykönyvről (<https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=a1300005.tv> Letöltés dátuma: 2024. április 6.)

Arbitration Act 1996 (<http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1996/23/contents> Letöltés dátuma: 2016. december 3.)

British Nationality Act 1948 (<http://www.legislation.gov.uk/ukpga/Geo6/11-12/56/enacted>. Letöltés dátuma: 2020. április 10.)

British Nationality Act 1981 (<http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1981/61>. Letöltés dátuma: 2020. április 10.)

Bürgerliches Gesetzbuch, Familienrecht, Bürgerliche Ehe (<https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/BJNR001950896.html#BJNR001950896BJNG020402377> Letöltés dátuma: 2023. március 5.)

C-372/16 Soha Sahyouni v Raja Mamisch (az Európai Unió Bíróságának esete)

Commonwealth Immigrants Act 1962 (<https://www.freemovement.org.uk/wp-content/uploads/2018/04/CIA1962.pdf>. Letöltés dátuma: 2020. április 10.)

Ehegesetz, Liechtenstein (EheG) (<https://www.gesetze.li/konso/1974.020> Letöltés dátuma: 2024. február 29.)

Eherechtliche Bestimmungen im Personalstatutsgesetz der Autonomen Region Kurdistan (Irak), Gesetz Nr. 15 v. 2008. (<https://www.familienrecht-in-nahost.de/24846/irak-kurd-PSG-Ehe> Letöltés dátuma: 2023. február 28.)

Family Code of Albania, Law Number 9062, 2003.
(https://www.ecoi.net/en/file/local/1162774/1226_1312365456_albanian-family-code-2003-en.pdf Letöltés dátuma: 2024. április 6.)

FG Münster, Urteil vom 29. Dezember 1986 – III 6440/84.

Gesetz zur Reform des Personenstandsrechts (Personenstandsrechtsreformgesetz – PStRG)
(https://www.bgbl.de/xaver/bgbl/start.xav#_bgbl_%2F%2F*%5B%40attr_id%3D%27bgbl107s0122.pdf%27%5D_1695397808983 Letöltés dátuma: 2023. március 5.)

Immigration Act 1971 (<http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1971/77>. Letöltés dátuma: 2020. április 10.)

Marriage Act 1949 (<https://www.legislation.gov.uk/ukpga/Geo6/12-13-14/76/contents> Letöltés dátuma: 2024. április 6.)

Matrimonial Causes Act 1973 (<https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1973/18> Letöltés dátuma: 2024. február 15.)

Oberlandesgerichts Hamm vom 22. April 2016 (AZ: 3 UF 262/15)

OVG Koblenz, Urteil vom 5. Juli 1993 – 13 A 10564/92.

OVG Lüneburg, Urteil vom 7. Juli 1992 – 7 L 3634/91.

Róma III. rendelet (EU) - 32010R1259, a Tanács 1259/2010/EU rendelete

Schweizerische Zivilgesetzbuch (ZGB)

(https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/24/233_245_233/de#a97 Letöltés dátuma: 2024.
február 29.)